

КРИСТИЈАН ОБШУСТ

КУЛТУРА СЕЂАЊА

НА ПРОСТОРУ НОВОГ САДА И ПЕТРОВАРАДИНА

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Весна Башић, архивски саветник

Рецензенти
Др Бојана Богдановић, научни сарадник
Др Срђан Радовић, виши научни сарадник

КРИСТИЈАН ОБШУСТ

**КУЛТУРА СЕЋАЊА НА ПРОСТОРУ
НОВОГ САДА И ПЕТРОВАРАДИНА**

Нови Сад, 2021.

УВОД

Публикација *Култура сећања...* тематски је посвећена истраживању и презентацији различитих аспеката везаних за културу сећања на простору Новог Сада и Петроварадина. У књизи су обједињени досадашњи резултати истраживања, те у том контексту ова публикација кореспондира са до сада спроведеним и објављеним анализама културе сећања на простору града, односно са истраживањима насталим у оквиру пројеката „Мапирање места сећања и истраживање културе сећања Новог Сада”, чија је реализација започела крајем 2014. године.

Пројекат посвећен мапирању места сећања и истраживању културе сећања Новог Сада, представља вишегодишњи пројекат посвећен мапирању, бележењу, интерпретацији и презентацији различитих локација – места колективног сећања и комеморације, као и других локација које су битне за културу сећања, колективну меморију и идентитет града као целине. Пројекат је покренут са основним циљем афирмисања и истраживања културе сећања, неговања критичке културе сећања, као и истраживања различитих форми колективне меморије града. У правцу остваривања постављених циљева, крајем 2014. године у склопу реализације прве фазе пројекта, креирана је посебна тематска интернет презентација (www.kulturasecanja.com) која је у потпуности посвећена

различитим сегментима истраживане тематике. У оквиру тематски конципиране интернет презентације, налази се интерактивна мапа са базом података до сада мапираних локација која се етапно допуњује и ажурира. На сајту пројекта, постоји и посебна библиотека научно-популарних и стручних текстова који се односе на различите аспекте тема везаних за културу сећања на простору града. Заправо, сви садржаји који су доступни на сајту, односе се на различите аспекте тематике везане за културу сећања и колективну меморију града и као такви уједно доприносе афирмацији ових тема на општем нивоу. База података и библиотека текстова који су доступни на сајту омогућују посетиоцима да се кроз низ критички представљених података и едукативно конципираних текстова, упознају са различитим аспектима културе сећања, односно са местима сећања и локацијама официјелне комеморације на простору Новог Сада и Петроварадина.

Када је реч о презентованим личним сећањима грађана, односно о мапираним локацијама личних сећања која се такође налазе у бази података, она представљају посебну врсту значајне документоване грађе настале теренским антрополошким истраживањима. Узимајући у обзир ширину и комплексност анализираних тема, сложеност методолошког поступка интердисциплинарних истраживања и процеса мапирања, као и условљену динамику реализације, пројекат је вишегодишњи и реализује се етапно.

Прва фаза пројекта реализована је у временском периоду од јуна 2014. до јуна 2015. године у сарадњи Центра за истраживање колективних идентитета и политичке митологије из Новог Сада и Културног центра Новог Сада.

У оквиру реализације прве фазе пројекта чији су резултати публиковани у склопу садржаја доступних на интернет презентацији, као и у овој публикацији, обухваћено је мапирање локација ратних страдања на простору Новог Сада и Петроварадина у Првом и Другом светском рату. Односно, мапирани локалитети унесени у базу података на сајту, обухватају највећи број локација (места сећања и комеморације) на територији града и његове околине, који су везани за догађаје из Првог и Другог светског рата. Приликом мапирања различитих локација (места сећања и комеморације) страдалих становници, а у складу са концепцијом и методским начелима овог пројекта, нису навођена имена жртава, односно није извршена персонализација страдалих лица. Персонализација је избегнута искључиво из разлога који се односе на саму идејну концепцију пројекта која је била усмерена на мапирање места страдања на простору града у контексту значаја конкретних локација као просторних целина, односно на указивање значаја различитих локација као реалних простора у граду за које се везују трагични догађаји који су се на њима одиграли. У том смислу, узимајући у обзир методолошки приступ, пројекат није тежио идентификацији страдалих особа на конкретним локацијама, већ указивању суштинског значаја конкретних места (просторних целина) као локација које имају наглашен меморијални карактер важан за прошлост и колективно сећање града као целине. Оваквим приступом, иако је персонализација трагично страдалих жртава изостављена, указано је на потребу неговања и афирмисања критичке културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина, чиме је указано и дужно поштовање према трагично настрадалим особама.

Реализација друге фазе пројекта изведена је током друге половине 2017. године. Део средстава за њену реализацију обезбедио је Секретаријат за културу града Новог Сада. У склопу активности на реализацији друге фазе пројекта чији је институционални носилац био Центар за истраживање колективних идентитета и политичке митологије значајно је проширена постојећа база података, односно мапирано је неколико десетина нових локација, при чему је фокус био усмерен на мапирање локација које су у вези са личним сећањима грађана на места из периода социјализма на простору Новог Сада.

Од 16. јануара 2019. године, реализацију пројекта је преузео Архив Војводине чиме је уједно отпочела нова етапа у развоју пројекта. База података као и садржаји на постојећој интернет платформи уносе се сукцесивно у складу са предвиђеним планом активности на пројекту, истраживању архивске грађе као и теренским антрополошким истраживањима.

Методологија рада на првој фази пројекта у значајној мери је заснивана на критичкој интерпретацији постојеће грађе публиковане у стручним и научним публикацијама, а у мањој мери и на анализама архивске грађе. Такође, приликом мапирања појединих локација, анализе су се у мањој мери базирале и на прикупљању индивидуалних сећања становника Новог Сада, тј. заснивале су се и на прикупљању грађе која је у вези са тзв. оралном историјом. У том смислу, активности на реализацији пројекта су једним делом биле усмерене на критичке интерпретације различитих облика постојећих наратива грађана. Методологија истраживања приликом реализације друге фазе пројекта, подразумевала је теренска

антрополошка истраживања и бележење наратива грађана (личних сећања) о различитим локацијама на простору града из периода социјализма. Односно, у контексту реализације друге фазе пројекта, обављени су разговори са преко четрдесет информаната методом неструктурисаног интервјуа о неколико десетина различитих локација које су биле обухваћене мапирањем.

Ова публикација, представља досадашњи пресек резултата истраживања (етапно од 2014 до краја 2020) и конципирана је у две основне целине. Прва целина ове књиге носи наслов Култура сећања Новог Сада и Петроварадина и у њој су публикована три научно-популарна чланка који су тематски посвећени сагледавању основних аспеката везаних за специфичности официјелне културе сећања на простору града. Друга целина, носи наслов Мапирана места сећања и обухвата све до сада мапиране локације. У складу са хронолошким принципом мапираних локација, подељена је на неколико засебних делова. Сваки од засебних делова састоји се од појединачних мапираних локација, док код појединих постоји и пропратни, односно допунски уводни текст.

С обзиром на комплексност и концепцију, као и на одсуство претходних сериознијих истраживања тематике у датом просторном контексту, пројекат са тематском интернет презентацијом као и са овом публикацијом, имају пионирски карактер. Односно, покретањем тематске интернет платформе, формирана је јединствена база података, а тиме и основно полазиште за даља и знатно комплекснија интердисциплинарна истраживања културе сећања на простору града. Узимајући у обзир значај пројекта, односно резултате вишегодишњих истраживања, Национални ISSN центар Србије, оценио је

пројекат као „интегративни извор од посебног значаја за Војводину”, и доделио му је посебан ISSN (Online) број чиме је интернет платформа са базом података пројекта, уписана и у Национални регистар Народне библиотеке Србије као и у европску базу ISSN (Online) публикација.

Узимајући у обзир наведени значај пројекта, ова публикација, заправо представља штампани еквивалент сајта www.kulturasecanja.com. У том смислу, у овој књизи су презентовани и обједињени сви досадашњи резултати истраживања културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина.

Аутор

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Публикација Кристијана Обшуста *Култура сећања на њпросјору Новој Сада и Петроварадина*, у издању Архива Војводине, представља синтезу до сада извршених и објављених резултата истраживања *културе сећања* на простору Новог Сада и Петроварадина насталим у оквиру вишегодишњег и вишеетапног пројеката „Мапирање места сећања и истраживање културе сећања Новог Сада”.

Садржај монографије чине две подцелине које се међусобно логички надовезују, те омогућују целовито разумевање проблема истраживања. У првом поглављу, које носи наслов *Култура сећања Новог Сада и Петроварадина*, публикована су три научно-популарна чланка која су тематски посвећена сагледавању основних аспеката везаних за специфичности званичне културе сећања на простору града Новог Сада и Петроварадина. Аутор, полазећи од теоријског приступа према којем је *култура сећања* „културни и друштвени конструкт и као таква у блиској вези са конструисањем политике сећања и процеса настанка идентитета”, акценат ставља на флуидност наведеног појма, наглашавајући да га је потребно посматрати као „комплексну динамичну категорију која се изузетно често мења, преобликује, допуњује, негира и изнова конструира у зависности од дијапазона актуелних друштвених, културних и пре свега политичких

констелација у одређеним временским и просторним контекстима”. Након уводних разматрања, у наставку прве целине, аутор ревидира динамику формирања, карактеристике и поједине аспекте промене културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина и то прегледом: општих локалних специфичности у вези са *меморијом града и сећањима његових сџановника* (од краја XVIII века до данас), *историјских гробља* (као просторима сећања) и *одонима* (у контексту историјског памћења и колективне меморије града). Мапирање места сећања је друго поглавље у којем аутор, у контексту официјалне *културе сећања* на простору Новог Сада и Петроварадина, лоцира кључна „места сећања” и то она везана за: Први светски рат, еманципаторске процесе Срба на простору Хабзбуршке монархије, масовна страдања цивила од 13. до 23. априла 1941. године, Новосадску рацију, страдање Јевреја током Другог светског рата и период социјализма. Остављајући по страни анализу естетских својстава и историјске моделистике или успостављања ауторских атрибуција и стилских класификација посматраних *историјских маркера* колективног и/или индивидуалног памћења (споменика, спомен-обележја, спомен-крстова, меморијалних плоча, меморијалних гробља итд.), аутор (пре)обликовање „меморијалне мапе” Новог Сада и Петроварадина посматра у свеобухватности *полиптичкој дискурса*.

Имајући у виду ширину анализираних тема, сложеност методолошког поступка интердисциплинарних истраживања и комплексност процеса мапирања, допринос овог рукописа може се читати на више нивоа: као допринос прилозима из области *културе сећања/памћења* којом се, непосредно или посредно, у више дисциплина,

приступајући из разних праваца и с различитим циљевима, бави све већи број истраживача; као допринос прилозима из области *урбане антиројологије* у чијим се фокусима налазе процеси (пре)обликовања симболичког (јавног) простора града; и најзад, као допринос прилозима из области *йолијичке антиројологије* који полазе од општег места да је „град најшири оквир за манифестације свих садржаја политичког живота једног друштва”.

Др Бојана Бојдановић, научни сарадник
Етнографски институт САНУ

*

*

*

Књига Кристијана Обшуста, *Култура сећања на йростору Новои Сага и Пејироварадина* представља минуциозну стручно-научну монографију из интердисциплинарне области студија сећања, односно студија памћења, која је у последњих неколико деценија врло проминентна у европским културним и академским заједницама. Обшустова књига надодаје овом европском „меморијалном мозаику” један нови „каменчић сазнања” који се бави главним градом АП Војводине, и то првенствено културом памћења која је повезана са јавним урбаним простором, колективним, а у нешто мањем обиму и личним памћењем које је транспоновано у јавне меморијске маркере, како оне институционализоване, тако и оне личне и неформалне.

У складу са честим тематским тропима у истраживањима меморијализације јавног простора и у другим градовима, ова наративована „мапа сећања” покрива

значајан број елемената културе памћења на простору Новог Сада и Петроварадина. Ово је најочитије у првом поглављу књиге које представља врло добру синтетичку студију о званичним културама памћења на савременом новосадском градском подручју од почетка касног модерног доба до данас, у којем аутор поглавито говори о најпроминентнијим просторним маркерима политичког и колективног памћења као што су споменици, спомен-обележја, спомен-крстови, меморијалне плоче, меморијална гробља и називи улица.

У другом поглављу, Обшуст се посебно фокусира на новосадска историјска гробља као специфична места сећања која посредно говоре и о континуираном вишенационалном и мултикултуралном карактеру Новог Сада и Петроварадина, од даље прошлости до данас, а у оквиру њих посебно и на капеле и поједине проминентне споменике и спомен-крстове. Из ових „градава мртвих” аутор у трећем поглављу поново прелази у „град живих” и на његове ужурбане улице, и даје сумарни преглед историјског развоја одонима (ходонима), односно имена улица у Новом Саду, које у складу са већ етаблираном академском традицијом посматра као ономастичке симболе који у јавни градски простор уписују специфичне културе памћења и партикуларне политичке и друге идеолошке вредности. Даља шетња градским меморијским крајоликом води нас у велики сегмент Мапирање места сећања, у којем Обшуст прегледно представља кључна места сећања на жртве Првог и Другог светског рата (посебно Новосадске рације и Холокауста) и друге сигнификантне историјске догађаје.

Аутор засебно приказује и „персонализовану” меморију града путем исказа и сећања „обичних” грађана

на поједине локације и објекте из свакодневног урбаног живота из доба социјализма, па са страница ове књиге искрсавају и градски топоси који нису одлучујуће набијени политичким и идеолошким значењима, већ примарно личним и особеним значењима, као што су корзо, по-сластичарнице, ресторани, биоскопи, фабрике, робне куће и други трговински објекти, итд. Ова књига препоручује се читатељству, како академском и стручном, тако и оном ширем, пошто је истовремено и изврсно фондирана у адекватне научне парадигме истраживања сећања, и заснована на богатој емпиријској евиденцији која даје живу слику Новог Сада и Петроварадина кроз њихове меморијске палимпсесте. Ова публикација монографског карактера, осим стручне има и велику документарну вредност, и сигуран сам да готово сваки Новосађанин (и Петроварадинац) у њој може прочитати нешто што до сада није знао, ма колико био верзиран у прошлост свога града, а то посебно стоји и за све друге читаоце који нису Новосађани, а којима је овај урбани кутак панонске равнице интересантан, драг и прирастао срцу.

Др Срђан Раговић, виши научни сарадник
Етнографски институт САНУ

КУЛТУРА СЕЋАЊА
НОВОГ САДА И ПЕТРОВАРАДИНА

ПРОМЕНЉИВО ЛИЦЕ СЕЋАЊА ГРАДА

Укратко о настанку и развоју културе сећања

Официјелна култура сећања представља културни и друштвени конструкт и као таква је у блиској вези са конструисањем политике сећања и процеса настанка идентитета која је пак кроз историју увек представљала домен владајућих елита још од настанка појединих институционализованих политичких и државних субјеката. Ипак, иако би се корени везани за државно пласирање обрису културе сећања посматрану првенствено кроз призму политичке пропаганде и глорификације, могли тражити у античким државама попут ахеменидске Персије, античке Грчке класичног периода, Римског царства, или чак у старом Египту током периода средњег царства, јасне обрису политика културе сећања добија у контексту процеса настанка модерних нација, односно током комплексних процеса стварања националних идентитета. У том контексту треба разликовати примордијалне атрибуте комеморације и глорификације, односно идеолошке елементе средњовековних и старовековних политичких ентитета од културе сећања каква је формирана током процеса конструисања модерних националних идентитета. Црпећи ресурсе из старије етничке прошлости одређених заједница, носиоци стварања модерних

нација, односно носиоци тзв. народних препорода, поставили су темељ неговања културе сећања у облику какав он и данас суштински постоји, односно уздигнули су га на виши свенационални и условно опште државни ниво унутар конкретних политичких субјеката и нација. У том контексту, иако је колективна меморија унутар различитих етничких заједница постојала још од антике уколико не и знатно раније, о култури сећања у оквиру идентитетских политика и у складу са тиме у оквиру колективне меморије какву данас познајемо у њеном дијапазону репрезентација, званична култура сећања заправо представља конструкт који је почео да се формира од краја XVIII века и који је тиме нераздвојан од процеса настанка национализма. Она уједно представља и динамичну категорију, односно званична (а условно и колективна) култура сећања није једном утврђена и постојана, већ се у зависности од низа друштвених, политичких и пре свега идеолошких фактора може мењати и преобликовати кроз сложене и вишедимензионе процесе комеморације и декомеморације.

Током стварања модерних националних идентитета, између осталих значајних чинилаца, важно место је заузимала глорификација учесника у минулим херојски перципираним биткама које су своје животе положили за отаџбину, односно за нацију. У том контексту, долазило је до митизације одређених историјских догађаја, тј. креиран је фондус метафоричних представљања најзначајнијих догађаја из национално перципиране историје. Стварањем оваквих тенденција, уједно је долазило и до формирања и пласирања одређених сегмената званичне политике културе сећања од стране политичких естаблишмената, односно постепено се формирала национална

култура сећања. Њен кључни задатак је представљао да се кроз институционално деловање допринесе окупљању новоформираних нација око њихових заједничких симбола, искустава, достигнућа и „традиција”. Тиме су створене одређене картографије у контексту рецепције постављаних спомен-обележја и монумента, односно створена је картографија јавних простора са споменицима и осталим елементима у конкретним просторним и временским контекстима у политичком, културном, друштвеном и историјском смислу.

Посматрано из перспективе опште призме опсервације, може се констатовати да колективна сећања, као и сећања генерално, морају бити везана за конкретне или симболичне локације на којима је подигнуто одређено спомен-обележје као ознака одређеног историјског догађаја, тј. конкретног места сећања у оквиру јавног простора. На нераскидиву везу између сећања и места, темељно је указао и француски историчар Пјер Нора. Свакако, однос између локације и догађаја или одређене личности, ипак се мора узети као релативна категорија, будући да споменици одређеним личностима и догађајима могу бити постављени и на локацијама које нису директно везане за њих у просторном смислу. Односно, локације за одређена спомен-обележја могу бити изабране у оквиру јавних простора на различитим местима, при чему у таквим случајевима избор места условљавају низови констелација које нису везане за историјски реалне просторе. Ипак, самим чином постављања споменика, локације добијају симболички значај, односно постају места која су у нераскидивој семантичкој и симболичкој синтези са конкретним спомен-обележјем везаним за одређену личност или догађај. У том смислу, споменици у

јавном простору, али и имена улица, институција, школа и другог, уколико добију димензију која их везује за одређену личност или догађај из национално перципиране историје, на неки начин постају и део националне тј. званичне културе сећања. Споменик по својој садржинској суштини представља јавни феномен, односно његову идејну структуру чини његова јавност и комуникација са посматрачима којима он на одређени начин преноси конкретну поруку. Уколико та јавност и комуникација изостану или временом нестану, споменик не представља ништа друго до масе обликованог материјала која може, али и не мора имати уметничку вредност, односно у том случају споменик је само врста структуре у простору чије је постојање или уклањање за већину посматрача небитно и ирелевантно. Исто тако, будући да јавни споменици постављени као меморијали на одређени догађај или за одређену личност представљају инструменте за пласирање идеолошких порука, уколико те поруке нису пријемчиве, односно уколико дође до процеса декомеморације или промена у контексту званичне културе сећања, споменици губе своју активну садржинску форму и добијају другачији смисао, тј. постају монументи самим себи. Ако дођу до тог стадијума, споменици најчешће бивају уклоњени процесом декомеморације, односно постају непожељни реликти бивших идеолошких система и на њих се гледа са антагонистичких или амбивалентних позиција. Тиме, они постају репрезенти одређене врсте историјских грешака, тј. неспоразума које се од стране носилаца новоуспостављене културе сећања отклањају њиховим физичким уклањањем са јавних простора. Дакле, споменици, спомен-обележја, називи институција, школа и других објеката, као и одо-

ними (називи улица и јавних простора), зависе од актуелних идеолошких премиса у оквиру постојећих или новоконструисаних форми колективних идентитета а у складу са њима, нераскидиво су везани и са обрисима идеолошки и политички подобне културе сећања. Изузетак од претходно наведеног чини тзв. феномен антиспоменика, односно неочекиваних споменика које се постављају на јавним површинама ван јасног контекста и смисла. Примери оваквих антиспоменика на простору Републике Србије појавили су се 2007. године када су постављени споменици Рокију Балбои у Житишту, Џонију Депу у Дрвенграду на Мокрој гори, као и споменик Бобу Марлију у Банатском Сокоцу. Њихово постављање у одређеном смислу сведочи и о постојећим идентитетским кризама, односно о проблемима са рецепцијом прошлости. Такође, изузетак од дискурса о политичким монументима и меморијалима у оквиру културе сећања, могу представљати и различити облици и форме тзв. наручених споменика који немају идеолошку, односно политичку атрибуцију.

Из свега наведеног, могуће је констатовати да споменици у јавном простору, попут одонима и назива различитих јавних (државних) објеката, не представљају монолитне и постојане категорије, већ су флуидни и промењиви према својој садржинској форми. У том смислу, култура сећања, попут специфичног феномена индивидуалних и колективних идентитета, представља комплексну динамичну категорију која се изузетно често мења, преобликује, допуњује, негира и изнова конструише у зависности од дијапазона актуелних друштвених, културних и пре свега политичких констелација у одређеним временским и просторним контекстима. Односно,

различити сегменти културе сећања пролазе веома често кроз различите видове преиспитивања и преобликовања, или у склопу израженијих тенденција, кроз сталан процес комеморације и декомеморације.

Поједини аспекти промене културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина од краја XVIII века до 1918. године

У друштвеном, културном и историјском смислу, сваки идеолошки и политички систем, настоји да наметне сопствене идеолошке премисе које се односе на обликовање званичне културе сећања. Односно, свака новоуспостављена власт која смењује претходну идеолошки другачију, има сопствени однос ка прошлости који кореспондира са њеним политичким идиомима, односно са идеологијом и интересима коју пропагира. Свакако, за смењивање претходног идеолошког система, новоконструисани тј. новоуспостављени идеолошки систем, мора имати почетну базу подршке маса, како би се процес смењивања могао одиграти на адекватан и функционалан начин. Промена односа према прошлости и интерпретација историјских догађаја и личности у контексту комеморације новоуспостављеног идеолошког система који је често антипод претходном, подразумева претходну декомеморацију или бар преобликовање интерпретације о личностима и догађајима из прошлости чију је комеморацију у контексту пропагирања сопствене идеолошки подобне званичне културе сећања, промовисао претходни, тј. другачији идеолошки систем. У том смислу, свака новоуспостављена власт која се по идеологији разликује од претходне коју посматра са антагонистичких позиција, дефинише сопствени однос

према прошлости што као примарно укључује и промену културе сећања која се манифестује у честим преуређењима и променама јавних простора, односно у уклањању претходних и постављању нових елемената културе сећања у јавној сфери.

Када је реч о званичној култури сећања која је постојала и која постоји на простору Новог Сада и Петроварадина, она се свакако мора анализирати у ширем друштвеном и политичком контексту, односно треба је посматрати у оквиру ширих тенденција односа према прошлости која постоји на општем националном тј. државном нивоу. Ипак, она садржи и поједине локалне специфичности, које су у вези са меморијом града и сећањима његових становника.

Посматрано у целини, за потребе ове анализе, као радни оквир, морају се разграничити одређени временски периоди у прошлости Новог Сада и Петроварадина који су у зависности од политичких и друштвених фактора, обликовали и различите аспекте званичне културе сећања на простору града. Као почетну временску дистанцу, у оквиру посматрања званичне културе сећања на простору Новог Сада, овом приликом ће бити у обзир узет период формирања Новог Сада, као и период формирања данашњег Подграђа Петроварадинске тврђаве за које се оквирно узима крај XVII века. У том контексту, прву фазу у оквиру постојања различитих манифестација културе сећања, представља период када су се Нови Сад и Петроварадин налазили у саставу Хабзбуршке монархије, односно до 1918. године, тј. од оснивања Новог Сада до војног пораза Аустроугарске на крају Првог светског рата. Ипак, први видљиви обриси културе сећања у оквиру прве фазе могу се уочити тек од средине

XIX века будући да пре тога, као што је истакнуто у уводном делу овог чланка, култура сећања у данашњем облику репрезентација није постојала као таква, односно није се манифестовала на простору Петроварадина и Новог Сада. Дакле, као почетак прве фазе у контексту културе сећања на простору града, исправније је оквирно одредити 1850. годину. Другу фазу представља период од 1918. до 1941. године, тј. временски период када је Нови Сад представљао значајно политичко и урбано средиште у оквиру Краљевине СХС, тј. Краљевине Југославије. Њеном капитулацијом у априлу 1941. године, почиње трећа фаза која се поклапа са периодом окупације и која је окончана ослобођењем Новог Сада и Петроварадина 23. октобра 1944. године. Период постојања ФНРЈ и СФРЈ, представља четврту фазу која је трајала од тренутка ослобођења, односно стварања социјалистичке Југославије до њеног распада 1991/92. године. Последњу пету фазу у контексту културе сећања на простору града, чини временски период од распада СФРЈ до данас.

Све претходно наведене фазе у прошлости града, имају додатних унутрашњих разграничења, односно могле би се у зависности од различитих тенденција комеморације и декомеморације, изделити на додатне подфазе. Тако би се нпр. у оквиру четврте фазе могле издвојити посебне две подфазе, односно тенденције у контексту културе сећања. Прва би се односила на период од формирања ФНРЈ, тј. од ослобођења Новог Сада до 1948. године када су пропагирани елементи културе сећања који су симболично наглашавали везу и јединство између ФНРЈ и СССР-а. Након политичког разлаза и Резолуције Информбироа из 1948. године, долази до декомеморације личности и догађаја који су величали јединство ова два

политичка субјекта и отпочиње друга подфаза која је уз одређене мање осцилације трајала све до распада СФРЈ. Такође, последња (пета фаза), би се могла додатно разграничити на период од 1991/92. до 2000. године, као и на период од 2000. године до данас. Ипак, с обзиром на њену актуелност и приличну непостојаност у контексту садашње званичне културе сећања на простору града, њено дефинисање и разграничења, ипак треба узети као релативну категорију. Односно, последњу фазу у контексту културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина, одликују прилично комплексне и конфузне тенденције које из данашње перспективе опсервације, не омогућују јасно дефинисање и разграничења.

Од краја XVIII века до 1918. године, Нови Сад и Петроварадин су представљали део Хабзбуршке монархије, те су се на простору града како је постепено растао, уједно и развијали први обриси званичне културе сећања каква је пропагирана од владајућег естаблишмента Монархије. Без обзира на то што је за потребе ове анализе, за почетак прве фазе одређен период везан за оснивање, тј. за формирање града, прве видљиве манифестације културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина уочљиве су тек од средине XIX века, будући да пре тога, као што је претходно истакнуто, култура сећања у данашњем облику репрезентација, односно као врста феномена какав је данас, није ни постојала као таква, а свакако се није уочавала у контексту тада још релативно малог градског центра, тј. насеља какав је био Нови Сад, или у том периоду далеко значајнијег Петроварадина који се развијао као војно насеље у подножју комплекса Петроварадинске тврђаве у изградњи. Тај најранији период меморије града, односно почетак специфичног

односа према прошлости кроз идеолошке премисе које је пропагирала оновремена власт, најбоље се манифестује у оквиру градске одонимије, односно могуће га је пратити према именима улица и јавних простора у граду.

На првом плану Новог Сада којим се диспонује, а који потиче из 1745. године, називи улица немају комеморативни и идеолошки карактер. Након што је Нови Сад 1748. године добио статус слободног и краљевског града, долази до његовог убрзаног развоја у оквиру којег је дошло и до проширења постојећих и формирања нових улица. Средином XIX века, тј. 1850. године, формиран је први градски одбор за надзор градње улица и објеката на територији града. Формирањем овог тела, установљеног према узору на водеће градске центре у Хабзбуршкој монархији, уједно је био означен и почетак именовања улица и јавних простора са видљивим идеолошким премисама. Јасан пример ове нове тенденције, представља именовање „главног варошког трга” који је формиран након рушења старе Варошке куће (Rathaus Varoshaz) и који је добио назив по Францу Јозефу I, тада најистакнутијој политичкој личности у Хабзбуршкој монархији. Одлуку о именовању централне градске јавне површине која је добила назив Франц Јозеф плац, донео је оновремени велики жупан Новог Сада. Ипак, уз овај изузетак, градске улице су и даље носиле називе које нису садржале никаква политичка или идеолошка, тј. комеморативна обележја. Међутим, поједини иконографски елементи који су били везани за идеолошке премисе и званичну комеморацију на простору Хабзбуршке монархије, постојали су и на данас непостојећем монументалном Стубу Светог Тројства који се од 1781. године

налазио на главном градском тргу у Новом Саду испред Катедралне цркве Имена Маријиног. Између осталих иконографских елемената на њему, у доњем делу стуба високог 15 метара налазили су се ликови из аустријске и мађарске прошлости. Тако су поред статуе аустријског цара, краља Угарске и Чешке, Леополда I, у оквиру Стуба постојали и кипови мађарских краљева Светог Иштвана и Светог Ласла. Кипови ових световних и политичких личности из прошлости који су јасно наглашавали политичку и идеолошку димензију овог стуба, били су постављени уз статуе Девнице Марије, Светих апостола и Велике Свете Терезе. При томе, на врху стуба се налазила композиција Исуса Христа са крстом и Светим Духом симболички представљеног у форми сунчевих зрака. Дакле, на Стубу Светог Тројства који је био постављен у оквиру најзначајнијег јавног простора у граду, били су обједињени профани и сакрални елементи, те је у том смислу он представљао особени и специфичан споменик који је изузев примарног сакралног карактера, садржало и наглашене сегменте политичких, односно идеолошких репрезентација представљених коришћењем личности из прошлости у склопу композиције са религијским мотивима. У том контексту, Стуб Светог Тројства представљао је особени сакрално-идеолошки монумент којим се наглашавала синтеза прошлости и садашњости, односно сакралног и профаног аспекта као симбола моћи и светости власти Хабзбуршке монархије. Након што је трг на којем је претходно постављен овај стуб, проширен и након што је понео одоним „Франц Јозеф плац”, цео овај јавни простор који је представљао централно место у граду, добио је додатну идеолошку димензију.

Некадашњи Стуб Светог Тројства
на Тргу Франца Јозефа I, 1900.

На простору Војног гробља у Петроварадину, 1850. године је од стране припадника 22. пешачког батаљона у спомен погинулим саборцима, односно у спомен на страдале официре, војнике и племиће током Револуције 1848/49. године, подигнут споменик изнад колективне гробнице. Ово монументално камено спомен-обележје изграђено је у форми масивног мермерног обелиска пирамидалног облика украшеног елементима попут металног крста на његовом врху и металним плочама на бочним странама споменика са натписима на немачком језику и особеним иконографским тј. хералдичким приказом. Натпис на једној од плоча сведочи о броју страдалих током

две револуционарне године под зидинама Петроварадинске тврђаве чији се посмртни остаци налазе у оквиру овог гробља и гробнице. Чињеница да је након годину дана од ратних збивања изграђено ово спомен-обележје са колективном гробницом, сведочи о оновременим политичким тенденцијама победничке (аустријске) стране у сукобу. Односно, овај монумент који има наглашену комеморативну димензију, јасно указује на зачетке формирања културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина. Свакако, остаје отворено питање односа цивилног становништва према овом споменику, али је неспорна чињеница да је овај монумент представљао јасно дефинисано оновремено место сећања са постојећим наративима учесника догађаја и сведока о њему. Генерално посматрано, на различитим јавним просторима на простору Новог Сада, од средине XIX века почињу да се подижу крстови, од којих су поједини изузев сакралног имали и меморијални значај, односно по својој концепцији настанка садржали су комеморативну димензију. У том контексту, интересантан је Крст који се налазио на некадашњем Житном тргу, односно на простору данашњег Трга Марије Трандафил, који је 1852, поставила Српска православна црква. Након измештања Житног трга са ове локације тридесетих година XX века на простор који и данас носи тај одоним, мермерни Крст је остао на изворној локацији и имао је функцију спомен-обележја жртвама бомбардовања Новог Сада, 12. јуна 1848. године. Касније, односно након Другог светског рата, Крст је премештен на простор Алмашког гробља и добио је нову комеморативну димензију, односно промењен му је симболички значај. Поред њега, интересантан је и пример тзв. Гвозденог крста који је подигнут

1890. године, у знак сећања на страдале жртве и на бомбардовање Новог Сада 12. јуна 1848. године. Једноставан Крст од кованог гвожђа на постаменту, подигнут је на месту старе Барутане у Темеринској улици. Ова два спомен-крста која су садржала комеморативну димензију, односно која су представљала специфична спомен-обележја на најтрагичнији догађај у дотадашњој историји града, сведоче о изузетно наглашеним оновременим наративима грађана о трагичном догађају из периода Револуције, када је у интензивним бомбардовању мађарске револуционарне војске, уништено практично три четвртине Новог Сада. Такође, с обзиром на то да су крстови постављени иницирањем грађана или под институционалним окриљем Српске православне цркве, тј. локалних православних општина, у њиховом постављању могуће је сагледати и особене институционалне обресе афирмисања културе сећања.

Када је реч о декоративној пластици која садржи политичку и идеолошку димензију, треба поменути и пример медаљона Фрање Ракоција који постоји на фасади једне приватне приземне куће у Улици Петра Драпшина чија је фасада изведена у стилу провинцијалног неокласицизма. Иако није у питању објекат из јавне сфере, већ приватна кућа из XIX века која се налазила у власништву мађарске породице, из њене декорације, односно из поменутог декоративног анфасног рељефа на фасади објекта, ишчитавају се јасне идеолошке поруке власника куће које су намењене пролазницима и његовим посетиоцима. Изузев на овом објекту, сличан медаљон постоји на фасади још једне зграде у Новом Саду, а може се претпоставити да се некада налазио и на многим другим објектима у граду с обзиром на то да је у другој половини

Спомен-обележје посвећено страдалим војницима
током Револуције 1848/49.

XIX века постојала тенденција да се лик Фрање Ракоција поставља на видљивим местима у оквиру фасада бројних приватних објеката етничких Мађара који су имали изражене националистичке ставове, односно наглашен национални идентитет. Лик ове личности из национално перципиране мађарске историје, имао је наглашен симболички значај, односно перципиран је као мађарски национални херој који је подигао устанак против Хабзбурговаца почетком XVIII века када се чак прогласио и за мађарског (угарског) краља. У том контексту, овај медаљон представља мађарски национални симбол који

садржи елементе културе сећања који су у извесном смислу контрадикторни са оновременом официјелном културом сећања у Хабзбуршкој монархији. Ипак, у контексту мађарског, тј. угарског дела Монархије, он се свакако може сагледати у форми „пожељног” симбола пласираног од креатора и носилаца идеја мађарског деветнаестовековног национализма и политичких тенденција које су из њега проистицале.

Вероватно најзначајније комеморативно спомен-обележје и место сећања у контексту културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина у периоду када су се они налазили у саставу Хабзбуршке монархије, представља Спомен-крст постављен 1902. године на Везирцу. Крст Еугена Савојског, подигнут је на брду Везирац недалеко од Петроварадина као спомен-обележје у славу победе хришћанске војске над Османлијама у историјски изузетно значајној бици која се одиграла 1716. године на простору Петроварадина, односно у околини Петроварадинске тврђаве. Споменик је подигнут на иницијативу официрског кора 70. пешадијске регименте према нацртима Хермана Болеа. На постаменту овог спомен-крста, који доминира околним простором и чија укупна висина износи 6,5 метара, уклесана су два натписа на латинском језику:

„Спомен у знак победе принца Еугена врховног заповедника царске војске против Турака 5. августа 1716. године.”

„Сакупљеној војсци Петроварадина од најслободнијег рода црквених и манастирских поглавара Аустрије и Угарске и најплеменитијим људима Мађарске, Хрватске и Славоније који су учествовали у бици

код Петроварадина и пали на бојном пољу припада овај споменик. 5. августа 1902. године.”

Постављање овог споменика, практично два века након одигравања ове, у европским оквирима важне битке, указује на чињеницу колико су сећања на овај тријумф била битна за политику и идеологију Хабзбуршке монархије, односно колики је значај овај догађај имао у контексту неговања оновремене званичне културе сећања. Поред поменутог спомен-обележја, на Текијама се налази Црква Снежне Госпе, која такође у извесном смислу представља место сећања на битку. Такође, у самостанској Исусовачкој цркви Светог Јурја у Подграђу Петроварадинске тврђаве, као и у њеној јединственој крипти, налазе се спомен-обележја и гробнице које представљају сведочанства, а самим тим и особите просторе сећања на битку која се одиграла, 5. августа 1716, када је хришћанска војска однела победу над Османлијама. Ипак, највидљивији аспект комеморације на простору Новог Сада и Петроварадина, док су били у саставу Хабзбуршке монархије, представљају одоними, односно имена јавних површина, објеката и улица. Међутим, иако се на основу историјских планова града може уочити да су они најчешће били исписани на мађарском, ређе на немачком, а тек у појединим случајевима на српском језику, тек од краја XIX и у првој деценији XX века, тј. до окончања Првог светског рата, улице добијају називе по личностима пре свега из мађарске, тј. угарске прошлости. У оквиру заоштравања политичке кризе између Краљевине Србије и Аустроугарске, односно недуго пре избијања Великог рата 1914, Магистрату Новог Сада група грађана је предала петицију којом су тражили преиме-

новање одређених улица. Потписници су тражили да се нове као и све битније старе улице, преименују на начин како би њихови називи асоцирали и симболизовали са-

Спомен-крст на Везирцу

вез Аустроугарске и Немачке. Тако се између осталих тражило и преименовање Темеринске, Кисачке и Руменачке улице. Ипак, до тражених промена није дошло.

Званична култура сећања у Краљевини СХС/Краљевини Југославији

Поразом Аустроугарске у Првом светском рату и формирањем Краљевине СХС дошло је до озбиљних промена у контексту културе сећања у новоствореној држави, па самим тим и на простору Новог Сада и Петроварадина, односно започео је процес креирања нове културе сећања, која је кореспондирала са низом новуспостављених идеолошких и политичких тенденција. Након претходно извршене декомеморације, односно прочишћавањем елемената „непожељне прошлости” и идеолошких премиса побеђене противничке, аустроугарске стране у рату, створени су услови за нову политику званичне комеморације која је креирана на новуспостављеној идеологији и власти Краљевине СХС. Након формирања нове државе „троименог народа”, на целој њеној територији, мењани су одоними и називи јавних објекта, грађени су нови, који су добијали идеолошки подобне називе и постављани су споменици с циљем успостављања сећања на хероизам и патњу у Великом рату, али и у Балканским ратовима, као и у другим ратовима везаним за ослобођење Јужних Словена. Ипак, у првој деценији постојања нове државе овај процес није био равномеран ни претерано брз, односно варирао је регионално с обзиром на спектар различитих особених фактора који су га успоравали или убрзавали. У сваком случају, сећање на жртве и хероје Првог светског, Балканских, али и осталих ослободилачких ратова, могло се без про-

блема успоставити само у појединим деловима новостворене државе уједињене од различитих, историјски и политички посматрано, другачијих, односно комплексних целина. Тек од 1929. године, када је држава „троименог народа”, прерасла бар у формалном смислу у државу „једноименог народа”, односно када је Краљевина СХС преименована у Краљевину Југославију, афирмисање културе сећања добија концизнији, видљив, плански и јасно одређен државни правац који је произилазио и кореспондирао са идејама интегралног југословенства и унитаристичким тенденцијама у првом реду монарха и Владе у Београду. У контексту идеолошке пропаганде, на простору целе државе, односно Краљевине Југославије, постављани су споменици југословенским краљевима из српске династије Карађорђевић при чему су доминирали споменици Петру I Ослободиоцу и Александру Ујединитељу. У периоду између 1923. и 1941. године, Александру Карађорђевићу и Петру I Карађорђевићу, подигнуто је укупно 215 различитих меморијалних спомен-обележја и споменика који су се већином налазили у градским центрима и чија је уметничка вредност варијала. Поред споменика владарима, постављана су бројна спомен-обележја, као и монументални споменици на местима историјски значајних битака, пре свега из периода Великог, као и из Балканских ратова. Такође, још од окончања Првог светског рата, па све до краја постојања Краљевине Југославије, на територији целе државе постављен је и значајан низ других меморијала, попут комеморативних крстова, спомен-плоча и других монумента посвећених како жртвама и херојима из минулих ратова, тако и појединим историјски значајним личностима из политичког, војног, просветног и културног

живота југословенских народа, односно етничких група, чије се деловање перципирало као значајно у контексту заговарања јужнословенског јединства. Одонимија и називи јавних институција формираних током постојања Краљевине СХС и Краљевине Југославије, у потпуности су пратили тенденције које се уочавају у идеолошким порукама споменичке пластике. Ипак, без обзира на државне покушаје афирмисања јединствене културе сећања, она је у појединим регионима, исто као и идеологија интегралног југословенства, имала крајње лимитирани учинак. Односно, непрекидно се осећао сукоб између три водеће националне заједнице од којих је свака имала прилично јасно дефинисан национални идентитет са сопственом културом сећања, те стога, покушај изградње некаквог паннационалног колективног идентитета у форми југословенства са сопственим премисама културе сећања, није могао бити прихваћен у свим регионима подједнако у оквиру једног сложеног политичког субјекта каква је била прва Југославија.

Када је конкретно реч о култури сећања у овом периоду на простору Новог Сада и Петроварадина, идеолошке тенденције је најадекватније пратити кроз оновремену одонимију, као и кроз постављање неколико спомен-обележја, пре свега комеморативних крстова, али и других монументата. Новој комеморацији, претходио је процес декомеморације елемената културе сећања која се односила на идеолошке премисе политички пораженог система чије је постојање окончано распадом Аустроугарске након њеног војног пораза у Првом светском рату. Након 1918. године, често су се у оновременој дневној штампи у контексту вести о урбанистичком преуређењу градских целина до којих је долазило наглим ширењем

Новог Сада могло читати о уклањању остатака тзв. Црно-жуте монархије. Односно, на простору Новог Сада и Петроварадина, дошло је чак и до уклањања појединих материјалних остатака из периода Аустроугарске, који се посебно могу пратити у контексту рекомпоновања приобалног дела Дунава, тј. кроз рушење и преобликовање појединих делова Доњег града и Петроварадинске тврђаве. У једном тренутку, чак је планирано и рушење већег дела комплекса Тврђаве, али се ипак од њега одустало првенствено залагањем пуковника који је био задужен за овај подухват.

Одоними на територији града од 1918. године, добијају нове називе, док се новоформираним улицама и новоуспостављеним државним јавним објектима, такође дају идеолошки прихватљива имена. Посматрано у целини, судећи према списку градских улица из 1923. године, од 179 постојећих улица колико их је било на простору града, доминантној већини су промењени одоними. Такође, поједине градске четврти су преименоване, попут нпр. промене назива некадашњег Дарњијевог насеља у Адамовићево насеље. Улице добијају имена по значајним личностима из политичког, друштвеног и културног живота, али и по различитим историјски знаменитим догађајима, првенствено из српске националне и етничке прошлости. Између осталих, у контексту картографија јавних простора града појављују се улице са следећим називима: Филипа Вишњића, Цара Лазара, Краљевића Марка, Војводе Шупљикца, Лазе Костића, Скерлићева, Патријарха Чарнојевића, Цара Душана, Његошева, Доситејева итд. Одређени број улица добија називе које асоцирају на прошлост других јужнословенских народа и етничких група те се у том смислу, улицама дају и на-

живи нпр. по Људевиту Гају, бану Јелачићу и другим личностима. Поједине улице у контексту оновремених славофилских тенденција добијају називе по знаменитим личностима из других словенских народа које су током прошлости биле везане, али и које нису имале никаквих додирних тачака са прошлошћу града. Тако се именују улице по П. Ј. Шафарику, Т. Г. Масарику, док је један градски трг именован по Јану Колару. Централне градске улице добиле су називе по члановима владајуће династије Карађорђевић, те се у том смислу појављују одоними попут нпр. Карађорђево улице, Улице краља Петра и Улице краљице Марије. По краљу Александру Карађорђевићу, именовани су једна централна градска улица у Новом Саду, једна касарна, као и данашњи канал ДТД. Преименован је и назив дотадашњег Житног трга у Трг кнегиње Зорке. Поједине улице су именоване у контексту комеморације догађаја из Великог рата, попут нпр. Кајмакчаланске улице. Такође, називи улица су давани и према географским областима и градовима новоформиране државе, тако су поједине улице носиле следеће одониме: Вардарска, Дубровачка, Љубљанска, Јадранска, Београдски кеј и друге. Ипак, велики број улица у себи није садржао никаква комеморативна и идеолошка обележја или је означавао доминантан етнички састав становништва које је живело у њима, попут нпр. Мађарске улице. Иако се организована активност у контексту преименовања улица могла уочити од друге половине двадесетих година XX века, у институционалном смислу пракса именовања улица је добила нову димензију 1930. године када је основан тзв. Пододбор за називе улица. Посматрано из опште перспективе, именовање улица на простору Новог Сада и Петроварадина је за-

висило од политичких, друштвених и културних тенденција оновременог политичког имагинарија који је осцилирао између националног дискурса и идеолошких премиса интегралног југословенства.

Када се ради о постављању споменика и спомен-обележја, интересантно је издвојити примере тзв. комеморативних спомен-крстова посвећеним жртвама и учесницима Првог светског рата. Ради се о два спомен-крста, која се данас налазе у портама новосадских цркава након што су након Другог светског рада премештени са својих изворних локација. Први Крст је лоциран у порти Алмашке цркве, односно у порти Храма Света Три Јерарха. Спомен-обележје изведено је у форми Крста (каменог) са степенастим постаментом на којем са све четири стране постоје натписи. На једној од две шире стране постоља исписано је: „За вечан спомен и покој душе погинулима у рату 1914–1918”, док су на преостале три стране уклесани одговарајући цитати из Библије. Изградњу Крста је иницирала и спровела Српска православна црква у знак сећања на страдале током Првог светског рата, те у том контексту Крст има примарну и јасно одређену комеморативну форму. Ова локација Крста је секундарна, тј. на њу је премештен са прве (изворне) локације која се налазила на средишњем делу данашње Партизанске (некадашње Улице кнеза Милоша) код раскрснице, односно на углу са Улицом Ђорђа Зличића. Изворна локација на којој је био постављен Спомен-крст у историјском делу Новог Сада који се назива Салајка, односно тачније на месту које је међу грађанима раније било познато под топонимом „Капија”, представљала је фреквентну локацију у периоду између два светска рата. У том контексту, ова локација, садржала је димензију „живог места

сећања”, нарочито уколико се узме у обзир да је Спомен-крст подигнут недуго након окончања Првог светског рата. Такође, ова локација је својевремено представљала и место окупљања у временском интервалу од окончања Првог светског рата, па све до краја 50-тих година XX века, када је Крст измештен са ове локације и постављен на нову у порту Алмашке цркве, где се налази и данас. Односно, локација на којој се Крст првобитно налазио, представљала је средишње место окупљања и један од централних јавних простора на Салајци будући да се радило о широком простору између два реда кућа у чијем је средишту стајао Крст. Посматрано у овом контексту, могло би се условно констатовати, да је меморијални карактер Крста на месту на којем је био примарно постављен, заправо имао секундарну димензију као место сећања, док је примарно широки плато око Крста представљао место састајања грађана, место на коме се окупљала локална омладина, простор на коме су се играле тада познате игре попут ускоч кобиле, шапца лапца и других, као и место на коме су се у јутарњим и преподневним часовима окупљали надничари нудећи своје услуге. Ипак, у контексту оновремене градске топонимије, тај простор је временом међу житељима постао познат као „Код Крста”, што је чињеница која указује на то да је просторна целина у чијем је средишту био постављен Крст, заправо представљала једну од битнијих тачака оновременог урбаног идентитета Новог Сада. У том смислу, Спомен-крст је представљао неку врсту просторног маркера, што је у извесном смислу потискивало његову иницијалну симболичку димензију као меморијала на страдале жртве, али у исто време му је с обзиром на фреквентност саме локације давала и на значају. По-

сматрано у таквој перспективи, простор „Код Крста” је у себи обједињавао примарну функцију значајног јавног простора као саставног дела урбаног идентитета Салајке и Новог Сада као целине, са далеко слабије наглашеним и секундарним меморијалним карактером ове локације као места сећања. Урбанистичким променама градске топографије, односно овог дела Новог Сада, али и због идеолошких разлога везаних за идеолошке и политичке идиоме које је прокламовала КПЈ након Другог светског рата, Крст је премештен у порту Алмашке цркве. Тим поступком, али и с обзиром на све слабије наративе о Првом светском рату како због временске дистанце, тако и због комплексних друштвених и политичких тенденција након Другог светског рата, ово спомен-обележје, као и остали споменици на простору града везани за Први светски рат, престало је да има значај „живог места сећања”. У савременом временском контексту, овај крст, као и други Спомен-крст који се налази у порти Успенске цркве у Новом Саду, у значајној мери су ишчезли из меморије града и немају значај активних места сећања, али свакако и даље у извесној мери представљају локације званичне градске комеморације, као и важна спомен-места сећања за све грађане Новог Сада и вернике Српске православне цркве.

Други Спомен-крст, налази се у порти Успенске цркве, у центру Новог Сада. Ово спомен-обележје је израђено у форми крста од кованог гвожђа постављеног на степенастом гранитном постаменту. Посвећено је погинулим борцима у Првом светском рату и налази се у порти, између Храма и задњег дела зграде Српског народног позоришта. Са све четири стране постамента на коме се Крст налази уклесан је текст, при чему су на

три плоче исписани адекватни цитати из Библије, док је на централној плочи уклесан текст који указује на сврху споменика: „За вечни спомен и покој душа погину-

Спомен-крст у порти Алмашке цркве
(фото: Младен Башић)

лима у рату 1914–1918”. Данашња локација овог спомен-крста, није оригинална, будући да је на њу он премештен касније, док се некада налазио на углу данашњих улица Краљевића Марка и Кисачке, испред некадашње Коњичке касарне. Прва локација на којој се ово спомен-обележје налазило, заправо је представљала рубни део Новог Сада, односно Крст је био постављен на ободу Владичанског насеља и поред чистине која се у градској топонимији звала Мајур. Узимајући у обзир чињеницу да се налази у строгом центру Новог Сада, овај спомен-крст данас представља кључно место званичне градске комеморације везане за Први светски рат. Односно, поводом обележавања Дана, 9. новембра, на ово спомен-обележје представници Града полажу венце у знак сећања на жртве и победу у Првом светском рату, односно у знак сећања на Дан када је српска војска предвођена мајором Војиславим Бугарским ушла у Нови Сад, што је касније резултирало директним присаједињењем Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, и формирању Краљевства/Краљевине СХС. Оваква форма комеморације је посебно добила на значају у последњих неколико година, те се у том контексту може констатовати да локација на којој је данас постављен овај спомен-крст, представља значајно место сећања и место званичне градске комеморације.

Још један Крст који у себи садржи идеолошке премисе, односно аспекте везане за националну културу сећања, као и за политичку митологију, лоциран је поред Темеринског пута, с друге стране канала ДТД. Такозвани Крст Светог Вида, постављен је на простору новоформираног Видовданског насеља чији се настанак везује за ширење града и које је оформљено 1923. године. Назив насељу је дао новинар и публициста Доброслав Јевђевић,

оновремени уредник новосадског националистичког листа *Видовдан*. Новоформирано Видовданско насеље је лоцирано преко канала и са осталим четвртима Новог

Спомен-крст у порти Успенске цркве (СНП)

Сада је било повезано покретним мостом и трамвајском линијом. Крст је представљао његову средишњу и најбитнију тачку. Налазио се уз главни пут који је представљао путну комуникацију између насеља и остатка града. Насеље, као и Крст, именовани су према једном од најзначајнијих празника Српске православне цркве, односно према дану који у контексту српског националног имажинаријума представља вероватно најрепрезентативнију, најпознатију и свакако најтрауматичнију референтну тачку у прошлости, будући да се на Видовдан обележава сећање на Косовску битку која се одиграла 28. јуна 1389. године. Косовски мит са свим својим комплексним сегментима настанка и крајње сложеним вишевековним процесом развоја, представља најснажнији етнички, политички и национални мит који је коришћен у контексту настанка модерног српског националног идентитета од краја XVIII и током XIX века кроз низ вишедимензионалних репрезентација. У периоду постојања Краљевине СХС / Краљевине Југославије, он је имао изузетно важан значај и био је максимално афирмисан, како од црквених великодостојника Српске православне цркве, тако и од владајуће династије Карађорђевић и Краљевске владе у Београду. Односно, Видовдан је представљао свенационални српски празник чији су митолошки обрасци инкорпорирани и у општи југословенски идеолошки систем те је у том смислу представљао једну од најзначајнијих референтних тачака оновременог општег југословенског корпуса политичке митологије. Тако се Видовдан током постојања прве Југославије, обележавао сваког 28. јуна не само Литургијама у православним храмовима, већ и свечаностима у војним гарнизонима, као и у свим школама. Из овакве перцепције о Видовдану, апсолутно не чуди да

је у контексту урбанистичке регулације настале наглим ширењем града, једно новоформирано насеље на његовом рубу насељено искључиво становницима српске националне припадности, именовано према Видовдану. Крст је изграђен 1929. године, односно неколико година након што су тадашње градске власти 1923. године одобриле додељивање парцела за изградњу кућа у овом делу града. Израђен је залагањем чланова новоформираног локалног „Удружења за заштиту од поплава и унапређења Видовданског насеља у Новом Саду”. Крст као и његов постамент су у целини израђени од камена и око њега се данас налази мања заштитна ограда. Натпис уклесан у бокове постамента садржи имена чланова, добротвора, као и Управног и Надзорног одбора Удружења које је иницирало постављање Крста, датум његовог постављања и текст који упућује да је Крст постављен „у славу своме светитељу и заштитнику Светом Виду”, с обзиром на то да је Видовдан представљао славу Удружења као и целог насеља, тј. ове четврти Новог Сада. Све до завршетка Другог светског рата, у насељу се званично обележавао Видовдан као слава насеља, прво Литургијом, затим културним манифестацијама и пригодним свечаностима. Обележавање славе насеља, званично је обновљено 1990. године.

На централном градском тргу у Новом Саду (Тргу слободе), односно у његовом средишту, доминира монументални споменик Светозару Милетићу, једној од кључних личности везаних за политичку борбу Срба у Јужној Угарској, али и осталих Словена у остваривању њихових основних грађанских права у оквиру Хабзбуршке монархије. Споменик од бронзе висине око пет метара, рад чувеног вајара Ивана Мештровића, изворно је поста-

вљен на овој локацији 1939. године. Постављање овог монумента, представљало је одавање почаст и поступак државне комеморације личности која је једно време обављала функцију градоначелника Новог Сада, али и која је својим политичким деловањем у значајној мери допринела каснијој реализацији деценијских тежњи српског народа у Хабзбуршкој монархији у контексту њихове жеље за остваривање пуне политичке, црквене и културне независности. Са бочне стране споменика, налази се здање некадашњег луксузног хотела „Гранд хотел Мајер” (данас зграда Војвођанске банке), у коме је 25. новембра 1918, одржана Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена, која је прогласила присаједињење Баната, Бачке, и Барање Краљевини Србији. У том контексту, споменик Светозару Милетићу са овим здањем представља јединствено место сећања које има наглашени како градски, тако и национални историјски значај. Након капитулације Краљевине Југославије 1941, споменик је уклоњен одлуком мађарских окупационих власти, да би након ослобођења Новог Сада 1944. године, био враћен на оригиналну локацију на новом, вишем и монументалнијем постаменту израђеном од сивог мермера. Касније, 1951. године, академски вајар Павле Радовановић, уклесао је на две стране постамента текст: „Светозар Милетић 1826–1901” и „рад Ивана Мештровића 1939”. Данас, овај споменик представља својеврсну репрезентацију активне културе сећања споменичког карактера која има како градски, тако и општенационални, тј. државни значај.

Београдска капија, лоцирана у Подграђу (Доњем граду) Петроварадинске тврђаве, изузев своје културно-

-историјске, односно фортификационо-архитектонске вредности, садржи и једну посебну димензију која се односи на њен значај као места колективног сећања на улазак српске војске у Нови Сад, 9. новембра 1918. године. Изворно спомен-обележје, које је подсећало на значај овог места, односно на важан историјски догађај који се на њему одиграо, постављено је 1938. године поводом двадесетогодишњице уласка српске војске у Петроваград и Нови Сад. Сам чин постављања спомен-плоче треба сагледати у контексту оновремених политичких тенденција неговања официјелне културе сећања Краљевине Југославије, односно у оквиру сложених идеолошких и политичких констелација, али свакако и наглашених сензитива, а тиме и живих сећања доминантне већине грађана Новог Сада. Садржај постављене спомен-плоче је на реалистички начин указивао на догађај који се на тој локацији одиграо, односно плоча је у својству специфичног медијума кроз адекватан рељефни приказ и јасан натпис, недвосмислено посматрачима указивала на изражену историјску битност и значај локације. Рељеф на плочи приказивао је улазак српске војске у Нови Сад, док се испод приказа фигура војника, цивила и коња, налазио натпис којим је била објашњена симболика теме рељефног приказа спомен-плоче, односно суштина историјског значај локације:

„Деветог новембра 1918. године, за време владавине краља Петра I Великог Ослободиоца, а под врховном командом престолонаследника Регента Александра, кроз ову капију прођоше први одреди победоносне српске војске, доносећи слободу Војводини.”

Београдска капија са спомен-плочом
у Подграђу Петроварадинске тврђаве

Изворна спомен-плоча била је израђена од бронзе у техници високог тј. алто-рељефа и имала је монументалне димензије 3,2 x 1,5 метар. Плоча је рад уметника Карла Барањија и Злате Марков Барањи. Избор локације која је одређена за постављање овог спомен-обележја, изузев историјских тј. практичних, такође садржи неколико симболичких елемената. Постављање спомен-плоче на најфреквентнију капију фортификације Петроварадинске тврђаве која је припадала супротној, тј. противничкој, пораженој страни у Првом светском рату у смислу симболичке поруке, више је него евидентно. Наиме, Тврђава је по свом карактеру представљала симбол војне моћи и репресивног апарата противничке стране у рату,

те је у том контексту њено заузимање изузев недвосми-сленог практичног, имало и јасан симболички значај. У том смислу, сам улазак кроз капију фортификације (капију града) победничке српске војске, садржи недвосми-слену поруку тријумфа и савлађивања препреке. Поред тога, пут који води испод капије у тренутку постављања спомен-обележја, представљао је главну путну трансфер-залу између Београда и Новог Сада, и зато је уосталом српска војска 1918. године управо пратећи његов правац у Нови Сад ушла кроз Београдску капију. С обзиром на фреквенцију саобраћаја на овој главној путној трансфер-зали и узимајући у обзир да је спомен-плоча била поста-вљена на горњем делу, тј. на забату Београдске капије са стране окренуте ка Сремским Карловцима, јасно је да је била изузетно лако уочљива свакоме ко је пролазио овим путем. Уједно, положај плоче постављене на цен-тралном делу барокне капије на симболичан начин је указивао на везу између два града, односно на јединство Краљевине Србије са присаједињеним територијама. Изворно, спомен-обележје је уништено након капитула-ције Краљевине Југославије од стране усташког режима НДХ, а обновљено је 2013. године.

На простору Петроварадина, такође су изграђена и два спомен-обележја на местима страдања цивила то-ком Првог светског рата, односно на местима на којима су аустроугарске власти стрељале заробљене цивиле 1914. године. Постављање оба споменика, иницирало је Соколско друштво – Петроварадин у склопу својих ак-тивности везаних за афирмисање и неговање културе сећања које је интензивно спроводило.

Прво спомен-обележје, лоцирано је у југоисточном делу комплекса Горњег града Петроварадинске тврђаве,

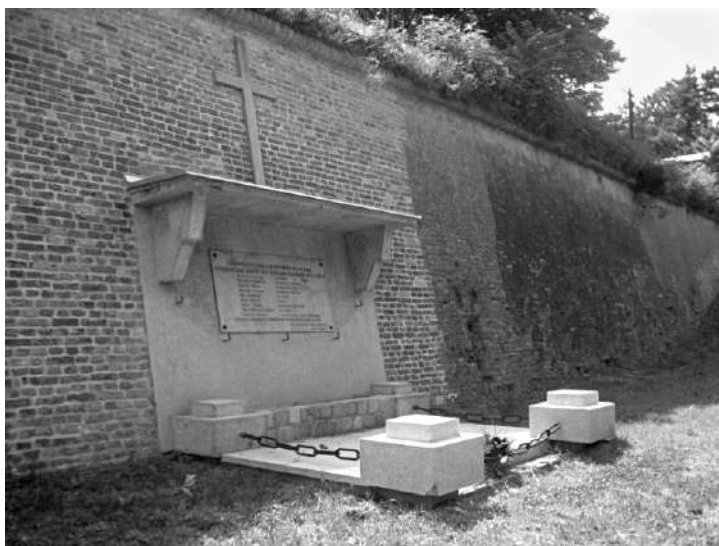

Спомен-плоча на забату Београдске капије
у Подграђу Петроварадинске тврђаве

односно у близини тзв. Доњег платоа у шанцу са леве стране код Комуникационе капије. Оно представља место колективног сећања које је везано за догађаје који су се одиграли у првим месецима Првог светског рата, односно током септембра 1914. године. На поменутој локацији, аустроугарске власти су стрељале девет лица из Бешке, Карловаца (Сремских) и Војке. Овај догађај се одиграо у септембру 1914. године као чин „одмазде”, након продора делова српске Прве армије у Срем после Церске битке. Стрељане жртве су били цивили, које су прво приведене као таоци, а које су недуго затим погубљене на овој локацији где су и покопане. Посмртни остаци стрељаних цивилних жртава су са ове локације пренесени у

њихова места боравишта, односно у места одакле су по-тицали, 1922. године. Међу стрељаним цивилима су били један кројач, један грађевинар, једна академска сликарка, једно свештено лице, два поседника, један општински службеник и два студента. На овој локацији је у знак сећања, 1934. године изграђено спомен-обележје од камена и гранита са мермерном таблом на којој су наведена имена стрељаних жртава као и њихова занимања. Изнад мермерне плоче саграђена је нека врсте надстрешнице, изнад које је уз бедем постављен рељефни Крст. Доњи део спомен-обележја представља гранитну површину, додатно фланкирану гвозденим ланцима и гранитним елементима, која се заправо надовезује, односно која се

Споменик на простору Горњег града Петроварадинске тврђаве посвећен стрељаним цивилима

налази испред фронталног дела споменика, тј. испод мермерне плоче са именима жртава.

Други споменик изведен је у форми каменог обелиска и данас се налази на ивици насипа пруге Нови Сад – Београд (Будимпешта–Београд), односно у непосредној близини терена ФК Петроварадин. Он представља место сећања на цивилне жртве из Батајнице које су аустроугарске власти стрељале у близини ове локације 17. септембра 1914. године. Сам чин стрељања, исто као и у случају места сећања лоцираног у Горњем граду Петроварадинске тврђаве, представљао је чин „одмазде” након продора делова српске Прве армије у Срем, после њене победе у Церској бици 1914. године. Стрељано је једанаест младића чији су посмртни остаци дан након стрељања у присуству њихових породица покопани у масовну гробницу изнад које је двадесет година касније изграђен први (оригинални) споменик. Треба напоменути да су аустроугарске власти након повлачења српске војске из Срема, значајан број грађана Батајнице депортовали сточним вагонима у Петроварадин, где их је поменутих једанаесторо стрељано, док је затим велики број грађана Батајнице и околних места из Срема, депортован у осјечки логор у коме су остали практично до краја Првог светског рата. Процењује се да су аустроугарске власти у знак одмазде ухапсиле и депортовале у логоре преко 2.000 лица. На месту на коме се налазила гробница са остацима стрељаних жртава, 1934. године, две деценије од трагичних догађаја, Соколско друштво – Петроварадин, чији су чланови успели да пронађу локацију масовне гробнице, иницирало је постављање споменика који је финансиран средствима тадашњег градоначелника Новог Сада, Бранислава Бороте. Изворно спомен-обележје је предста-

Споменик стрељаним цивилима у близини терена
ФК Петроварадин

вљало неколико метара високу правилно обликовану хумку на чијем се врху налазио споменик у облику гранитног обелиска са исписаним именима жртава. Захваљујући прилично упадљивим габаритима уздигнуте хумке споменик је доминирао околином, посебно зато што се налазио на чистини, односно на рубу Петроварадина.

Значај неговања културе сећања, изузев у контексту постављања два поменута спомен-обележја, чланови Соколског друштва – Петроварадин, потврдили су и постављањем спомен-плоче на фасади зграде Соколског друштва у Петроварадину, са именима 37 жртава које су аустроугарске власти стрељале у околини Петроварадина. Такође, чланови Соколског друштва, 1934. го-

дине, поднели су и предлог да се једна улица у Петроварадину преименује у Улицу народних мученика. Сви ови практични поступци и акције локалног Соколског друштва, изузев у контексту ентузијазма њихових најистакнутијих чланова, кореспондирају са основним генералним идејама соколског покрета у целини. У контексту тих идеја, обе локације страдања на простору Петроварадина имале су посебан значај као неке врсте „мртиријума”, односно „светилишта палих жртава” за идеје које су покрет и локално удружење баштинили у периоду између два светска рата. Соколаши су изузетан значај посвећивали неговању културе сећања на страдање свих Словена у прошлости, што је примарно проистицало из наглашеног пацифистичког и родољубивог карактера самог покрета, а делимично и из славофилских тенденција које су припадници овог покрета пропагирани. Оба наведена спомен-обележја, као и спомен-плоча на фасади Соколског дома у Петроварадину, постављени су у склопу обележавања двадесетогодишњице поменутих трагичних догађаја. Треба нагласити да иницијални контекст постављања ова два споменика, изузев поменутих сложених оновремених политичких и друштвених тенденција, садржи још једну додатну димензију. Она се тиче тада још увек наглашених наратива о трагичним догађајима, који су у значајној мери произишавали из чињенице што су оба спомен-обележја изграђена у релативно краткој временској дистанци која је протекла од тренутка погубљења жртава на поменутих локацијама до момента обележавања тих локација као места страдања и комеморације. Заправо, у тренутку постављања ових меморијала, још увек су били живи бројни савременици, па и сведоци трагичних догађаја који су се на

тим локацијама одиграли пре двадесетак година. Такође, не треба изгубити из вида ни чињеницу да су у периоду постављања ових спомен-обележја сасвим сигурно били прилично наглашени и породични наративи рођака и пријатеља жртава, као и наративи формирани у локалним заједницама из којих су жртве потицале. Опште посматрано, постављање ових споменика треба посматрати у сфери традиција соколског покрета, али и у домену тадашњих сложених политичких и друштвених констелација које су прокламоване од стране званичне политике, тј. у сфери пропаганде везане за идеје интегралног југословенства које су у датом тренутку афирмисале водеће политичке структуре Краљевине Југославије. Односно, званична политика Краљевине СХС, а потом и Краљевине Југославије, афирмисала је културу сећања везану за догађаје из Великог рата у контексту склопа идеолошких тенденција везаних за пропагирање идеологије интегралног југословенства. У складу са комплексним политичким, идеолошким и друштвеним тенденцијама, као и са идејама соколског покрета, страдали на овим локацијама, представљени као жртве за „ослобођење и уједињење Југословена”, како је то истакнуто у садржају текста мермерне плоче на спомен-обележју које се налази на Петроварадинској тврђави. Такође, натпис који се налази на споменику лоцираном код стадиона ФК Петроварадин упућује посматрача на истакнути меморијални карактер локације као и на мартирство страдалих:

„Овде су 17. септ. 1914. год. стрељани и овде леже кости народних мученика из Батајнице [...] Светла су њихова имена.”

Након капитулације Краљевине Југославије у Априлском рату и након формирања Независне Државе Хрватске (НДХ), односно након што је подручје Срема прикључено овој квазиполитичкој творевини, усташки режим је у склопу своје кампање декомеморације, културоцида и „чишћења” елемената „нежељене прошлости”, оштетио или уништио сва претходно наведена спомен-обележја везана за догађаје из Првог светског рата која су постојала на простору Петроварадина. Детаљније о идеолошким мотивима који су довели до њихове деструкције, као и о каснијој њиховој обнови, биће указано у наставку текста.

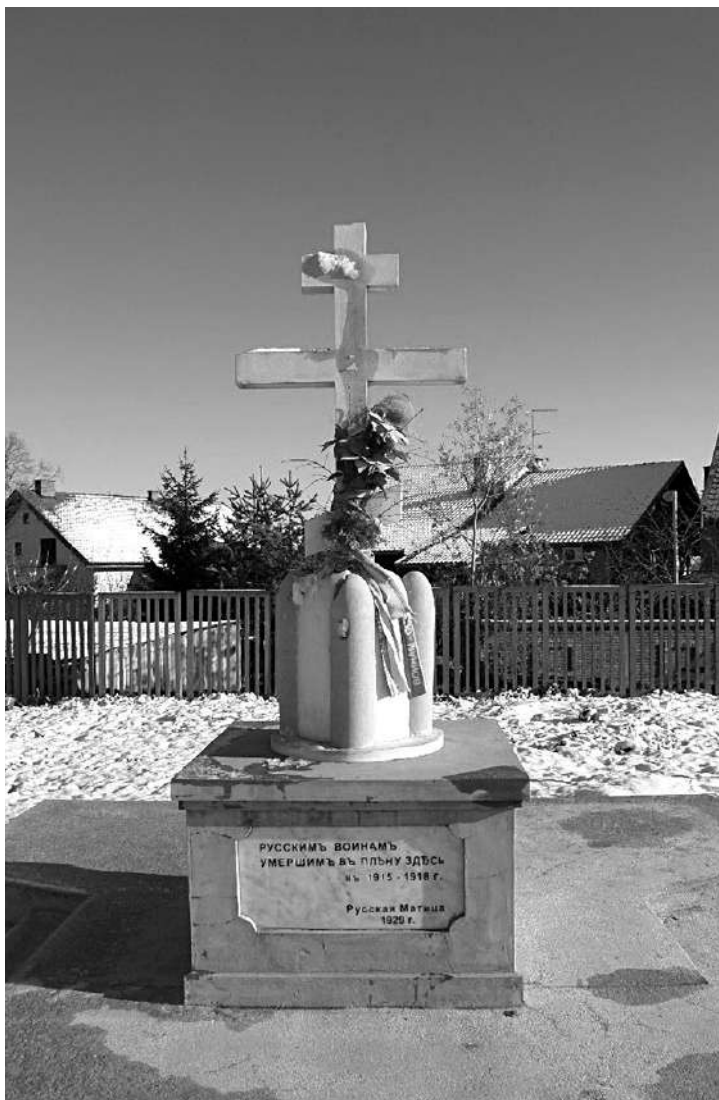
У склопу комплекса Војног гробља у Петроварадину, као и на Успенском гробљу у Новом Саду, данас постоје два изузетно слична спомен-обележја у форми руског православног осмокраког крста (православни крст са осам праваца) која су посвећена преминулим руским војницима заробљеним у Првом светском рату. Камени Спомен-крст на постаменту чији је део стилизован на начин да асоцира на облик тенковске гранате који је лоциран на гробљу Транцамент у Петроварадину, изграђен је на локацији гробнице у којој се налазе остаци 96 војника руске војске који су период од заробљавања па до своје смрти провели у аустроугарским логорима. Већина жртава је у једном периоду била смештена у импровизоване логорске баракe на старој новосадској железничкој станици и преминула је од последица рањавања, као и од последица болести задобијених због неадекватних животних услова у логору. Иако данас практично не постоји никакво сећање на трагично страдале руске заробљенике, у периоду између два светска рата припадници беле емиграције који су се након Октобарске револуције

настанили у Новом Саду су кроз деловање новосадског огранка Руске матице овим локацијама придавали посебан значај. О томе сведочи и чињеница да је постојала иницијатива да се сагради руска спомен-црква благопочившем краљу Александру I Ујединитељу на углу Футошке и Улице Браће Рибникар у чијој би крипти били похрањени земни остаци 204 руска војна заробљеника који су између 1915. и 1918. године преминули у Новом Саду. Иако су средства за градњу храма била обезбеђена, избијање Другог светског рата и касније политичке констелације су заувек зауставиле реализацију овог плана. Руски заробљеници који су у Новом Саду преминули од исцрпљености и различитих заразних болести које су избијале због изузетно лоших хигијенских услова који су владали у логору у коме су били стационарани, највећим делом су од стране аустроугарске војске били заробљени на Галицијском фронту. Споменик на Војном гробљу на Транцаменту и идентично спомен-обележје које је исте, 1929. године, постављено на Успенском гробљу у Новом Саду, изграђена су средствима руске беле емиграције, односно новосадског огранка културно-просветног удружења „Руска матица” 1929, а њихов архитекта је био Георгиј Николајевич Шретер. Изворни облици ових споменика су били нешто другачији од данашњих реконструисаних спомен-обележја. Односно, изворно су се на масивним степенастим каменим постољима уздизали други мањи постаменти начињени од по четири оригиналне гвоздене топовске гранате које су биле уметнуте у вертикална камена лежишта и изнад којих су се налазили велики и витки осмоугаони, тј. тзв. руски крстови. На доњим квадратним постољима споменика, са све четири стране налазиле

су се по четири беле мермерне плоче. На фронталним плочама је на руском језику био исписан текст: „Руским војницима, овде умрлим у заробљеништву 1915–1918. г. – Руска матица 1929 г.” Након Другог светског рата, већи део, преко 2.000 Руса који се населио у Нови Сад након Октобарске револуције, након успостављања комунистичког режима у тадашњој ФНРЈ емигрирао је на Запад. Одлазак већине припадника руске заједнице, новоуспостављене политичке и друштвене околности, као и корпус других фактора, узроковали су да ова два спомен-обележја временом скоро у потпуности пропадну. Односно, током седамдесетих година XX века, оба споменика су скоро у потпуности била девастирана. Деведесетих година споменик на Успенском гробљу је делимично обновљен од срушених остатака, а додатно га је реконструирала „Руске матица” 2006. године. Ипак, данашњи изглед није исти као оригиналан, с обзиром на то да је споменик знатно нижи, без додатних постоља у која су изворно биле уметнуте топовске гранате. Други Крст, који се налази на Транцаменту такође је обновљен 2013. године уз освећење. Његов данашњи изглед више личи оригиналним спомен-обележјима него онај на Успенском гробљу. Реновирањем ова два споменика, она су у формалном и комеморативном смислу изнова постала део колективне меморије града, али с обзиром на временску дистанцу, као и на националну припадност страдалих, није могуће говорити о постојећим наративима грађана о ове две локације.

На крају, у контексту постојећих елемената културе сећања везаних за комеморацију жртава из Првог светског рата која је била наглашена током постојања Краљевине СХС /Краљевине Југославије, треба поменути

Спомен-крст посвећен руским војницима заробљеним
у Првом светском рату

и један атипичан пример који се није односио на званичну државну политику афирмисања културе сећања, већ је везан за јеврејску етничку заједницу која је живела на простору Новог Сада. Наиме, на једном од унутрашњих зидова Капеле која се налази у склопу Јеврејског гробља у Новом Саду, постављена је мермерна плоча са именима сахрањених војника у Првом светском рату који су служили у аустроугарској војсци, као и са именима преминулих руских заробљеника јеврејске националне припадности. Овај пример је интересантан не само са аспекта неговања сопствене културе сећања јеврејских становника Новог Сада, већ и у контексту тога што је етничка припадност погинулих и преминулих војника јеврејске националне припадности истакнута на прво место у натпису на овој комеморативној плочи, односно то, што се на плочи налазе заједно, имена војника који су се борили на супротстављеним странама у Првом светском рату.

Процес декомеморације и поједини елементи културе сећања током Другог светског рата

Капитулацијом Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године, дошло је до драстичних промена у контексту културе сећања и комеморације каква је постојала током прве Југославије. Односно, на простору Новог Сада и Петроварадина не само да је извршена темељна декомеморација у контексту промена назива улица и јавних институција, него су и физички уклоњена, односно уништена поједина спомен-обележја која су од окупаторских власти перципирана са крајње антагонистичких позиција. Током периода окупације, простор Срема се налазио у склопу тзв. Независне Државе Хрватске, док је Бачка са Новим Садам била под окупа-

цијом Хортијеве Мађарске. Управо се због тога и процес декомеморације разликовао по интензитету, али је суштински имао исти циљ и исходиште које се репрезентовало у затирању старе и формирању нове културе сећања и идеологије. Ипак, треба напоменути да је процес „прочишћавања” нежељених монумента имао далеко драстичније размере у Петроварадину, него на простору Новог Сада.

Тако је, између осталог, са централног градског трга у Новом Саду уклоњен монументални споменик Светозару Милетићу, али уклањање није подразумевало и његову деструкцију. Промену идеолошког обрасца, а у склопу њега и културе сећања на простору Новог Сада најбоље је могуће пратити у контексту темељне промене одонимије и назива јавних простора и државних институција, тј. у оквиру потпуне декомеморације сегмената претходног идеолошког система Краљевине Југославије и формирања нових националистичких и иредентистички мотивисаних великомађарских тенденција. Промене у контексту одонимије подразумевале су скидање табли са називима улица на српском језику и постављање нових које су носиле нове називе исписане на мађарском језику. Одмах након окупације, појединим улицама су враћени називи које су имале до 1918. године, те се у том контексту у зависности из које се визуре посматра, ова пракса може перципирати и као поновна комеморација. Међутим, највећи број улица Новог Сада је добио потпуно нове, идеолошки адекватне називе за оновремене политичке и пропагандне тежње фашистичке Мађарске. Тако је велики број нових одонима наглашавао савез Мађарске са националсоцијалистичком Немачком и фашистичком Италијом. Ова тежња се најбоље репрезентовала кроз

називе две централне градске улице које су именоване по политичким вођама фашистичке Италије, Бениту Мусолинију и националсоцијалистичке Немачке, Адолфу Хитлеру. Од 311 улица Новог Сада које су постојале у граду између 1941. и 1945. године, само једна је задржала стари назив, док су све остале добиле нове помађарене одониме. Генерално посматрано, целокупна градска топономастика именована је на начин како би репрезентовала наглашену мађарску етничку конотацију.

Слична тенденција је уочена и на простору Петроварадина, где су улице именоване у складу са идеолошким премисама тзв. Независне Државе Хрватске. Међутим, за разлику од Новог Сада у којем окупационе власти, са изузетком споменика Светозару Милетићу и појединих државних хералдичких приказа на фасадама, нису спровеле праксу физичког уклањања спомен-обележја које су се односиле на комеморацију жртава из Првог светског рата попут два спомен-крста која се данас налазе у портама Алмашке и Успенске цркве, власти Независне Државе Хрватске су на простору Петроварадина одмах неколико дана након капитулације Краљевине Југославије и након што је Срем одлуком националсоцијалистичке Немачке прикључен овој квазиполитичкој творевини, приступиле темељном чишћењу материјалних остатака „нежељене прошлости”. У том контексту сва спомен-обележја која су асоцирала на Први светски рат на простору Петроварадина су тешко оштећена, уништена или уклоњена са јавних површина.

Већ 11. априла, припадници усташког режима су уклонили, а потом и у потпуности уништили рељефну спомен-плочу која се налазила на забату Београдске капије. Поступак уништавања овог спомен-обележја се у

извесном смислу може перципирати као систематско брисање меморије и форма културоцида. Заправо, чин уклањања и уништавања овог обележја имао је приличан симболички значај за носиоце екстремно шовинистичких, антисрпских, расистичких и ксенофобних идеја које су карактерисале усташку идеологију. Ово спомен-обележје се по својој садржинској концепцији базирало на неговање сећања на значајан догађај на крају Првог светског рата који је претходио одлуци о присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, и формирању Краљевства/Краљевине СХС (чин уједињења потписан је у кући Крсмановића у Београду, 1. децембра 1918). Као такво, оно се није уклапало у идеолошке концепције које је тоталитарно наметала тзв. НДХ. Носиоци и следбеници идеја НДХ су систематски, интензивно и темељно уништавали материјална сведочанстава везана за прошлост Срба, као и меморијале који су били везани за идеју југословенства. У том смислу, девастација спомен-плоче на Београдској капији представља само један од примера праксе „брисања сећања”, односно агресивног поступка декомеморације и разарања елемената битних за идеолошке премисе Краљевине Југославије, али и за прошлост Срба. Поступак физичког уклањања и уништавања спомен-плоче, може се означити термином меморицида. Треба поменути да се табла на Београдској капији, због њеног наглашеног симболичког значаја који је асоцирао на тријумф српске војске и победу у Првом светском рату, нашла прва на удару. Након ње, приступило се и уништавању два поменута спомен-обележја који су представљали места комеморације на страдање цивила 1914. године, на чији настанак је указано у претходном делу текста.

Чин деструкције споменика лоцираног код данашњег стадиона ФК Петроварадин, био је темељан, односно збрисан је сваки траг постојања овог монумента. Најпре је у потпуности поравната хумка, док је камени обелиск у значајној мери оштећен механичким предметима након чега је затрпан земљом недалеко од изворне локације на којој је стајао. Овим поступком, збрисан је практично сваки траг постојања овог обележја. Камени обелиск је, имао искључиво комеморативни значај, односно представљао је место сећања и официјелне комеморације. Међутим, без обзира на његову симболичку форму, темељно је збрисан попут рељефне плоче на Београдској капији која је имала другачији, јасно наглашен тријумфални симболички значај, због чега је усталом и уништена прва практично одмах након што је подручје Срема припојено геноцидном квазиполитичком субјекту Независне Државе Хрватске, успостављеном под патронатом Трећег рајха.

Спомен-обележје које се налази код Комуникационе капије на Петроварадинској тврђави, ипак је доживело мало другачију судбину, односно није у потпуности уништено, иако је одлука о његовом темељном разарању донесена од стране носилаца усташког покрета. Како би се што потпуније уклонило ово спомен-обележје ангажован је грађевински техничар Дрк Антун, који је пак, излажући се високом ризику са својим помоћницима самостално донео одлуку да на споменику замалтерише само спомен-плочу, као и крст изнад, док остатак конструкције споменика није уништио. Тим чином, ово спомен-обележје је заправо већим делом сачувано од потпуне деструкције.

Након ослобођења и окончања Другог светског рата, изузев поновног постављања споменика Светозару Ми-

летићу у центру Новог Сада, након извесног времена обновљена су и спомен-обележја стрељаним цивилним жртвама у Петроварадину. Ипак, док је спомен-обележју на Петроварадинској тврђави скоро у потпуности враћен изворни облик, споменик код данашњег стадиона ФК Петроварадин је дислоциран и реконструисан, на другачији начин и који је одударао од изворног изгледа монумента. Односно, овај споменик је постављен на другој локацији, непосредно поред пружног насипа, чиме је постао изузетно тешко уочљив и уједно изложен утицају девастирајућих фактора произашлих из фреквентног железничког саобраћаја. Промена локације спомен-обележја приликом његове обнове након Другог светског рата може се тумачити општим трендом маргинализовања места сећања из Првог светског рата и њиховог идеолошког потискивања од стране комунистичког режима у односу на споменике и локације везане за догађаје из Народноослободилачке борбе, односно из периода Другог светског рата. У складу са оваквом политиком, овај споменик је временом скоро у потпуности запуштен и зарастао у коров, те је практично био заборављен уколико се изузме чињеница да је ипак повремено на њега полагао венац од стране делегације СУБНОР-а. Генерално посматрано, изузев због све веће временске дистанце, живи наративи о овој локацији као месту сећања су временом слабили и због других фактора, попут демографских промена дела становништва након Другог светског рата и још битније, због гашења деловања Соколског друштва које је било главни носилац неговања културе сећања на ову локацију. Свакако, најзначајнији утицај драстичног слабљења наратива о овој локацији као о месту сећања и страдалништва, ипак представља поменути

однос КПЈ према споменицима из Првог светског рата, који је постојао током више од четири деценије доминирајућих идеолошких премиса комунистичког режима. Треба обратити пажњу и на можда најважнију чињеницу, да је локација на којој је након Другог светског рата поново постављен обелиск, крајње скрајнута и практично невидљива, будући да поред ње чак не пролази ни један пут, односно с обзиром на то да се налази на рубу пружног насипа окружена грмљем и густим растињем. У том контексту, ово спомен-обележје је временом практично ишчезло из колективне меморије града за разлику од спомен-обележја код Комуникационе капије које је опстало као место комеморације управо захваљујући културно-историјским специфичностима и пре свега, туристичком значају локације на коме се налази. Односно, спомен-обележје на Петроварадинској тврђави је – за разлику од споменика лоцираног код стадиона ФК Петроварадин које је само делимично обновљено и временом потпуно заборављено, или рељефне плоче на Београдској капији која је била крајње неподобна за идеолошке идиоме КПЈ, па није обновљена – у извесној мери остало „присутно” у контексту колективног сећања и меморије града. Свакако, искључиви разлог за то представља чињеница што је лоцирано у склопу изузетно значајног и фреквентног туристичког и споменичког комплекса града. Међутим, чак и упркос томе временом је, изложено деловању временских услова и природних фактора, у одређеној мери пропало с обзиром на то да су наративи о њему, као и о монументу код пружног насипа, временом у потпуности ишчезли. У склопу обележавања једног века од почетка Првог светског рата, односно стогодишњице од трагичних догађаја које су се на овој локацији

одиграли, током 2014. године, спомен-обележје је реконструисано, односно очишћено је од патине као и део околног бедема уз који је постављено. Поступак његове најновије обнове се симболички свакако може перципирати у контексту тенденција градских власти везаних за неговање културе сећања која се уочавају у последњих неколико година. За разлику од њега, други споменик код стадиона ФК Петроварадин, временом је постао практично „заборављено место сећања”. Аргумент за овакву констатацију представља чињеница да је до 2013, ово спомен-обележје било у потпуности запуштено, као и да је највећи број грађана Новог Сада за њега сазнао тек након што су медији известили како је једна политичка организација из Новог Сада вероватно из својих идеолошких побуда, али још више из жеље за специфичном врстом медијске промоције, обновила овај споменик и уредила локацију на којој се он налази. Годину дана касније, иста организација је засадила и једанаест стабала који симболишу једанаест жртава чиме је овој локацији додатно придодат симболички значај као месту сећања. Свакако, поступак обнављања овог споменика се симболички такође може перципирати и у контексту тенденција градских власти везаних за неговање културе сећања која се уочавају у последњих неколико година, као и у контексту једног века од трагичних догађаја на које ово место сећања упућује. У том смислу, може се констатовати да данас ова локација опет представља, свакако у лимитираним оквирима, локацију официјелне (институционалне) градске комеморације, али она је чињенично и даље остала потпуно непозната за доминантну већину грађана Новог Сада и Петроварадина.

За разлику од поменутих монумента, као што је истакнуто, рељеф на Београдској капији није обновљен све до 2013, на шта ће бити указано у оквиру последњег дела овог текста који се тиче савремених тенденција у контексту званичне културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина.

Идеолошка позадина званичне културе сећања током постојања ФНРЈ и СФРЈ

Након окончања Другог светског рата и консолидовања Федеративне Народне Републике Југославије, отклоњени су сви идеолошки елементи настали током периода окупације. У том смислу, извршена је и декомеморација, односно потпуно брисање свих материјалних сведочанстава идеолошких елемената насталих у време окупације. Међутим, поред тога су уклоњени или измењени и сви аспекти културе сећања који су се односили на монархистички и политички систем Краљевине Југославије који су успели да опстану током периода окупације. Дискредитација и деконструкција српске и југословенске монархије је у том смислу била темељна и неопходна како би се створио простор за потпуно нови и другачији идеолошки систем са сопственом политиком комеморације и другачијом званичном културом сећања. Новоуспостављеном комунистичком режиму био је неопходан чврсти интегративни фактор за пласирање њихове пропаганде и промовисање сопствених идеолошких премиса. У постизању легитимитета сопствене владавине, нове власти су према својим потребама реинтерпретирале читав фондус тенденција и наслеђа из националних прошлости јужнословенских народа и етничких заједница које су живеле на простору нове државе. Модификација

у контексту интерпретације прошлости одвијала се у корелацији политичког корпуса комунистичке идеологије. У том контексту, као главни интегративни елеменат у формирању пропаганде и нове званичне, тј. државне културе сећања, успостављени су нови политички митови, при чему је кључну улогу имала митизација оружане Народноослободилачке борбе партизана против окупатора, али и мит о класном непријатељу. Успостављање оваквих идеолошких премиса захтевало је коришћење старијих тенденција из културног и уметничког наслеђа. Тако су се у стварању нове културе сећања, носиоци комунистичког режима између осталог користили како наслеђем еманципаторских покрета јужнословенских народа током XIX и XX века, тако и појединим елементима које су црпели из класичних дела о класној борби радничке класе.

Нова југословенска држава је током свог постојања испољила изузетно висок степен посвећености у подизању више хиљада спомен-обележја који су асоцирали на партизанску и Народноослободилачку борбу током Другог светског рата или који су величали личности попут Јосипа Броза Тита. Генерално посматрано, подизање монументата, именовање различитих јавних државних објеката и институција, као и називи јавних простора и улица створили су један особени државни идеолошки манифест који се испољавао на сваки могући начин и у свакој могућој сфери. Огроман интензитет у подизању различитих скулптура и у постављању спомен-плоча репрезентовао се практично у сваком насељеном месту, као и на просторима (местима сећања) на којима су се одиграли значајни догађаји током Другог светског рата. Сећање на рат и Народноослободилачку борбу која је

допринела тријумфу над фашизмом, носиоци комунистичке идеологије представљали су увек у мултиетничком контексту. Односно, истичући састав партизанских одреда као вишенационалан, пропагирано је „братство и јединство” свих југословенских народа и народности, односно свих Југословена.

У првом периоду постојања нове државе ФНРЈ, односно до 1948. године и разлаза са Совјетским Савезом (скраћено СССР) након блокаде Информбироа, политика комеморације се кретала у правцу и са тежњом како би се нагласила нераскидива веза југословенских партизана и припадника Црвене армије у контексту њихове борбе против немачких и италијанских окупатора. Односно, креиране су идеолошке премисе које су се одражавале у контексту културе сећања и које су наглашавале политичку повезаност ФНРЈ и СССР-а. Након разлаза са државама тзв. комунистичког лагера, односно Источног блока, приступило се декомеморацији одређених елемената који су били везани за доприносе Црвене армије и политичког система СССР-а чиме је заправо започело формирање особене чисто југословенске културе сећања и комеморације. Односно, након 1948. године када је дошло до раздвајања Титове и Стаљинове политике, уместо спомен-обележја војницима Црвене армије, форсиран је искључиво симбол југословенских партизана којим се снажно истицала идеја партизанске Ослободилачке борбе и њеног изворног општенародног карактера. Тиме је уједно у извесном смислу деградирана улога Совјетског Савеза и створен је нови митизовани наратив о сопственом ослободилачком рату југословенских народа и његовој сопственој револуцији.

Генерално посматрано, ФНРЈ и СФРЈ је испољила изузетан висок степен посвећености у креирању локација комеморације, односно тежњу за успостављањем колективних сећања. Ова тенденција захтевала је формирање чврстих основа нове политике сећања која је креирана и текла паралелно са стварањем новог колективног идентитета нове Југославије, односно свих нација и етничких заједница у њој. У том смислу, нова политика колективних сећања морала је одговарати новом актуелном идентитету који је био у многим сегментима постављен на антагонистичким позицијама у односу на појединачне националне идентитете јужнословенских народа, као и на претходни монархистички систем Краљевине Југославије. Новоуспостављена меморијална места су, према томе, била намењена креирању нових колективних сећања на трагедију претходног рата, али и на хероизам његових учесника као победничке стране у Другом светском, као и у грађанском рату. Свакако да је оваква тенденција подразумевала прилично селектовање и тенденциозну интерпретацију прошлости. У том смислу, процес прекомпоновања јавних простора у складу са новим идеолошким премисама, подразумевао је стварање нових симбола, односно промену претходног и креирање новог дискурса. Самим тим нови меморијали који су величали догађаје из Другог светског рата, у великој мери су маргинализовали оне који су се односили на период Балканских као и на Први светски рат. Ипак, ти старији споменици нису физички уклањани уколико нису директно истицали идеолошке премисе претходног монархистичког система. Међутим, често су били дислоцирани на мање значајне јавне површине како би уступили простор новим монументима везаним за актуелни

идеолошки систем. У контексту Новог Сада и Петрова-радина, ова тенденција се најбоље уочава у дислоцирању комеморативних спомен-крстова и делимичном запуштању спомен-обележја који су се односили на догађаје из Првог светског рата.

Формирањем и наметањем нових „сакралних места”, односно локација сећања, власти социјалистичке Југославије су конструисале мит о сопственој борби и револуцији, а тиме у контексту идеја о класној борби, и мит о стварању једнакости свих југословенских народа и народности. Постављањем споменика се тежило овладавањем прошлости зарад контролисања идеолошког система у будућности којим се утопистички промовисао оптимизам и колективна свест о бескласном друштву.

У естетском и уметничком контексту, југословенски споменици су израђивани на различите начине. У контексту монументалне пластике у првој фази преовладавао је искључиво академски реализам. Међутим, од шездесетих година XX века југословенски меморијали постављени на историјски важним локацијама везаним за Други светски рат који су обележавали „жртве фашизма” или „пале борце” у великим биткама, израђивани су у апстрактним и модернистичким формама. Свакако, поред њих су у мањим срединама (претежно на простору сеоских тргова) опстале и форме реалистичког представљања. Најчешће форме реалистичке фигуративне скулптуре које су преовладавале широм државе манифестовале су се скулптурама војника, односно реалистичким представама људских тела у борбеном динамичном ставу уз оружје у рукама. Односно, од педесетих до осамдесетих година XX века изграђено је на стотине реалистичких фигуралних скулптура које су приказивале

партизане у борби са оружјем или како носе рањене другове. Женске фигуре су најчешће биле изведене у форми мајки које пате или у форми цивилних жртава како су најчешће биле приказиване и скулптуре деце. Свакако, одређени низ споменика је женске фигуре приказивао као партизанке са оружјем у рукама у борбеном положају. Реалистички изведене фигуре су остављале јаснији утисак и јаче су деловале на посматраче од апстрактних монументалних споменика и споменичких комплекса какви су се појавили у модернистичком духу од шездесетих година XX века најчешће на локацијама најзначајнијих битака. Апстрактне модерне форме споменика су по правилу за разлику од реалистичких фигура бораца које су постављане на трговима и на другим јавним површинама у насељима, заузимале локације на отвореним просторима, најчешће у природи. Захваљујући карактеристикама својих локација, монументи су чинили јединствене амбијенталне целине изузетне уметничке вредности. Постављање споменика изведених у форми реалистичких фигура, подржавале су нарочито локалне ветеранске организације које су најчешће били и иницијатори постављања неколико хиљада различитих споменичких објеката на објектима. Реалистичке скулптуре људских фигура у ставу борбе су биле далеко пријемчивије за посматрача, односно нудили су лакшу идентификацију са палим борцима и жртвама од апстрактно изведених монумента. Свакако, и апстрактни монументи су у својој суштини преносили исту идеолошку поруку, односно садржали су једнаку семиотичку и симболичку компоненту као и реалистички споменици. Изузетно уметнички значајне монументалне скулптуре великих габарита доминирале су околним отвореним просторима и са

својим различитим и крајње необичним геометријским облицима по правилу заснованим на фаличним телима попут модификованих обелиска, цилиндара и сличног, имали су за улогу да поред своје комеморативне функције репрезентују и реторику моћи, напретка, савремености и општег прогреса идеолошког система социјалистичке Југославије. Такође, поред осталог носили су и поруку милитаризма, али и представљали форме које су сугерисале на дистинкцију у односу на спомен-обележја крутог реализма карактеристичног за државе тзв. комунистичког лагера, односно Варшавског пакта. Ови меморијални комплекси које су креирали истакнуте архитекте и уметници попут Богдана Богдановића, Славка Тихеца, Душана Џамоње и других, настајали су у периоду након две деценије од окончања Другог светског рата када су сећања на њега постепено почела да слабе, односно када су стасале нове генерације које нису били актери и сведоци ратних дешавања и периода окупације. Самим тим, монументалним апстрактним формама монументална настојало се истицању сећања на рат као на изворну југословенску прогресивну народну револуцију, што није био случај са реалистичким фигурама партизана који су садржали примарно комеморативну поруку која се односила на жртву, херојство и победу над фашизмом. Саме локације монументалних апстрактних форми споменичких комплекса су, као што је већ истакнуто, били најчешће лоциране у природи на местима значајних битака или знаменитих историјских догађаја. Захваљујући томе, монументи су већ самом својом локацијом преносили идеолошки манифест револуције као природног процеса. Апстрактни дизајн ових монументалних форми није реалистичким основама преносио идеолошку поруку,

већ је био обликован у софистицираним уметничким формама са истакнутим метафоричним и симболичким значењем са низом значења. Управо у овој чињеници лежи и њихова културно-историјска, односно раритетна уметничка вредност, будући да су ове експерименталне форме представљале јединствени аутохтони уметнички израз једне особене естетике са снажним историјским наративом и вишедимензионалним порукама идеолошке пропаганде у конкретном временском и друштвеном контексту. На крају ипак треба истаћи, да без обзира на форме приказивања и разлика између апстрактних и реалистичких (фигуративних) монументата, сви облици су свакако на одређене начине и уз одређени степен успешности имали функцију репрезентата и инструмената за конструисање особене културе сећања у оквирима спецификаума југословенске комунистичке идеологије и званичних политичких идиома СФРЈ.

Монументална пластика, као и остала спомен-обележја која су постављана широм државе су у свом тематском фонду креирана уз максимално уважавање регионалног контекста. У појединим мултиетничким срединама, нпр. у Војводини, као и на Косову и Метохији, где су уз Србе живели припадници различитих етничких мањина, често су спомен-плоче, споменици, а нарочито одоними имали функцију комеморације локалних „палих бораца” у борби против окупатора. При томе се наравно, кроз призму југословенства и „братства и јединства”, индиректно истицала и етничка припадност конкретног „палог борца” или истакнутог учесника у Народно-ослободилачкој борби који је био припадник националне заједнице која је била доминантна у конкретном насељу или који је потицао из тог места. Ипак, најомиљенија

пласирана тема је била заједничка борба „палих бораца” различите етничке припадности који су се „херојски жртвовали” за заједничку идеју „братства и јединства”, односно за једнакост свих народа и народности нове Југославије. У том контексту је на Косову и Метохији успостављен широко распрострањени култ мартирства и хероизма Црногорца, Боре Вукмировића и Албанца, Рамиза Садикуа. Њих двојица су били пријатељи и локални предводници КПЈ из Пећи који су заједно погубљени у близини Призрена 1943. године. Овај историјски догађај, током периода СФРЈ је инструментализован и искоришћен до крајњих граница у контексту комунистичке пропаганде и комеморације. Низ назива улица и јавних објеката на Косову и Метохији, носио је називе по овој двојници палих бораца чија је борба у митским оквирима представљена као пример мучеништва и храбрости у вишенационалној „равноправној” борби против окупатора и као видљиви и неупитни пример „братства и јединства” свих југословенских народа и народности. Регионално омеђен контекст у смислу постављања спомен-обележја се такође веома добро манифестовао и у социјалистичким републикама Хрватској и Босни и Херцеговини.

У контексту креирања културе сећања социјалистичке Југославије, посебну димензију је заузимала званична церемонија приређивана поводом завршетка градње одређеног монумента или постављања одређених спомен-обележја. Попут отварања неког репрезентативног јавног објекта, и постављање спомен-обележја, а посебно откривање монументалних споменичких комплекса пратила је велика церемонија на државном нивоу. Она би се у извесном смислу могла дефинисати као додатна

сакрализација одређених спомен-места, односно локације сећања и сама по себи је представљала особену ритуалну форму манифестације моћи и пласирања адекватне пропаганде. Овај ритуал је у суштини увек био сличан. Пре њега је најчешће следила одлука о постављању спомен-обележја, односно свечаност поводом почетка радова на монументу. Ове свечаности су организоване зарад привлачења пажње јавности, односно зарад постизања видљивог педагошког и политичког ефекта у контексту креирања званичне културе сећања у оквирима идеологије комунистичког режима и пропагираних идеолошких идиома социјалистичке Југославије. Свечани говори на овим церемонијама, као и медијско извештавање, употпуњавали су јачину утиска о формираним местима сећања.

Култура сећања на простору Новог Сада и Петроварадина током постојања ФНРЈ и СФРЈ

Након ослобођења Новог Сада и Петроварадина, односно након формирања нове југословенске државе, одмах је извршена темељна декомеморација на територији града која се тицала идеолошких елемената који су успостављени током периода окупације. Највидљивија промене обрасца културе сећања, у првом реду одмах након консолидовања ФНРЈ, уочљива је у контексту потпуне промене градске одонимије. Тако су у Новом Саду и Петроварадину већ током првих неколико недеља и месеци након ослобођења, промењени називи улица које су успоставиле окупационе власти Мађарске и тзв. Независне Државе Хрватске. Поред тога, уједно су убрзо обновљена и поједина спомен-обележја и у Петроварадину, и која нису имала изразиту монархистичку атрибуцију

Краљевине Југославије, а које је усташки режим оштетио или уништио током своје владавине. Такође, у Новом Саду је већ 1944. године поново постављен споменик Светозару Милетићу на својој оригиналној локацији који је током окупације био уклоњен.

Промена градске одономастике текла је у контексту успостављања новог идеолошког система ФНРЈ. Скинуте су све табле назива улица која су била исписана на мађарском језику. Међутим, улицама најчешће нису враћени називи какве су носили пре периода окупације, већ су улице именоване на потпуно другачији начин, који је одговарао премисама идеологије нове југословенске државе. Све централне градске улице и тргови који су пре рата носиле називе по припадницима династије Карађорђевић су добиле нове називе, чиме је извршена темељна декомеморација и деконструкција монархистичког политичког система Краљевине Југославије. Уместо њих, ове улице су добиле имена по водећим личностима нове југословенске државе и КПЈ, као и називе који су се односили на водеће личности политичког руководства СССР-а. У том контексту, новоуспостављена комунистичка власт не само да је извршила декомеморацију идеолошких премиса насталих током окупације, већ је и темељно демонтирала елементе идеолошког система Краљевине Југославије. Овим поступцима, уједно је започео период конструисања нове званичне културе сећања на простору града која је кроз различите осцилације трајала све до распада СФРЈ, односно до пада комунистичког режима. Између осталих промењени су називи следећих улица: предратни Булевар краљице Марије преименован је у Булевар Црвене армије, Улица краља Петра II преименована је у Улицу маршала Тита, Трг кнегиње Зорке добио

је назив Трг Тозе Марковића, Улица краља Александра преименована је у Стаљинову, итд. Иако је доминантна већина улица преименована одмах након ослобођења, треба нагласити да је формализација нових назива у контексту градске одонимије, озваничена одлукама градских власти тек, током 1946. године.

Опште посматрано, током постојања ФНРЈ и СФРЈ, односно између 1944/45–1991. године, у оквиру градске одонимије, односно у оквиру културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина, могуће је издвојити два периода. Први би обухватао временски интервал до 1948, а други од 1948. до распада СФРЈ 1991. године. Током првог периода, улице су носиле називе који су симболично наглашавали везу између ФНРЈ и СССР-а. Судаћи према оновременим плановима уочљив је велики број улица чија су се имена односила на личности и догађаје везане за идеологију и прошлост СССР-а, али и на раније, за комунистички режим идеолошки прихватљиве сегменте прошлости Русије. Након политичког разлаза и Резолуције Информбироа из 1948, односно због промене политичких тенденција, већина назива улица који су означавали то јединство су промењени. Тако је нпр. улица која је носила назив по Стаљину, преименована најпре у Улицу Александра Ранковића да би јој нешто касније опет био промењен назив у Улицу народних хероја који је носила до краја периода социјализма. Такође, Руска улица која је исти назив носила и у периоду између два светска рата, преименована је у Русинску. Генерално посматрано, након разлаза руководства комунистичких партија СССР-а и ФНРЈ-а 1948. године, скоро све улице које су носиле називе који су асоцирали на блискост са Русима и Совјетским Савезом су преиме-

новане. Такође, преименовани су и називи појединих објеката, при чему треба поменути како је чувена градска кафе-посластичарница „Москва”, која је тај назив носила од национализације 1945. године, преименована у кафе-посластичарницу „Загреб” 1948. године.

План града из 1948. године са списком улица сведочи о карактеру оновремене градске одонимије. Судећи према називима улица, уочљиво је да је један број улица носио имена која су се односила на личности и догађаје из српске националне прошлости, односно оних аспеката националне историје који нису одударали од тада актуелних идеолошких идиома комунистичког режима. Такође, остали су и називи улица који су се односили на личности и догађаје из прошлости других словенских народа који су живели у Новом Саду, као и одређени број улица које су носиле имена по значајним личностима мађарске националне припадности. Међутим, као што је истакнуто, највећи број улица је преименован у складу са идеолошким тенденцијама новоуспостављеног комунистичког режима. У том контексту, велики број улица је добио нове називе, односно имена којима је извршена комеморација учесника НОБ-а. Такође, улице су носиле и имена лидера, као и чланова Комунистичке партије Југославије, или су означавали значајне догађаје из Другог светског рата, али и битне датуме из прошлости Комунистичке партије. Ипак, одонимија града је задржала и бројне предратне називе који су се тицали географских целина и градова оновремене државе.

У контексту успостављеног новог идеолошког спектра и културе сећања постојале су и извесне интерне модификације које су се одражавале у контексту одонимије града. У том смислу, интересантно је да су улице

које су од краја четрдесетих година носиле имена водећих живих личности КПЈ, попут Едварда Кардеља и Александра Ранковића, преименоване 1954. године. Ипак, за разлику од њих, назив Улице маршала Тита, није промењен, што је свакако било у функцији оновремене политичке пропаганде и индоктринације, као и наглашене тенденције стварања култа личности неприкосновене фигуре југословенске државе и комунизма. По Јосипу Брозу Титу, именован је и новосаграђени друмско-железнички мост, који је добио назив „Мост маршала Тита”. Такође, током целог периода социјализма на истакнутим местима у граду постојали су уочљиви плакати и постери са ликом Тита, док је на бедемима Петроварадинске тврђаве на најочљивијем месту које се види са новосадске стране реке, био истакнут натпис „Наш Тито”. Након смрти Јосипа Броза, у контексту комеморације до краја осамдесетих година XX века, на различитим деловима града су постојали различити елементи који су глорификовали „неприкосновеног вођу” југословенске државе. Убрзаним ширењем града и градске инфраструктуре настаје низ нових улица које добијају имена у складу са оновременим политичким идеолошким дискурсом. У суштини током социјалистичког периода није долазило до битнијег одступања праксе именовања улица каква је постојала од 1948. године. Свакако, интензивним развојем града, долазило је до преименовања, као и до нових именовања, односно постојали су поједини примери декомеморације и комеморације унутар постојећег идеолошког дискурса. Како се град развијао, бројне улице су добијале називе према значајним личностима попут бројних југословенских писаца, културних делатника, научника итд. Такође, улице су добијале и називе

према појединим истакнутим страним личностима као што су Јуриј Гагарин и многи други.

Током периода социјализма, на простору Новог Сада и Петроварадина је постављено неколико десетина спомен-плоча на различитим објектима који су означавали места различитих догађаја везаних за Народноослободилачку борбу или за аспекте прошлости и личности, који су кореспондирали или нису одступали од оновремених идеолошких премиса комунистичког режима и социјалистичког политичког система. Подизање комеморативних и других плоча најчешће су иницирале локалне ветеранске организације под окриљем СУБНОР-а који је у извесном смислу представљао кровну институционалну организацију која је обликовала културу сећања на целом простору СФРЈ. Постављање великог броја комеморативних и других спомен-плоча, поред именовања градских јавних површина, имало је огромну улогу у обликовању специфичне културе сећања на простору града.

У наставку, биће указано само на неколико најзначајнијих примера различитих спомен-обележја како би се стекао општи увид о култури сећања на простору града у овом периоду. Односно, неће бити наведена сва спомен-обележја која су на простору Петроварадина и Новог Сада постављена током постојања ФНРЈ и СФРЈ, будући да би такав облик мапирања превазилазио концепцију и циљ ове публикације. У том смислу, у делу текста који следи, интерпретиране су само најзначајније локације комеморације у граду које су биле значајне током постојања југословенског социјализма, али које и данас имају изузетан значај у оквирима званичне културе сећања Новог Сада и Петроварадина.

Два главна јубилеја која су у контексту званичне културе сећања прослављана низом манифестација на простору града током периода постојања ФНРЈ и СФРЈ, представљали су Дан победе над фашизмом 9. мај и Дан ослобођења Новог Сада 23. октобар. Временом је успостављено и обележавање Међународног дана Холокауста, као и Дана када су новосадске Јевреје окупационе снаге депортовале у концентрационе логоре смрти. Поред наведеног, чланови СУБНОР-а су полагали венце на низ спомен-плоча са комеморативном поруком на простору града. На простору Новог Сада и Петроварадина постоји неколико спомен-обележја која су представљала и још увек представљају места званичне градске комеморације везане за догађаје из Другог светског рата.

Споменик Новосадском партизанском одреду који је лоциран на периферији града на путу према Ченеју, подигнут је 1971. године у апстрактној форми од бетона и опеке. Монумент је израђен према нацртима Павла Радовановића. На локацији споменика од његовог откривања, сваке године на годишњицу ослобођења Новог Сада као и на Дан победе над фашизмом, челници градских власти су полагали венце уз пригодне комеморативне садржаје.

Сличан „ритуални обред” званичне церемоније одвијао се и на локацији спомен-обележја које се налази у склопу гробља на Транцаменту у Петроварадину. Ово спомен-обележје је изграђено изнад заједничке гробнице стрељаних припадника партизанских одреда и локалне илегалне групе Народноослободилачке војске која је деловала на простору Петроварадина. Припадници ове групе са другим заробљеним партизанима су стрељани у Вуковару 19. октобра 1941. године, према Одлуци преког

Споменик и гробница стрељаним припадницима
илегалне групе Народноослободилачке војске
и партизанима на Транцаменту

Војног суда квазиполитичке нацистичке Независне Државе Хрватске. Њихови посмртни остаци су касније пренесени и покопани на овој локацији на којој је и подигнуто поменуто спомен-обележје. Ова локација са спомеником, имала је снажан симболички значај у контексту локације сећања на „мучеништво и херојство” бораца против окупатора, односно у контексту антифашистичке борбе.

На простору централног Градског гробља у Новом Саду, 21. октобра 1984. године формирано је Спомен-гробље палих бораца Народноослободилачког рата 1941–1945. године. Спомен-гробље заузима правоугаону површину издељену на неколико засебних поља која симболишу године, односно месеце рата распоређене према хронолошкој перспективи. На сваком од поља која су међусобно издељена, налази се низ апстрактних скулптура од мермера од којих је свака висине око 90 цм и на којима су уклесана имена, презимена, године рођења и смрти палих бораца. У оквиру ове меморијалне целине сахрањени су посмртни остаци учесника НОР-а који су пренети са старих новосадских гробаља и постављено је укупно 286 апстрактних скулптура (спомен-обележја) погинулих. Додатно су на централном монументу који постоји у оквиру споменичког комплекса уклесана још 538 имена погинулих бораца чији се посмртни остаци не налазе у оквиру ове меморијалне целине. Уписивањем имена погинулих бораца који су сахрањени на старим гробљима Новог Сада, симболички је евоцирана успомена на њих као на жртве који су погинули у борби против фашизма. Централни монумент у оквиру спомен-комплекса изведен је у апстрактној форми од камених блокова висине од око 3 метра и симболише „нишан и браник слободе”, односно „револуционарни пут” према којем су

током година и месеци трајања НОР-а, били усмерени његови учесници. Централно спомен-обележје заједно са осталим скулптурама и поплочаним стазама од гранитне коцке дуж целог комплекса заправо у симболичком смислу чине јединствен монумент, тј. меморијални комплекс са особеном идеолошком поруком. Основно поље и поља унутар њега која симболишу просторне и временске компоненте Револуције у почетну и крајњу тачку су изделене поплочаним површинама које се простиру дијагоналној по стази кроз спомен-гробље и које су намењене адекватном „ритуалу” комеморације. Генерлно посматрано, целокупна површина меморијалног комплекса заправо представља амбијенталну целину коју поред апстрактних камених скулптура допуњује зеленило, те се у том смислу цео меморијал изузетно добро уклапа у околину. Аутор идејног решења овог меморијала је Чеомир Радовић, скулптуре је израдио вајар Војин Дедеић, док је централни камени монумент дело академског вајара Саве Халугина.

У оквиру Градског гробља у Новом Саду, поред поменутог спомен-комплекса, постоје и Алеја народних хероја и истакнутих револуционара, као и Алеја са гробницама народних хероја. Прва алеја, лоцирана је у оквиру првог гробног поља и представља специфичну амбијенталну целину добро уклопљену у околни пејзаж. Саграђена је 1981. године и ту су сахрањени истакнути политичар Стеван Дороњски, као и народни хероји: Јован Веселинов Жарко, Јован Бељански Лала и Марко Перичин Камењар. Алеја са гробницама народних хероја лоцирана је у склопу другог гробног поља и саграђена је 1986. године. У оквиру ње су сахрањени Ђорђе Никшић, Милан Јешић, Геден Богдановић и Дмитар Заклан. Такође, на

њој се налазе и посмртни остаци Саве Согића, Лазара Саватића и Живојина Миловановића који су ексхумирани са других гробаља и накнадно сахрањени у овој алеји.

На простору Јеврејског гробља налази се специфично спомен-обележје познато под називом „Споменик жртвама фашистичког терора”. Оно је током периода постојања СФРЈ представљало једно од два главна споменичка обележја на простору града које је било посвећено цивилним жртвама страдалим у Другом светском рату. Односно, овај споменик заједно са монументом „Породица” посвећеним жртвама Новосадске рације, имало је истакнути значај као место официјелне комеморације представника Града. На каменом спомен-обележју налазе се представљени јеврејски национални и верски симболи – седмокраки јеврејски свећњак (менора) и представа Давидовог штита тј. звезде (Маген Давид), чиме је и на овај начин додатно наглашена етничка атрибуција жртава којима је овај споменик подигнут. Простор Јеврејског гробља у склопу чије целине се налази и ово спомен-обележје, заправо је имало и има наглашени комеморативни карактер и представља вишедимензионално место сећања које поред новосадске Синагоге има истакнути значај у контексту идентификације и колективног идентитета припадника јеврејске заједнице у Новом Саду.

Посебну комеморативну димензију у контексту културе сећања на простору града, током социјализма, као и данас, заузима централни споменик посвећен жртвама Новосадске рације који је лоциран на Кеју жртва рације. Генерално посматрано, Новосадска рација представља најтрагичнији и најтрауматичнији догађај у прошлости Новог Сада па самим тим, место комеморације

Споменик жртвама фашистичког терора
на Јеврејском гробљу

на којем је 1971. године постављен монумент „Породица”, представљало је и представља, најважнију локацију официјелне комеморације, односно најзначајније место сећања на простору града.

Током Новосадске рације која је трајала од 21. до 23. јануара 1942. године, а која је заправо представљала део шире акције, односно продужетак Рације у Јужној Бачкој, тј. у Шајкашкој области, страдао је велики број цивила претежно српске и јеврејске националне припадности. Такође, у масовним стрељањима погубљен је и велики број грађана других националности од којих је највише било Рома, али и Русина, Словака, Руса, као и антифашистички опредељених Мађара, Хрвата, Немаца и других. Тела погубљених цивила су, након појединачних и масовних стрељања која су вршена по целом граду, бацана нага кроз рупе начињене у леду залеђеног Дунава. Мађарске окупационе власти су масовну ликвидацију цивилног становништва тенденциозно и невешто представиле као полицијску рацију усмерену на елиминасање партизанског покрета, иако је Рација у Јужној Бачкој заправо представљала ратни злочин мотивисан првенствено националном мржњом уз пропратну пљачку имовине стрељаних грађана. До данас није прецизно утврђен број жртава Рације на простору Новог Сада и Јужне Бачке од стране геноцидног Хортијевог режима. Процене варирају у зависности од интерпретације истраживача и тумачења одређених извора, а веома често представљају и предмет политизације и ревизије политичких ставова појединаца, идеолошких и интересних група. Идентификација жртава још увек траје, тако да се практично број идентификованих сваке године повећава. Конфузија везана за број жртава проистиче и из

грешака које су настале приликом пописа жртава у истраживањима обављеним непосредно након рата. Односно, поједина новија истраживања заправо указују да је број жртава знатно већи него што је приказивано у појединим старијим публикацијама. Уколико се узму у обзир размере Рације на простору Јужне Бачке чак и са најмањом проценом о броју жртава, као и карактеристике почињених злочина, Рација представља најмасовније и најбруталније страдање цивилног становништва на данашњој територији АП Војводине које се догодило у току Другог светског рата. Највећи број убијених су били цивили, чији су посмртни остаци бацани под лед Тисе и Дунава. На простору Новог Сада, најмасовнија стрељања су се одиграла током трећег дана Рације, 23. јануара, када је брутално стрељан и у залеђени Дунав бачен огroman број грађана.

Новосадска обала Дунава као целина, укључујући и простор градске плаже Штранд, представља кључну локацију која је у вези са Новосадском рацијом, иако су стрељања вршена и на многим другим локацијама на простору града, при чему су посебно била масовна на простору Успенског гробља, као и на локацији на којој се налазило фудбалско игралиште некадашњег Новосадског атлетског клуба. Велики број грађана је стрељан и у Милетићевој, Руменачкој, као и Дунавској улици. На углу Дунавске улице и Београдског кеја, извршен је низ групних и индивидуалних стрељања посебно у преподневним часовима трећег дана Рације. Ипак, доминантно највећи број егзекуција извршен је 23. јануара на простору градске плаже Штранд. Новосадска обала Дунава заједно са Штрандом као јединствена просторна целина заузима кључно место сећања везано за Рацију и зато, што

Плато поред монумента „Породица” на Кеју жртвава рације

су практично све жртве које су погубљене током њеног трајања на различитим местима у граду, довлачене на ове локације одакле су њихова тела бацана под лед Дунава, али и због чињенице што је на делу обале реке која носи одоним „Кеј жртвава рације” постављен централни меморијал посвећен жртвама овог трагичног догађаја. На многим другим локацијама на којима су вршена индивидуална или масовна стрељања цивила, са изузетком једне спомен-плоче у центру града и спомен-обележја на Штранду који су откривени недавно, односно након 2013. године, до данас не постоје никакви симболички меморијали који би их обележили као места страдања и сећања, тј. као локације званичне градске комеморације.

Споменик „Породица”, дело је академског вајара Јована Солдатовића и постављен је 1971. године. Овај монумент, комеморативан назив градске улице која је лоцирана дуж обале Дунава, а која носи назив Кеј жртава рације, као и спомен-обележје постављено 2013. године на градској плажи Штранд, упечатљиво репрезентују и наглашавају меморијални и мартирски карактер конкретне јавне градске површине, односно делова обале Дунава на простору града на којима су стрељани цивили. Споменик је изведен у реалистично-апстрактној форми, односно скулптура четири људске фигуре (отац, мајка и двоје деце), кроз симболичку форму представља породицу која је страдала у Јужнобачкој рацији, на шта уосталом сугерише назив, као и сама идејна композиција монумента. Споменик је направљен од бронзе са највишом тачком композиције која износи око 4 метра. Споменичка целина је употпуњена 1992. године постављањем 78 бронзаних плоча које су такође дело Јована Солдатовића. Највећи број плоча, њих 66, садрже имена убијених жртава, док је на четири плоче српским и хебрејским језиком исписан текст који садржи основне информације о трагичном догађају. Испред саме скулптуре се налази вишејезички натпис „Жртвама фашизма”, а део плоча садржи и представе хришћанских и јеврејских верских симбола. Ипак, сама локација споменика на којој је постављен, изабрана је из нејасних разлога будући да овај део обале Дунава није представљао место на којем су масовно стрељани грађани Новог Сада. Односно, локација централног меморијала посвећеном жртвама Новосадске рације је изабрана по свему судећи из примарно урбанистичких разлога. Самом постављању споменика претходио је филм Мике Антића из 1967. године под насловом

„Споменик” који је на прилично критички и друштвено ангажовани начин указао на сразмере страдања у Новосадској рацији и истакао потребу и обавезу за постављањем меморијала за жртве Новосадске рације, будући да до постављања овог монумента на простору града није постојао никакво спомен-обележје посвећено страдалим жртвама у најтрауматичнијем догађају у његовој прошлости. У том контексту, филм „Споменик”, имао је утицај на стварање критичне масе која је тражила постављање спомен-обележја огромном броју жртвама страдалих током Рације, односно утицао је на оновремене градске и државне власти. Плато испред споменика је реконструисан приликом последње санације обале и шеталишта поред Дунава, тако да данас простор око њега представља јасно издвојену архитектонску и пејзажну целину. Споменик је проглашен за непокретно културно добро од великог значаја, као и просторно културно-историјска целина на којој се налази.

Без обзира на то што се управо на овом делу обале Дунава налази централни меморијал везан за комеморацију жртава Новосадске рације, највећи број грађана је заправо погубљен и бачен под лед на простору градске плаже Штранд на којем је страдање цивила трећег дана Рације имало карактеристике масакра. Зато ћемо о постављању спомен-обележја на простору градске плаже Штранд као највећег стратишта, посебно указати.

Генерално посматрано, култура сећања на простору Новог Сада и Петроварадина, током постојања ФНРЈ и СФРЈ, првенствено се базирала на комеморацију припадника антифашистичког покрета и учесника Народноослободилачког рата. Такође, кроз елементе топонимије и одонимију, стваран је култ лидера земље Јосипа

Броза Тита, али је пажња посвећена и другим истакнутим личностима комунистичког режима и значајним учесницима и догађајима из Другог светског рата. Односно,

Монумент „Породица” на Кеју жртава рације

далеко већи значај је придаван учесницима Народноослободилачке борбе и истакнутим комунистичким првацима који су страдали током Другог светског рата, него цивилним жртвама које је убио окупатор. Ово се најбоље уочава у диспропорцији постојећих спомен-обележја везаних за различите догађаје који се односе на револуционарну борбу и недостатак спомен-обележја који се односе на локације страдања цивилних жртава током Новосадске рације или на потпуно одсуство спомен-обележја који би означавали места страдања цивила током априла 1941. године када су окупаторске снаге заузеле подручје Новог Сада и Петроварадина и када је током Априлског рата страдао значајан број грађана. Свакако, ова диспропорција није потпуна, с обзиром на то да су током постојања социјалистичке Југославије изграђена и спомен-обележја која симболишу страдање цивила и њихово мартирство.

Култура сећања у Новом Саду и Петроварадину од распада СФРЈ до данас

Након распада СФРЈ, на просторима бивших југословенских република, посебно оних које су биле захваћене ратним дејствима, спроведена је насилна декомеморација културе сећања која је успостављена током постојања социјалистичке Југославије. У СР Хрватској, као и СР Босни и Херцеговини, бројни апстрактни монументи изузетне уметничке вредности претрпели су висок степен оштећења или су почетком деведесетих година XX века у потпуности уништени, док је низ реалистичких фигура бораца, као и на десетине спомен-обележја, физички уклоњен. Такође, темељно су промењени сви елементи одономастике. Заправо све новостворене државе

настале распадом СФРЈ, отклониле су или у потпуности запустиле и маргинализовале све „нежељене” елементе културе сећања у контексту новоконструисаних сопствених националних имагинаријума. Нови идеолошки системи, базирани на национално перципираним и тенденциозним политичким премисама, у свим бившим републикама СФРЈ почели су да конструишу сопствене, односно нове облике комеморације и да успостављају нове тенденције у контексту култура сећања које су формиране на изузетно антагонистичким позицијама у односу на претходну званичну културу сећања каква је постојала у СФРЈ-и. Поступци у контексту тзв. прочишћавања прошлости, су нарочито у Хрватској и БиХ, а касније и на територији АП Косова и Метохије, имали огромне и крајње темељне пропорције, будући да су у новоформираним државама, као и на простору јужне српске покрајине која је једнострано прогласила независност, физички уклоњени сви нежељени споменички и одономастички елементи, док је додатно дошло и до деструкције бројних културно-историјских споменика који су имали наглашену етничку атрибуцију која није одговарала новоуспостављеним идеологијама нових национално конципираних држава или противправно сецесионистички отцепљеног дела територије Републике Србије. У свим државама су успостављени нови, иако идентитетски конфузни аспекти комеморације и културе сећања, тј. дошло је до „откривања” старих и формирања нових национално схваћених „традиција” које су морале да би биле успостављене, да изврше претходну декомеморацију која је посебно на интензитету добила због грађанског рата у деловима бивше заједничке државе. Након рата, створене су нове теме и поводи за комеморацију свих

националних заједница и етничких група које су некада живеле у заједничкој држави. У новоствореној држави, Републици Хрватској, дошло је до комеморације личности и догађаја из тзв. Домовинског рата, који је у Хрватској перципиран као ослободилачки. Сличне нове тенденције које су се односиле на комеморацију учесника и догађаја из последњег ратног конфликта, уочавају се и у ентитетима БиХ, при чему сваки ентитет, тј. прецизније национална заједница (Срби, Хрвати и Бошњаци) форсирају форме комеморације које су међусобно дијаметрално супротне и које стоје на потпуно различитим позицијама једних у односу на друге. Такође, у јужној српској покрајини Косову и Метохији од 1999. године, Албанци су отклањајући елементе прошлости са српским етничким предзнаком започели формирање тј. слављење сопствених национално доживљених хероја који су били учесници у оружаном борби против СР Југославије, тј. који су били припадници различитих терористичких група у оквиру тзв. Народноослободилачке војске Косова (УЧК). У Републици Хрватској је током деведесетих година дошло до ревизије историјских чињеница које се односе на Други светски рат, те су у том контексту у одређеној мери, оживљене и традиције које је пропагирао сателитски квазиполитички субјекат настао под патронатом Трећег рајха, односно тзв. НДХ. Међутим, до сличних тенденција је дошло и на другим просторима некадашње заједничке државе, где су се појављивале комеморације личностима и догађајима које су биле крајње неприхватљиве за идеолошки систем и концизно успостављене тенденције културе сећања током постојања СФРЈ. Посматрано на општем нивоу, након ратова вођених на простору бивше Југославије и формирања нових

националних држава, однос према најскоријој прошлости прилично је конфузан и у многим аспектима проблематичан. Савремени политички идиомати нису компактни и најчешће произилазе из интерних идентитетских проблема свих постсоцијалистичких друштава. Односно, политички поредак а тиме и праксе везане за званичну културу сећања на просторима бивших југословенских република или у појединим регионима, најчешће се успостављају на краткорочним интересима владајућих гарнитуре, а не на чврсто изграђеним емоцијама и на јасном односу према прошлости. У том смислу, најопштија дефиниција данашњег стања у контексту званичних култура сећања у постјугословенским државама је да свака владајућа странка, односно коалиција, креира сопствени однос према прошлости, тј. своју политику историје са одређеним прокламованим симболима који имају изузетно лимитирану, а често и проблематичну пријемчивост. Залажење у ову комплексну проблематку, далеко превазилази концепцију и идеју ове публикације, стога ће у наставку бити указано само на основне тенденције промене обриса културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина у којима није било драстичних примера декомеморације или уклањања спомен-обележја, већ се промене најбоље могу уочити у контексту новостворене одономастике или у појединим примерима постављања нових монумента.

Након распада СФРЈ, на простору СРЈ, изузев у контексту одономастике, није дошло до физичког уклањања спомен-обележја, уколико се изузме склањање монумента Јосипа Броза Тита у појединим местима. Међутим, појавили су се нови елементи у контексту званичне културе сећања који нису били идеолошки адекватни током

постојања СФРЈ, а који садрже искључиву националну атрибуцију.

Опште посматрано, последњи период у контексту званичне културе сећања града који је започео распадом СФРЈ и који траје до данас, је конфузан, али га је свакако могуће сагледати у најосновнијим цртама. У суштини, он би се оквирно могао поделити у две целине. На период од распада СФРЈ до 2000. године, као и на период од рушења социјалистичког режима 2000, до данас.

На простору града, најзначајније промене у контексту културе сећања након распада СФРЈ видљиве су у оквиру одономастике. Од 1991. године, уочљива је извесна декомеморација појединих личности и догађаја из социјалистичког периода иако је највећи број улица преименован између 1991. и 1993. године. Тада је, између осталих, преименована и Улица маршала Тита којој је враћен стари назив „Змај Јовина”. Стари називи који су постојали током периода Краљевине Југославије су заправо враћени већини централних градских улица. У том контексту, извршена је поновна комеморација личности које је комунистички режим декомеморисао након Другог светског рата. Тако је нпр. Улици народних хероја враћен стари назив Улица краља Александра, док је Улица Светозара Марковића опет добила одоним Пашићева. Процес мењања назива улица које су оне носиле током постојања СФРЈ настављен је и након 1993. године. Ипак, он је додатно интензивирао после 2000. године будући да је претходна Социјалистичка партија Србије која је била на власти у одређеној мери наследила политичке идиоме СКЈ, што се одражавало и у оквиру градске одонимије. Након 2000. године, мењање улица из периода социјализма је прилично интензивирао, али

због ширења града настајале су нове улице које су добиле и нове називе. Односно, демографским растом Новог Сада који је започео као последица доласка великог броја избеглих лица из бивше СФРЈ, током деведесетих година XX века и који је настављен приличним миграционим салдом праћеним великом грађевинском активношћу и након 2000. године, у граду су никле нове улице и то пре свега на његовим рубним деловима. Након 2000. године дошло је до извесних преименовања појединих улица, као и до именовања новоформираних, али није могуће уочити неку јасну тенденцију са јасно конципираном политичком позадином. Заправо, уколико се промене у оквиру градске одонимије од 2000. године до данас сагледају у целини, може се констатовати да је именовање градских улица пролазило кроз различите фазе што је зависило и зависи од конкретних идеолошких убеђења политичких странака, као и међукоалиционих договора градских власти. У том смислу, посебно се издвајају два интересантна и значајна примера који сведоче о појединим идеолошким тенденцијама. Један новоизграђени модеран булевар, још пре 2012. године добио је назив „Булевар Европе”. Он данас представља саобраћајницу са низом стамбених и стамбено-пословних објеката. Његово именовање, односно овај одоним треба првенствено сагледати у контексту тадашњих и тренутних спољнополитичких тенденција Републике Србије које су усмерене на процесе европских интеграција. У том смислу, оновремене градске власти које су овој улици дали овакав идеолошки одоним, настојале су да именовањем једне нове и модерне улице одонимом „Булевар Европе”, прикажу свој спољнополитички курс који је свакако кореспондирао са државним, тј. формалним

националним. Именовање ове улице у том смислу треба сагледати као облик изражавања оновремених политичких и страначких тежњи у контексту афирмисања тзв. европских интеграција Србије које су и тренутно актуелне. Други интересантан пример тиче се именовања једног пролаза у центру града по трагично настрадалом Срђану Алексићу који данас у извесном смислу заправо представља једини пример „позитивног хероја”, који се на тај начин компромисно перципира на простору свих бивших југословенских република. Односно, Срђан Алексић данас представља једну од ретких комеморисаних личности око које не постоје међунационална спорења у међусобним противречностима националних имагинаријума држава насталих на територији некадашње СФРЈ.

Након распада СФРЈ, на простору града, односно у контексту његове званичне културе сећања, појавили су се нови елементи који се односе на националне периоде прошлости који нису били адекватни политичким идиомима комунистичког режима СФРЈ, односно који су били маргинализовани или у потпуности потиснути током постојања социјалистичке Југославије. Тиме је постепено дошло до поновне комеморације личности и догађаја из српске националне прошлости, односно поново су оживљени поједини елементи културе сећања каква је на простору Новог Сада и Петроварадина постојала између два светска рата. Међутим, уједно су опстали и неки елементи везани за догађаје из Другог светског рата. У суштини, уколико се посматра у целини, култура сећања на простору града од 1991. године до данас није концизно одређена и није успостављена са јасно видљивим једностраним, тј. искључивим тенденцијама. Као таква, она у суштини представља извешан компромис

и мешавину раније успостављених атрибута, с обзиром на то да обухвата широки фондус различитих елемената.

У контексту званичне културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина данас постоји неколико датума који се обележавају официјелним комеморацијама од стране градске власти на одређеним локацијама. У првом реду се обележава Дан ослобођења Новог Сада и Петроварадина у Првом светском рату – 9. новембар. Такође, Дан ослобођења града у Другом светском рату 23. октобар, Међународни дан победе над фашизмом 9. мај, датум Новосадске рације 23. јануар. Затим, Дан присаједињења 25. новембар, када је одржана Велика народна скупштина у Новом Саду, на којој је донесена одлука да се Војводина директно присаједини Краљевини Србији. Такође, битан датум у контексту званичне културе сећања на простору града, представља Дан сећања на депортацију новосадских Јевреја у концентрационе логоре смрти 26. април, с обзиром на то да је већина припадника ове заједнице на тај дан 1944. године од стране окупационих власти из новосадске Синагоге, депортована у логоре смрти широм Европе.

Што се тиче обнављања или постављања нових спомен-обележја, у протеклих неколико година уочљива је реконструкција и обнављање споменика који су се односили на комеморацију жртава из Првог светског рата. Изузев претходно описаних реконструкција споменика цивилним жртвама стрељаних 1914. године у Петроварадину, 2013. године је на забат Београдске капије поново постављена спомен-плоча која је представљала и данас представља централно спомен-обележје везано за 9. новембар када је победничка српска војска тријумфално ушла у Нови Сад. О настанку овог спомен-обележја,

као и о његовом уклањању, већ смо указали. Реплика оригиналне спомен-плоче је на своју првобитну локацију враћена у новембру 2013. године, односно нова спомен-плоча је уз свечану церемонију откривена 9. новембра 2013. године у склопу темељне обнове Београдске капије. Уочи 9. новембра, значајну локацију официјелне градске комеморације у контексту званичне културе сећања представља и Спомен-крст у порти Успенске цркве.

Локација сећања на простору Новог Сада на којој се обележава присаједињење Војводине, односно Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, представља „Гранд хотел Мајер” који се налазио на главном градском тргу у Новом Саду. На фасади овог објекта је 1992. године постављена спомен-плоча у знак сећања на овај догађај, односно на Велику народну скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, која је у свечаној сали Хотела, 25. новембра 1918, прогласила присаједињење Војводине Краљевини Србији са којом је неколико дана касније 1. децембра 1918, постала саставни део новоформиране Краљевине СХС. У том контексту, ова локација представља место официјелне градске церемоније везане за обележавање Дана присаједињења, које се најчешће одвија у контексту афирмације културе сећања градских и покрајинских власти. Осим тога, церемонијално и симболичко полагање цвећа и венаца на ову локацију практикују и поједина удружења, попут Удружења потомака ратника 1912–1918, као и представници Националног савета Буњеваца који чин присаједињења такође перципирају као „национални празник”. Ова локација, с обзиром на важност догађаја који се одиграо у поменутом објекту, надвисује значај овог места сећања у контексту културе сећања града и представља

простор сећања са израженом националном, односно државном атрибуцијом.

Централно место сећања на Новосадску рацију представља монумент „Породица” лоциран на Београдском кеју око којег је плато недавно темељно реконструисан. Такође, 2013. године је на простору новосадске градске плаже Шtrand, као на локацији највећег стратишта, постављено још једно спомен-обележје везано за Новосадску рацију. Монумент је изведен у дискретним пропорцијама у облику црне мермерне коцке и постављен је недалеко од улаза на градску плажу. На његовим бочним странама исписан је текст на српском, јеврејском и енглеском језику:

„Овде на омиљеном купалишту снаге фашистичког окупатора су у Новосадској рацији бацале грађане Новог Сада под лед. За већину жртава једина кривица је то што су рођени као Срби и Јевреји.”

Испод текста је урезан датум Рације, а текст је насловљен са „Нови Сад памти”. Постављање овог меморијала треба посматрати у контексту делимичне афирмације места сећања и комеморације које се уочава у официјелној политици културе сећања на простору града у претходном периоду.

Централна спомен-обележја која се односе на ослобођење Новог Сада у Другом светском рату, као и на Међународни дан победе над фашизмом, представљају меморијали посвећени Новосадском партизанском одреду, као и меморијални комплекс лоциран у оквиру централног Градског гробља. Такође, за ове датуме је значајно и спомен-обележје лоцирано у оквиру Гробља – Транцамент у Петроварадину.

Споменик жртвама Новосадске рације
на градској плажи Штранд

Централни градски меморијал везан за жртве Холокауста на који се у оквиру официјелне градске културе сећања постављају венци од стране градских званичника уочи Међународног дана сећања на жртве Холокауста 27. јануара, представља спомен-обележје лоцирано у оквиру Јеврејског гробља у Новом Саду. Такође, у контексту страдања припадника јеврејске заједнице у Новом Саду током Другог светског рата значајну локацију представља Синагога, односно спомен-табла која је на њој постављена. Ова локација је заправо место сећања на

депортацију новосадских Јевреја у концентрационе логоре смрти. Масовна хапшења Јевреја на простору Новог Сада, као и на простору целе Бачке, започела су у раним јутарњим часовима 26. априла 1944. године. Дан пре почетка хапшења, издата је наредба да лица јеврејске националности не смеју напуштати своје домове. Хапшења су обухватила све припаднике јеврејске националности без обзира на старосну и полну структуру, као и на здравствено стање. Са изузетком појединаца из мешовитих бракова, неколико стопроцентних инвалида из Првог светског рата, неколико лица који су са лажним документима побегли, као и две породице изузете од депортације, целокупно јеврејско становништво Новог Сада је похапшено и смештено у просторије новосадске Синагоге. Непосредно пре одвођења из својих домова, неколицина је извршила самоубиство. У Синагоги су били веома лоши услови смештаја, а једина доступна храна је била она коју су ухапшени грађани понели из својих домова. Забележено је неколико смртних случајева као и неколико суицида. Од 26. до 28. априла из Синагоге су грађани одвођени транспортом до сабирних логора у Суботици, Баји и Бачкој Тополи где су распоређивани и одакле су затим убрзо транспортовани у нацистичке логоре смрти, већином у Аушвиц. Од око 1.900 депортованих новосадских Јевреја након ослобођења се вратило само око две стотине. Поред ових страдања, током трајања Другог светског рата, велики број новосадских Јевреја је преминуо или је убијен и на великом броју других локација широм Европе где је спровођен Холокауст. Процењује се да је током Другог светског рата погинуло или убијено 3.020 од укупно 4.350 новосадских Јевреја, колико их је пре почетка рата живело у Новом Саду. Односно, у

Холокаусту је страдало чак 69,43 процента грађана Новог Сада јеврејске националне припадности. Синагога, као централни објекат и кључно место везано за национални и конфесионални идентитет грађана јеврејске националности у Новом Саду пре Другог светског рата је због трагичних догађаја који су се овде одиграли добила и додатни мартирски и комеморативни карактер, односно добила је карактер места страдања са наглашеном етничком атрибуцијом. У том контексту, овај објекат који се налази у улици чији одоним такође упућује на припаднике ове етничке заједнице, данас представља једно од два кључна места комеморације која су везана за жртве Холокауста на простору града. У том смислу, Синагога заједно са монументом „Породица”, као и са „Спомеником жртвама фашистичког терора” лоцираном на Јеврејском гробљу, представља једну од три главне локације званичне комеморације Града везане за цивилне жртве страдале током Другог светског рата. Ипак, без обзира на то што се сва три поменута меморијала односе и на жртве Холокауста, спомен-плоча постављена на Синагоги посвећена је искључиво убијеним грађанима Новог Сада јеврејске националне припадности и у том смислу меморијал на овој локацији има јасно наглашен етнички и конфесионални предзнак. С обзиром на атрибуцију везану за верску и националну идентификацију припадника јеврејске етничке заједнице, као и на мартирски карактер, Синагога заправо игра улогу својеврсног симбола страдања новосадских Јевреја који су са ове локације одведени у „нацистичке концентрационе логоре уништења”. Са таквим карактером, Синагога заједно са спомен-обележјем на Јеврејском гробљу представља централне меморијале у градској топографији који су

Спомен-плоча на новосадској Синагоги

посвећени жртвама Холокауста. Поред представника Града, почаст страдалим жртвама на овој локацији одају и представници новосадских Јевреја, који 26. април обележавају као Дан када је почела депортација јеврејске популације из града – као претходно етикетираног, нежељеног и дискриминисаног колективитета – у нацистичке логоре смрти у склопу тзв. Коначног решења. У том контексту, за разлику од спомен-обележја на Јеврејском гробљу које представља место официјелне комеморације уочи Међународног дана сећање на жртве Холокауста, спомен-обележје на Синагоги има примарно локални карактер, односно везан је за догађај који се искључиво односи на прошлост новосадске јеврејске заједнице.

На простору Новог Сада и Петроварадина су од 1991. године постављена још нека спомен-обележја, као и споменици различитим личностима из политичког,

културног и друштвеног живота које су у извесном смислу имале значајну улогу у прошлости града. У том контексту, посебно треба истаћи постављање споменика Јаши Томићу у Дунавској улици, који је откривен 2006. године. Такође, треба поменути и споменик код данашњег Варадинског моста који је посвећен погинулом грађанину Новог Сада приликом бомбардовања старог Варадинског моста током НАТО агресије на СР Југославију 1999. године.

*

*

*

У претходном делу ове књиге, указано је на основне карактеристике везане за форме званичне културе сећања каква је постојала у Новом Саду и Петроварадину током њихове прошлости, као и на поједине елементе који се манифестују у савременом контексту. Настојали смо да званичну културу сећања града представимо у основним цртама уз уважавање ширег просторног контекста и у складу са конкретним временским контекстима, односно у оквиру ширег корпуса различитих идеолошких тенденција. Током истраживања, анализе и сумирања резултата нисмо залазили у комплексна питања која се односе на рецепцију тј. пријемчивост званично пропагиране културе сећања од стране становника града, будући да се фокус ове анализе искључиво базирао на идеолошке премисе официјелне градске културе сећања која се манифестовала низом различитих званичних пракси, у првом реду градске комеморације на конкретним локацијама успостављеним као званичним местима сећања. У том смислу, јасно је да велики број питања

везан за проблематику културе сећања на простору града није добио адекватан одговор, али истраживања фине-са рецепције, тј. прихватања званичних модела културе сећања од стране посматрача, тј. становника града као „потрошача сећања” у прошлости и садашњости, у потпуности превазилази идејни циљ ове књиге у којој је пружен најосновнији преглед елемената меморије и културе сећања на простору града кроз хронолошку призму опсервације, а у складу са постојећим фондусима конкретних друштвених констелација.

ИСТОРИЈСКА ГРОБЉА
НОВОГ САДА И ПЕТРОВАРАДИНА
КАО ПРОСТОРИ СЕЋАЊА

Данас се у савременој научној литератури која је везана како за танатолошке теме, тако и за теме које се подводе под истраживања културе сећања, гробљима посвећује посебна пажња. Такође, као јасно дефинисане просторне целине са низом појединачних гробова, гробница, маузолеја и пратећих сакралних и профаних објеката, гробља представљају и значајне архитектонске, односно културно-историјске споменике који су од веома велике важности за сагледавање прошлости становника одређеног насеља, односно одређене области. Репрезентујући често различите социјалне, конфесионалне и многе друге аспекте, гробови и гробља као целине, посебно она која завређују епитет „историјских”, омогућавају сагледавање различитих слојева прошлости кроз призму проучавања одређених аспеката минулих индивидуалних и групних идентитетских сегмената становника конкретних места. У већим градским центрима, посебно у оним у којима су током прошлости живеле различите етничке, националне и верске заједнице, гробља могу сведочити и о спецификумима затворености или отворености одређених група, односно о верским,

етничким и социјалним идентитетима некадашњих житеља града, као и о њиховим међусобним разликама и дистинкцијама. У том контексту, естетика и архитектонске форме одређених гробова, епитафи, као и мноштво других елемената попут оријентације гробова, постојећих симбола на њима и сличног, чине фондус података од веома велике важности за критичко ишчитавање различитих аспеката индивидуалног, социјалног, културалног и колективног памћења. Свакако, за анализе различитих облика сећања и меморије, далеко су најзначајнији постојећи наративи о гробљима, или једноставно жива сећања особа које су са конкретним гробним местима и гробљем повезани. На крају, кроз секундарну форму, гробови и гробља су изузетно важни и за сагледавање нематеријалног аспекта који је у вези са сахранама и култом мртвих, односно са низом танатолошких тема и тематских целина везаних за антропологију погребних ритуала и религијских веровања, односно за антропологију смрти.

Нови Сад са Петроварадином с обзиром на прошлост, али и садашњост, које се одликују мултиконфесионалним, вишеетничким и мултинационалним идентитетом града, представља веома интересантну средину за истраживање и сагледавање претходно наведених тема. Сачувана историјска гробља града настала су и била подељена према конфесионалној, односно верској припадности, те стога омогућују проницање у бројне аспекте како тема везаних за културу сећања, тако и за различите сегменте танатолошке проблематике. Такође, историјска гробља Новог Сада и Петроварадина омогућују и сагледавање чињеница које се односе на садашње и некадашње идентитете града и његових становника као просторне и демографске целине. Ипак, без обзира на широке могућности

интердисциплинарних истраживања на овом плану, до сада није анализиран њихов карактер и значај, изузев сагледавања најосновнијих историјских таксативних података о старим гробљима Новог Сада и Петроварадина. Изузетак представљају истраживања Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, који је утврдио споменичка својства за преко стотину надгробних споменика значајних јавних, културних и политичких личности у оквиру историјских гробља Новог Сада и Петроварадина. Имајући у виду изузетан значај гробља и појединих гробница за историју и културу града, сва историјска гробља Новог Сада данас су заштићена као просторне културно-историјске целине под називом „Гробља ван употребе”. Такође, посебно је заштићен већи број појединачних споменика знаменитих личности у оквиру њих, као и на простору Војног гробља у Петроварадину. У складу са Одлуком о заштити, до сада су на свим историјским гробљима у Новом Саду извршени конзерваторско-рестаураторски радови на одређеним гробницама, док су парцеле на којима се гробља налазе заштићене адекватним заштитним оградама које их одвајају од околних блокова зграда и других објеката које их данас окружују. Такође, извршене су и адаптације, односно реконструкције гробљанских капела на гробљима на којима оне постоје.

Међутим, изузев утврђивања основних споменичких својстава за гробнице знаменитих личности из прошлости града, до сада се није приступило сериознијим истраживањима везаним за остале културно-историјске аспекте гробова и гробља као целина, а на теме које се односе на њих као на просторе сећања, практично да није ни указано. Ова публикација, такође не претендује

да уђе у сериозне и комплексне анализе наведених проблематика, већ само да укаже на дијапазон могућих интердисциплинарних приступа у потенцијалним истраживањима, као и да представи основне елементе везане за спецификуме историјских градских гробаља у оквиру културе сећања становника Новог Сада и његове колективне меморије као једног од сегмената његових прошлих и садашњих идентитета.

Историјска гробља Новог Сада и Петроварадина као места сећања и сведочанства верске и конфесионалне припадности некадашњих становника града

Историјска гробља као и гробља уопште, представљају специфичне просторне културно-историјске целине. Посматрано у оквиру градског пејзажа Новог Сада и Петроварадина, историјска гробља којих је до данас остало сачувано седам у Новом Саду и два на простору Петроварадина, указују на бројне елементе индивидуалног, социјалног, културалног, као и колективног сећања становника града. Њихов посебан значај лежи у чињеници што су иницијално настала на основу верских, односно конфесионалних идентитета и у вези са њима етничких идентитета и националних облика идентификације некадашњих становника града. Свакако, изузетак представљају сачувана војничка гробља и гробнице. Међутим, док је Војничко гробље на Транцаменту мултинационално и мултиконфесионално, две колективне гробнице руских војника лоциране на Транцаменту и на Успенском гробљу имају попут историјских цивилних гробаља јасно одређену националну и конфесионалну атрибуцију. Ипак, код поменута три примера, контекст

настанка није исти као код девет историјских гробља на простору Новог Сада и Петроварадина на чије основне особености желимо да укажемо.

У Новом Саду, данас као засебне просторне целине постоје сачувана два историјска православна гробља (Алмашко и Успенско), једно грко-католичко, односно Русинско гробље, једно Реформаторско-евангелистичко, једно Назаренско, једно Јеврејско, као тзв. Комплекс католичког гробља који заправо обухвата Римокатоличко, Реформаторско, Евангелистичко, Немачко и Војно гробље. У Петроварадину постоје сачувана два историјска гробља: Римокатоличко гробље Мајур (Новомајурско гробље) и Транцамент у чијем склопу се налази и засебно Војно гробље.

Изузев поменутих, на простору Новог Сада су некада постојала данас више непостојећа гробља – два старија јеврејска гробља, Светојованско православно гробље, као и Старо римокатоличко гробље. Сва ова гробља су угашена најкасније до 1860. године, када је формирана већина до данас сачуваних историјских гробља на простору Новог Сада који представљају фокус ове анализе. Пре поменутих старих гробља која више не постоје, постојала су још старија, односно најстарија гробља на простору Новог Сада која су била формирана од његовог оснивања 1694. године. Она су била лоцирана у околини оновремених цркава, односно у црквеним двориштима појединих сакралних објеката који се налазе у данашњем строгом центру, односно у историјским квартовима града. Од ових најстаријих гробља до данас су сачувани само поједини ретки преостали гробови у портама Алмашке, Николајевске, Саборне и Успенске цркве. Сви они су настали пре 1749. године када је Магистрат Новог Сада

донео одлуку о забрани сахрањивања покојника у портама градских цркава и када је одредио појединачне локације за формирање гробаља ван површине града, посебно за сваку конфесију чиме је заправо формирано Светојованско и Старо римокатоличко гробље. Након њиховог гашења су оформљена данашња историјска гробља на простору Новог Сада са изузетком трећег по реду Јеврејског гробља које је настало неколико деценија раније, односно почетком XIX века. Поред поменутих, у центру града у порти Јерменске цркве изграђене 1746. године која је срушена 1963. године због проширивања саобраћајнице, налазило се Јерменско гробље настало крајем XVIII и током прве половине XIX века. Приликом заштитних археолошких ископавања обављених током 2016. године због градње солитера на овој локацији, археолози су пронашли остатке већег броја гробних места са посмртним скелетним остацима осамдесет и једног покојника. Приликом ископавања су пронађени и остаци осамнаест квалитетно зиданих гробница. Једини сачувани надгробни споменик који сведочи о постојању цркве и гробља на овој локацији који је опстао након неоправданог рушења Јерменске цркве, представља архитектонско изузетно занимљиву структуру. Ради се о споменику имућне јерменске породице Ченази. Он се налазио на својој оригиналној локацији све до 2016. године, када је због изградње планираног солитера уклоњен уз намеру да се након окончања грађевинских радова постави на другу локацију удаљену неколико десетина метара од изворне. Надгробни споменик породице Ченази изграђен је 1790. године, монументалног је изгледа и направљен је од ружичастог камена у облику кубуса. На горњој плочи чији су рубови закошени, постављено је

Споменик јерменске породице Ченази на изворној локацији у порти срушене Јерменске цркве пре њеног измештања

шест симетрично распоређених лобања од белог мермера. Оне носе квадратну плочу од ружичастог мермера која је нешто мањих димензија од доњег постамента споменика. У њеном средишту изведен је камени мотив који симболише четири сједињена срца. Мотив је исклесан у пуној пластици и израђен је од белог мермера. Његова висина износи 65 цм и на њему постоји натпис „Нераздвојиво”, који је исписан на архаичном немачком језику попут натписа који се налазе на бочним странама кубуса. Око споменика је постојао опсег од мермерних квадера који је временом био потонуо у земљу тако да се до тренутка дислокације споменика опсег могао уочити само на једном мањем делу. Споменик породице Ченази

је проглашен за споменик културе. До 2016. године, односно до тренутка његовог дислоцирања, представљао је најнеобичнију архитектонску структуру која је опстала у савременом архитектонском и урбанистичком окружењу строгог центра Новог Сада. С обзиром на изворну локацију на којој се налазио, уједно је представљао и једино преостало материјално сведочанство о егзистенцији и животу некадашње јерменске заједнице у Новом Саду.

На простору Петроварадина су, изузев до данас постојећих историјских гробаља, постојала два старија војничка гробаља, као и једно старије цивилно гробље. Од њих до данас изузев неколико дислоцираних надгробних плоча и споменика, нису сачувани видљиви трагови на површини земље. Најстарији до данас сачувани гробови и надгробне плоче са епитафима на простору Петроварадина, али и на простору Новог Сада, налазе се у изузетно занимљивој крипти, као и у унутрашњости јединствене и значајне самостанске Језуитске цркве Светог Јурја, лоциране у Подграђу Петроварадинске тврђаве која је грађена од 1701. до 1714. године. У Цркви, као и у њеној крипти, која је јединствена на простору Републике Србије, сахрањени су бројни чланови угледних аустријских и европских племићких породица, војни стратежи и градитељи, као и војни заповедници Тврђаве, односно припадници аустријског војног командног кадра. Такође, у крипти почивају посмртни остаци припадника језуитског и фрањевачког реда, али и бројне друге значајне личности укључујући и цивиле (некадашње грађане Петроварадина) чији им је социјални и економски статус дозвољавао да могу себи да приуште да буду сахрањени у крипти ове цркве. Крипта је за са-

храњивање била активна између 1758. и 1868. године и у њој се налазе земни остаци покојника различитог географског и етничког порекла, тако да поред Немаца, Аустријанаца, Чеха, Шпанаца, различитих припадника јужнословенских етничких заједница, постоји и гроб једног Шкота, као и гроб једног белгијског коњичког генерала који је обављао функцију заповедника Петроварадина и Петроварадинске тврђаве. У крипти у коју се улази са улице, односно чији се улаз налази на фронталном делу Цркве, постоји израђених 109 гробних ниша, од којих је попуњено њих 86. Преостале 23 гробне нише су празне. У крипту се спушта каменим степеништем и она представља дугачку засвођену просторију на чијим се бочним странама налазе гробне нише изведене у редовима, док се у њеном дну налази мали олтар Св. крижа из XVII века који је начињен од мермера и који се састоји од барокних елемената, односно од скулптуре распећа и две стилски особено исклесане фигуре анђела. Епитафи, иконографски прикази, као и натписи на нишама на различитим су језицима и различито су стилски обликовани. Ипак, најдоминантнији су натписи исписани на немачком језику. Сви иконографски прикази, текстови на гробним нишама, као и архитектонске одлике самих ниша као и крипте у целини су до данас прилично добро очуване и представљају изузетно вредан историјски извор за проучавање Петроварадинске тврђаве, старог Петроварадина, али и за истраживање тема које се односе на антропологију смрти и танатологију. Крипта је изворно служила за сахрањивање припадника исусовачког реда, односно изграђена је за потребе припадника језуитског Самостана Светог Јурја који се надовезује на Цркву и чија је градња завршена 1734. године. Након гашења

Фрањевачког самостана основаног на самом крају XVII века који је до 1786. године био активан у Подграђу Петроварадинске тврђаве и чија је зграда и Црква одмах након гашења адаптирана у Војну болницу, у крипти Цркве Светог Јурја су почели да сахрањују и фрањевце. Фрањевачки самостан је раније такође имао сопствену крипту, али је у њој убрзо након оснивања самостана сахрањивање обустављено због високих подземних вода као и због других природних фактора узрокованих осцилацијама водостаја Дунава. У унутрашњости Цркве Светог Јурја као и у њеној крипти, сахрањени су посмртни остаци страдалих истакнутих припадника племићких породица и виших припадника командног кадра аустријске војске, који су погинули приликом опсаде Петроварадина 1694. као и током, у европским оквирима чувене, Битке на Везирцу, 1716. године. Такође, одређени број гробних места заузимају посмртни остаци личности које су имале значајну улогу у контексту изградње и управљања Петроварадинском тврђавом. У унутрашњости барокне, али изузетно амбијентално сведене и особене Цркве Светог Јурја, постоји неколико надгробних плоча и гробница погинулих и преминулих чланова различитих европских племићких породица које се одликују са раскошним архитектонским елементима, са интересантним иконографским и хералдичким приказима, као и са занимљивим и историјски значајним епитафима. Најинтересантнију и најмонументалнију гробницу у унутрашњости цркве, представља гробница једне чешке племићке породице која је настала 1716. године и која је исклесана у црвеном мермеру са особеном скулптуром персонификације смрти у њеном централном делу и квалитетно израђеним рељефним метафоричним приказима рата.

Надгробни споменици у порти Николајевске цркве

Гробница садржи и интересантне епитафе. У контексту личне културе сећања она до данас заузима посебно место будући да представља једину гробницу, односно једино гробно место у Цркви Светог Јурја кога још увек једном годишње посећују потомци двојице сахрањених племића у оквиру гробнице и који полажу венац на њу без обзира на период дужи од три века од њеног настанка.

Алмашко гробље захвата површину од 53.620 метара квадратних и лоцирано је на углу улица Војислава Илића и Кисачке, односно на Тргу мира. Гробље се одликује великим бројем монументалних споменика, као и изузетно интересантним и вредним гробницама различитог архитектонског облика. На гробљу су сахрањене и многе знамените личности из прошлости Новог Сада, а

постоји и Капела која има истакнути културно-историјски значај. Претпоставља се да је на Алмашком гробљу сахрањено најмање 18.000 покојника. Формирано је 1860. године у складу са оновременом урбанистичком регулацијом града и било је активно до 1974. године када је попут осталих историјских гробаља на простору Новог Сада, стављено ван употребе. Поново је активирано 1992. године, али су сахране дозвољене под посебним условима у складу са одредбама Одлуке о сахрањивању и гробљима из 1991. године. Попут осталих историјских гробаља на простору Новог Сада и Алмашко гробље је заштићено као посебна културно-историјска просторна целина „Гробља ван употребе”. Додатно су на гробљу заштићена и поједина гробна места са споменицима истакнутих личности које су значајне за прошлост града. Односно, тридесет надгробних споменика са гробним местима истакнутих политичких, културних и јавних радника везаних за прошлост града, проглашени су за споменике културе. Због те чињенице, често се истиче како је Алмашко гробље „вечна кућа” знаменитих Новосађана (културних и научних радника, лекара, професора, инжењера, уметника, као и угледних грађана из трговачког, занатлијског и сељачког сталежа), који су значајни за историју града. У том контексту, може се констатовати да је Алмашко гробље изузетно значајна просторна целина у оквиру културе сећања и колективне меморије Новог Сада, односно да заузима посебан положај у оквиру некадашњег и данашњег идентитета града. Иако је данас Алмашко гробље, као и остала историјска гробља Новог Сада окружено стамбеним и пословним објектима, целокупни комплекс гробља заправо представља јединствену и аутентичну архитектонско-амбијен-

Алмашко гробље у Новом Саду

талну целину. На гробљу се поред Алмашке капеле налазе и пропратни објекти попут гробљанске куће и још једног помоћног објекта лоцираног на улазу у гробље. Недавно је око гробља постављена нова ограда, тако да је оно данас издвојено и заштићено од околних стамбених јединица, прометне саобраћајнице и индустријских објеката. Током последње деценије, као и остала гробља на простору Новог Сада и Алмашко гробље се нашло на мети хулигана који су оборили и поломили неколико надгробних плоча и споменика.

У оквиру гробља налази се и високи монументални мермерни Крст на постаменту, који је изворно био постављен у средишту оновременог Житног трга, односно на простору данашњег Трга Марије Трандафил. Њега је

1852. године подигла Српска православна црква. Крст и постамент су били израђени од црвеног ердељског мермера и окруживала их је кована гвоздена ограда са четири фењера. Након измештања Житног трга са ове локације тридесетих година XX века на простор који и данас носи тај одоним, мермерни Крст је остао на изворној локацији и имао је функцију спомен-обележја жртвама бомбардовања Новог Сада 12. јуна 1848. године. Након Другог светског рата, нове власти су га изместиле на простор Алмашког гробља, односно на локацију на којој се и данас налази. Нешто касније, 1956. године, према одлуци Српске православне општине у Новом Саду, на постамент Крста уклесан је текст: „Жртвама фашизма сахрањеним на овом гробљу 1941–1944. Српска православна општина у Новом Саду 1956. г.” Овим поступком, заправо је промењена комеморативна функција Крста, односно измењен је симболички значај овог монумента као спомен-обележја, будући да је он постао споменик страдалим жртвама из Другог светског рата. Односно, заједно са променом локације дошло је и до промене симболичке односно комеморативне меморијалне функције Крста, чиме је извршена декомеморација и поновна другачија комеморација, тј. промењена је семиотичка и симболичка порука овог крста као специфичног спомен-обележја.

Капела на Алмашком гробљу подигнута је као гробљанска капела 1863. године и посвећена је Светим апостолима Петру и Павлу. Овај сакрални објекат је задужбина владике бачког Платона Атанацковића о чему сведочи мермерна плоча постављена изнад главног улаза Алмашке капеле у оквиру портала на фронталној страни објекта. Ктиторска плоча са натписом овалног је облика

и заправо представља медаљон на којем је исписан назив капеле, име ктитора, као и година њене изградње. Капела је једнобродни објекат са апсидом и малим торњем

Спомен-крст на Алмашком гробљу

са звоником. Звона Капеле купљена су од прилога верника 1926. године и осветио их је владика бачки Иринеј Ћирић о чему сведочи урамљени натпис о приложницима који је постављен на северном зиду капеле. Капела је скромних димензија, површине 78 метара квадратних. Са спољашње стране има благо истурени портал који надвисује улазна врата. Са задње стране Капеле, односно на доњем делу апсиде, некада је постојао улаз у крипту који је данас зазидан. У крипти се налазе посмртни остаци више знаменитих личности, укључујући и посмртне остатке ктитора Алмашке капеле и његових ближих рођака. У крипти се такође налазе и посмртни остаци епископа Германа Опачића. Са спољне стране јужног зида капеле, прислоњен је још један надгробни споменик у форми обелиска док се на платоу (стази) испред њега, налази гроб једног истакнутог становника Новог Сада. Капелу је осветио Никанор Грујић 11. јула 1863. године. Ентеријер капеле је складан, украшен је фрескама и у њему доминира иконостас у апсидалном делу. Иконостас и фреске представљају рад сликара Павла Симића, док је декоративно-златарске радове извео Никола Димшић. На фрескама на западном зиду Капеле налазе се ликови преподобне мајке Ангелине Бранковић и преподобне мајке Параскеве, док је на своду осликана барокна композиција Бог Саваот са четири Јеванђелиста са анђелима. У темену олтарске апсиде, осликана је фреска са представом Светог Духа представљена у форми голуба. На иконама у оквиру иконостаса представљени су Исус Христос, Благовести, Богородица са Христом, Свети Сава, као и Свети Арсеније Сремац. Такође, на иконама у горњем делу иконостаса су иконе Дванаест апостола, Пресвете Богородице и Светог Јована Богослова. Барокни

иконостас садржи и Царске двери на којима се налази и представа Свевидећег ока. На врху иконостаса истакнут је крст са Исусовим распећем. У наосу Капеле, налази

Алмашка капела на Алмашком гробљу

Алмашко гробље у Новом Саду

се надгробна плоча епископа бачког Германа Опачића. Рестаурација икона изведена је, 1948. као и 1973. године, а реконструкција комплетне Капеле спроведена је 1989. и 1990. године. О хронологији реконструкције објекта, сведочи плоча постављена с десне стране од улаза у унутрашњости Капеле. Алмашка капела на Алмашком гробљу, проглашена је заједно са гробљем, спомеником културе од изузетног значаја. С обзиром на контекст њеног настанка, као и на крипту у којој се налазе земни остаци знаменитих личности из прошлости града, Капела садржи особену димензију која се односи на културу сећања Новог Сада.

Интересантну чињеницу представља и то што је 2002. године, тзв. Одбор за заштиту Алмашког гробља

поставио дрвени Крст висок пет метара са натписом: „Невиним жртвама страдалим од злочиначке руке 1941–1945”. Постављање овог крста је заправо имало циљ да спречи изградњу магистралног пута од Партизанске до Улице Корнелија Станковића, чија траса данас прелази преко рубног дела гробља и дела гробница будући да је пут упркос протестима и петиције против његове изградње коју је потписало преко 30.000 грађана, ипак изграђен на предвиђеној траси. Постављање овог крста треба сагледати у контексту оновременог сукоба дела грађана и градских власти око изградње саобраћајнице преко рубног дела заштићеног комплекса историјског гробља, односно чин постављања као и чин уклањања дрвеног Крста, имао је сложу политичку и страначку конотацију.

Успенско гробље се налази у данашњој Улици Новосадског сајма. Као и сва историјска гробља у Новом Саду, са изузетком Јеврејског које је настало почетком XIX века, формирано је 1860. године у контексту оновремене урбанистичке регулације града. Површина гробља износи око 4 хектара и на њему се налази низ архитектонски занимљивих и монументалних надгробних споменика, као и неколико гробница знаменитих личности које су обележиле политичку, друштвену и културну историју Новог Сада. Попут осталих историјских гробаља и Успенско гробље је било активно до 1974. године када је стављено ван функције. Од 1991. године у складу са Одлуком о сахрањивању и гробљима, поново је отворено за сахрањивање под посебним условима који важе и за остала историјска гробља на простору града. Такође, попут осталих старих гробаља у Новом Саду, стављено је под заштиту као културно-историјска просторна целина „Гробља ван употребе”. Поред тога, у склопу гробља

Успенско гробље у Новом Саду

су заштићени и појединачни споменици, односно гробна места знаменитих личности.

У оквиру комплекса гробља, налази се и заједничка гробница у којој се налазе посмртни остаци преминулих руских заробљених војника током Првог светског рата са специфичним каменим Спомен-крстом на постаменту на коме је на мермерној табли уклесан натпис на руском језику: „Руским војницима умрлим овде у заробљеништву од 1915. до 1918. г.” Детаљније о значају овог спомен-обележја у контексту његовог настанка и значаја као места сећања, биће указано у тексту о Војном гробљу на Транцаменту у Петроварадину с обзиром на то да се слично спомен-обележје налази и на простору Војног гробља. На Успенском гробљу, постоји доста гробова

грађана Новог Сада руске националне припадности. Међу њима је уочљив број споменика преминулих припадника руске беле емиграције који су се доселили у Нови Сад након Октобарске револуције 1917. године. На овим гробовима на којима су натписи најчешће на руском језику, посебно су интересантни епитафи, уосталом као и личне судбине њихових преминулих власника.

На простору Успенског гробља се такође налази неколико појединачних гробова и споменика, као и колективна гробница у којој су покопани посмртни остаци грађана који су били сахрањени на данас непостојећем Светојованском гробљу, а чији су посмртни остаци пренесени на Успенско гробље у априлу 1921. године. Споменик испод којег се налази заједничка гробница пренетих посмртних остатака са Јованског гробља има истакнуту архитектонску и уметничку вредност. Данашња Капела на Успенском гробљу је подигнута од материјала срушене Светојованске цркве у чијем се окружењу налазило Јованско гробље. Светојованска црква била је посвећена Светом Јовану Претечи и налазила се приближно на месту данашње ОШ „Иво Лола Рибар”. Судећи према историјским изворима Светојованска црква је саграђена 1767. године на месту старије гробљанске Капеле која је била сазидана средином XVIII века. Православно Јованско гробље формирано је након забране сахрањивања у старом градском језгру где су до тада сахрањивани становници Новог Сада у оквиру порти оновремених цркава. Магистрат Новог Сада је 11. фебруара 1749. године донео одлуку којом се забрањивало сахрањивање покојника у портама градских цркава, чиме су уједно одређене и нове локације ван оновремене површине града за формирање посебних гробља за сваку конфесију. Тако је на тада

ненасељеној периферији града, формирано Светојованско православно гробље. Оно се налазило у околини Светојованске цркве и пружало се претежно дуж данашње Улице војводе Бојовића, као и на делу Житног трга. Током 2015. године заштитним археолошким ископавањима на овом простору, пронађено је преко три стотине скелетних гробова из XVIII века који су представљали део некадашњег Јованског гробља. Овај део града је остао ненасељен све до прве половине XIX века када су почели да га интензивно насељавају баштовани, ратари и сточари. Због овог проширивања стамбених делова Новог Сада, већ средином XIX века указала се потреба да се гробље стави ван функције и да се формирају два нова гробља за вернике православне конфесионалне припадности. Сахрањивање на Светојованском гробљу је обустављено 1874. године, односно неколико година након формирања Успенског и Алмашког гробља у склопу тадашње урбанистичке регулације спроведене због ширења града. Након стављања ван функције овог гробља, неколицина покојника је ексхумирана и њихови гробови, као и споменици, премештени су на новоформирано Успенско гробље. Ипак, већина гробних места са посмртним остацима некадашњих грађана Новог Сада, остала је на овој локацији. Једна од околних улица носи одноним „Светојованска”, док се некада цео овај део Новог Сада према Светојованској цркви која је овде постојала све до 1921, називао „Јовански”. Приликом бомбардовања Новог Сада 1849, Светојованска црква била је тешко оштећена, али је прилозима верника обновљена већ 1853. године, када су израђене и нове иконе, односно иконостас који је касније премештен у Капелу на Успенском гробљу. Иако није била парохијска црква, у Цркви Светог Јована

Успенско гробље у Новом Саду

Претече су се, поред тога што је обављала примарну функцију Капеле, обављала и богослужења све до Царског рескрипта 1868. године. Након тога, богослужења у Светојованској цркви су обављана само уочи црквене славе Ивањдана (рођење Светог Јована Претече). Крајем Првог светског рата, Црква је претрпела значајна оштећења с обзиром на то да је била оскрнављена и покрадена. Након тога, више није обнављана, а одлука о њеном разграђивању донета је 1921. године уз услов да се од дела њеног материјала сагради нова Капела на Успенском гробљу.

Капела на Успенском гробљу је саграђена од делова порушене Цркве Светог Јована Претече 1927. године и посвећена је рођењу Светог Јована Крститеља. У темеље новоизграђене Капеле уграђена је двострука оловна пло-

чица која је пронађена током разградње Светојованске цркве на којој се налазио текст из 1755, који се односио на оснивање прве Капеле на Јованском гробљу која се налазила на месту касније изграђене Светојованске цркве. Капела на Успенском гробљу представља једноставан једнобродни објекат са истакнутим полукружним забатом на фронталном делу Капеле. Звоник је саграђен накнадно као засебан објекат и постављен је поред ње. Иконостас у капели је пренесен из старе Светојованске цркве и делимично је модификован како би се уклопио у ентеријер новоизграђене Капеле. Иконостас представља рад Јована Клајића и има одређену културно-историјску, односно уметничку вредност. Након Другог светског рата, формирана је засебна мртвачница у склопу старије гробљанске куће која такође представља засебан објекат. Настанак засебне мртвачнице везан је за идеолошке разлоге, односно за потребе породица појединих покојника који су били атеисти и који нису желели да се њихова тела након смрти налазе у православној Капели. Ова мртвачница је била у функцији све до 1974. године када је Успенско гробље попут осталих историјских гробаља у Новом Саду стављено ван функције. Од 1991. године, Капела је активирана тако да данас обавља и функцију мртвачнице. Поред тога, у њој се обавља и Литургија недељом, као и током верских празника. Капела на Успенском гробљу се често назива и Ивањданска капела.

Успенско гробље садржи још једну додатну димензију која се тиче културе сећања Новог Сада, која сведочи о овом гробљу као специфичном и вишеслојном простору сећања, али и месту страдања. Та димензија је везана за најтрагичнији догађај у прошлости Новог Сада који се одиграо између 21. и 23. јануара 1942. године, односно

Капела на Успенском гробљу

везан је за стрељања цивила током Новосадске рације. У том контексту, Успенско гробље у Новом Саду представља локацију „колективне трауме” и уједно, један од највећих страдаријума на територији града. Трагичан догађај, одиграо се на Успенском гробљу трећег дана Рације, односно 23. јануара, када су мађарски фашисти на гробљу стрељали неколико десетина грађана првенствено јеврејске и српске националне припадности који су на ову локацију довођени појединачно или у мањим групама. Према изјавама сведока, на гробље су такође довођена тела грађана стрељаних на другим локацијама, тако да се на овом простору налазило преко две стотине тела убијених цивила већином концентрисаних око гробљанске капеле и мртвачнице. Сва тела су касније

одвезена камионима у правцу Дунава где су бацана кроз рупе на леду начињене на смрзнутој површини реке. Према неким проценама на простору Успенског гробља убијено је и неколико жена и деце. Судећи према записницима Анкетне комисије за Бачку и Барању који су састављени на основу изјава сведока, многим телима су лобање биле размрскане зато што су грађани убијани пуцњима у главу из непосредне близине. Такође, великом броју тела су недостајали прсти које су по свему судећи хортијевци секли како би са њих скинули накит након претходног стрељања. Поред насилно одузиманог накита и вреднијих ствари, са појединих тела скидани су и делови гардеробе, као и обућа. Међу жртвама су између осталих били и гробар са породицом. Према изјави новопостављеног гробара, који је на дужност ступио 28. јануара 1942. године, односно пет дана након трагичног догађаја, зид мртвачнице на гробљу у дужини од око 20 метара био је изрешетан мецима, а на њему су се налазили остаци крви стрељаних грађана. Унаоколо су се налазили разбацани делови тела, првенствено одсечени прсти. Узимајући у обзир овај трагичан догађај, чињеница је да Успенско гробље представља место трауме. Ипак, до данас није постављено спомен-обележје на гробљу које би обележило овај простор као место страдања цивила током Новосадске рације, те у том смислу Успенско гробље не представља локацију везану за званичну градску политику неговања културе сећања и комеморације. Заправо, скоро сва места страдања грађана током Новосадске рације нису обележена, већ функцију централног места официјелне градске комеморације представља споменик Јована Солдатовића „Породица” који је постављен на Београдском кеју, као и спомен-обележје

Комплекс католичког гробља у Новом Саду

постављено 2013. године на простору новосадске градске плаже Штранд на којој се заправо налазило највеће стратиште.

Комплекс католичког гробља обухвата простор који је лоциран преко пута Јодне бање, односно заузима простор дуж већег дела данашње Футошке и Улице војводе Книћанина. Површина гробља је неправилног правоугаоног, односно трапезастог облика и у потпуности је окружена зидом и оградом. Са две стране је од околних објеката издвојено улицама, док је са преостале две стране гробље практично стешњено уз околне зграде и куће од којих је издвојено само зидом.

Иако је најчешће познато као Католичко гробље, овај комплекс заправо чини пет релативно издвојених

просторних гробних целина: Римокатоличко, Евангелистичко (Лутеранско) и Реформатско (Калвинистичко), затим тзв. Немачко гробље, као и Војно-авијатичарско гробље. Доминантну површину целог комплекса заузима Римокатоличко гробље, док нешто мањи простор површине од око два хектара заузима просторна целина на којој се налазе измешани гробови реформатске (калвинистичке), као и гробови евангелистичке (лутеранске) конфесионалне припадности. Римокатоличко гробље је од лутеранског и реформатског симболично просторно раздвојено монументалном капијом у облику славука испод којег је постављена централна поплочана стаза, односно главна путна комуникација која по дужини пролази кроз читав комплекс гробља.

Римокатолички део гробља заузима најзначајнији положај, односно заузима примарну површину читавог комплекса са главном капијом окренутој ка Футошкој улици. Иза њега, односно иза славука, налази се Евангелистичко (Лутеранско) и Реформатско (Калвинистичко) гробље, док је иза њих лоцирана далеко мања и изолована површина коју заузима тзв. Немачко гробље. У склопу њега се налази заједничка гробница у којој су сахрањени посмртни остаци 33 немачка војника. Тренутно се овај део гробља налази у руинираном и прилично запуштеном стању. На њему се данас више не обавља сахрањивање. Релативно скромну површину од око 9.000 метара квадратних заузима Војно-авијатичарско гробље. Основано је двадесетих година XX века и његов настанак је везан за оснивање новосадске фабрике авиона „Икарус” 1923. године. На њему су сахрањени ваздухопловци Првог ваздухопловног пука од којих су многи изгубили животе обављајући „војничке дужности”. Тренутно се

налази у лошем стању са малим бројем очуваних споменика. Ова парцела је данас уступљена Католичком гробљу и на њој се такође више не обавља сахрањивање. Треба ипак напоменути, да без обзира на просторна конфесионална разграничења, у оквиру комплекса гробља, постоје појединачни гробови сахрањених грађана који нису били припадници конфесија којима је припадала доминантна већина покојника сахрањена у оквиру површине овог комплекса. Односно, учачавају се и гробови покојника других конфесија, пре свега православне.

На Римокатоличком гробљу, односно у његовом централном делу постоји изграђена мала Капела коју је судећи по натпису на мермерној плочи изнад улазног портала изградио 1875. године Леополд Букер. Односно на округлој црној мермерној плочи уоквиреној декоративним украсима на фасади, уклесан је следећи текст на немачком језику: „Посвећено Елизабети Букер. Изградио њен супруг Леополд Букер године 1875”. Капела је саграђена у неоготичком стилу у духу еклектике и представља једнобродни објекат правоугаоне основе са петостраном апсидом и малим звоником на прочељу. Ентеријер Капеле је складних пропорција у духу неоготике, одише једноставношћу и изведен је са засвођеним луковима на таваници. У апсиди Капеле не постоји карактеристичан олтар већ специфичан обредни сто изнад којег се на централном зиду апсиде налази слика распећа коју на бочним зидовима апсиде фланкирају неоготички прозори. У склопу тзв. Комплекса католичког гробља, односно на простору Евангелистичког и Реформатског гробља некада је постојала реформатска Капела и мртвачница скромних димензија и једноставног архитектонског изгледа која је била у функцији до затварања гробља 1974.

године. Временом је објекат запуштен и девастиран до те мере да на њему данас нису видљиви никакви верски симболи. Данас овај објекат користе бескућници.

Капела на тзв. Комплексу католичког гробља у Новом Саду

Калварија тзв. Комплекса католичког гробља у Новом Саду

Испред фронталног дела, односно испред улаза у Капелу на Римокатоличком гробљу налазе се три камена крста – Калварија, што симболише Голготу (брдо ван Јерусалима), на којем је према хришћанском веровању разапет Исус Христос. До ње из правца Футошке улице води тзв. „крижни пут” који се састоји од четрнаест стајалишта (постаја) и који је за разлику од Капеле у запуштеном стању. На неколико стајалишта, односно тзв. „штација крижног пута” сачувани су рељефи у боји са карактеристичним иконографским религијским мотивима. Треба напоменути да су три камена крста, као и стајалишта тзв. „крижног пута” на ову локацију измештени 1930. године из урбанистичких разлога. Изворна локација новосадске Калварије налазила се на углу дана-

„Крижни пут” на Комплексу католичког гробља
у Новом Саду

шње Хајдук Вељкове и Футошке улице, односно код Покрајинске болнице. Интересантну чињеницу представља што су римокатолички верници и након измештања новосадске Калварије на њену секундарну локацију, односно на простор Римокатоличког гробља, све до окончања Другог светског рата на Велики петак обављали религијски, односно верски обред симболичног прелажења Христовог пута. Ова чињеница такође представља интересантан аспект везан за простор овог гробља, с обзиром на то да је процесија представљала место колективног окупљања верника у оквиру ове просторне целине.

Римокатоличко гробље настао је 1860. године и налазило се недалеко од Цркве Светог Рока (некадашње

Капеле) лоциране у близини, у Футошкој улици, у чијој је околини постојало старије Римокатоличко гробље формирано у другој половини XVIII века, које данас више не постоји. Одлуком градских власти, 1974. године на комплексу Римокатоличког гробља, као и на осталим гробљима лоцираним у градским четвртима Новог Сада, није било дозвољено сахрањивање, будући да је отпочело формирање новог Градског гробља намењеног свим конфесијама и атеистима. Од 1991. године комплекс Римокатоличког гробља поново је отворен за сахрањивање под посебним условима. Односно, дозвољене су сахране само власницима постојећих гробних места и гробница, тј. њиховим наследницима и ближим рођацима.

С обзиром на истакнути историјски значај, бројне архитектонски значајне и монументалне споменике, као и на чињеницу да су на овом гробљу сахрањене значајне личности римокатоличке, евангелистичке и реформаторске вероисповести битне за прошлост Новог Сада, још током осамдесетих година XX века, поједина гробна места стављена су под заштиту. Данас је цео комплекс Римокатоличког гробља, заједно са осталим историјским градским гробљима на простору Новог Сада заштићен у оквиру просторно културно-историјске целине „Гробља ван употребе”.

Реформатско-евангелистичко гробље, односно Реформатско и Евангелистичко гробље лоцирани су на заједничкој парцели у Улици Бранка Бајића чија површина износи око 2 хектара. Ипак, у оквиру гробља, јасно су издвојени гробови према конфесионалној припадности преминулих, тако да се оно заправо састоји од два дела које раздваја главна стаза. С десне стране стазе од главног улаза налазе се гробови и споменици некада-

шњих становника Новог Сада који су били словачке националне припадности и лутеранске, тј. евангелистичке провенијенције, док су са леве стране стазе лоцирани гробови грађана чији је национални идентитет био мађарски и који су припадали реформатској, односно калвинистичкој конфесији. Гробље се одликује бројним споменицима различитих естетских карактеристика, као и гробним местима знаменитих личности из прошлости града, као и за историју културног живота словачке заједнице у Новом Саду. Гробље је настало у XIX веку и било је активно до 1974. године. Касније је на основу одлуке градских власти делимично изнова активирано под посебним условима, тако да је данас могуће полагање урни са пепелом док сахрањивање инхумацијом није дозвољено. Попут осталих историјских гробаља у Новом Саду и ово гробље је заштићено у оквиру просторно културно-историјске целине „Гробља ван употребе”. У оквиру Реформатског гробља, односно на левој страни од централне стазе на гробљу, налази се објекат који је до 1974. године имао функцију реформатске Капеле, мртвачнице, као и стамбене јединице намењене гробару. Објекат се не одликује никаквим значајним архитектонским изгледом, данас се налази у прилично запуштеном стању и користи се као стамбена јединица.

Русинско, односно Грко-католичко гробље, налази се у улици Булевар краља Петра I. Попут већине историјских гробаља у Новом Саду, формирано је 1860. године и на њему су сахране обављане до 1974. године када је стављено ван употребе. Поново је активирано 1984. године када је уједно проглашено и спомеником културе. Међутим, данас на гробљу више није дозвољено сахрањивање, већ само полагање урни са пепелом под посеб-

ним условима донесеним у оквиру Одлуке о гробљима и сахрањивању из 1991. године. Од 1991. године је попут осталих историјских гробаља Новог Сада и Русинско гробље заштићено у оквиру просторно културно-историјске целине „Гробља ван употребе”. Гробље има површину од око 5.000 метара квадратних и одликују га интересантни споменици, као и неколико гробница значајних личности везаних за прошлост града, као и за историју русинске заједнице и њеног културног и просветног деловања у Новом Саду. На овом гробљу је посебно заштићено једно гробно место са спомеником.

Јеврејско гробље обухвата површину од приближно 1,5 хектара и налази се у Улици Дожа Ђерђа у непосредној близини тзв. Комплекса католичког гробља. Најстарији сачувани споменици на Јеврејском гробљу датирају с почетка XIX века. Попут осталих историјских гробаља у Новом Саду, било је активно до 1974. године. Од 1984. године, изнова је отворено за сахрањивање под посебним условима. Данас је попут осталих историјских гробаља у Новом Саду и Јеврејско гробље заштићено у оквиру просторно културно-историјске целине „Гробља ван употребе”. На великом броју гробница, односно споменика који се међусобно разликују по својим архитектонским карактеристикама, уочљиви су симболи везани за јудаизам чиме је конфесионални, односно верски и етнички идентитет сахрањених грађана јасно наглашен. Пре формирања овог гробља, у Новом Саду су постојала два старија гробља на којима су сахрањивани припадници јеврејске националне заједнице у граду. Прво и најстарије, било је приближно лоцирано на углу данашње Улице краља Александра и Булевару Михајла Пупина, односно налазило се у оновременој Господској улици

Јеврејско гробље у Новом Саду

поред старе Синагоге саграђене 1717. године која се налазила поред данашњег хотела Војводине. На њему су се сахране обављале од 1717. до 1749. године када је према одлуци Магистрата измештено на оновремени обод града поред рукавца Дунава. То друго гробље у Новом Саду, на којем су сахрањивани Јевреји налазило се у данашњој Улици Алексе Шантића (некадашњој Хуњадијевој) и било је активно од средине XVIII до почетка XIX века од када је формирано. Данас, једино сачувано Јеврејско гробље у Улици Дожа Ђерђа. Приликом оснивања данашњег Јеврејског гробља, премештен је мањи део надгробних споменика са старог гробља које се налазило на месту данашње ОШ „Соња Маринковић” у Улици Алексе Шантића.

У склопу данашњег Јеврејског гробља, 1905. године изграђена је и репрезентативна Капела која се у архитектонском и естетском смислу одликује са неколико

Капела на Јеврејском гробљу

декоративних јеврејских симбола на њеним прозорима, као и на фасади. Капела на централном делу има и изграђену мању куполу. Поред монументалног улазног портала и централног улаза оивиченог стубовима изнад којих се налази кружни прозор изведен у форми витража са симболом Давидове звезде, на левој страни спољашњег зида капеле са унутрашње стране гробља налази се и уграђена мермерна плоча из друге половине XVIII века са текстом молитве на хебрејском која је пренета са старијег (претходног) Јеврејског гробља. Поред ње, са унутрашње стране гробља, налазе се два велика униформна правоугаона прозора на којима такође постоје симболи Давидове звезде. Ентеријер Капеле је складан и украшен луковима на таваници које се надовезују на куполу, као и са неколико црних мермерних и других плоча са различитим натписима. Тако изнад главног улаза у Капелу постоји плоча са натписом на јеврејском језику која садржи текст молитве, док се на унутрашњем зиду између великих прозора окренутих ка унутрашњој страни гробља налази црна мермерна плоча оивичена златним оквиром која садржи текст на мађарском језику који упућује на годину градње Капеле, њеног архитекту, оновременог надрабина Јеврејске (верске) општине, као и на истакнуте чланове јеврејске верске заједнице у Новом Саду. Поред наведеног, садржај текста на плочи гласи:

„Богу у славу и част успомене наших драгих покојника, подигнут је овај свети храм 5665 (хебр.) – (1905) године од стране новосадске Хевре Кадише [...] Свевишњи, господару живота и смрти! Удели душама наших поздрављених твоју небеску награду и дозволи им да уживају у слави твог сјаја! Буди поздрављен

о Свевишњи, чије је поуздано обећање: 'Мртви ће ми се једном васкрснути'. Амен."

Поред поменутих натписа у унутрашњости Капеле са леве стране зида од улаза постоји и мермерна плоча са именима сахрањених војника у Првом светском рату који су служили у аустроугарској војсци, као и са именима преминулих руских заробљеника јеврејске националне припадности.

У контексту проучавања културе сећања, како индивидуалне, тако и колективне, Јеврејско гробље у Новом Саду представља посебно интересантну локацију која се свакако као целина може дефинисати као „простор сећања” и која представља значајан сегмент прошлости Новог Сада и идентитета његових грађана. Овоме посебно доприноси чињеница што се у склопу Јеврејског гробља налази спомен-обележје познато под називом „Споменик жртвама фашистичког терора”, које заправо представља једно од два кључна места официјелне градске комеморације жртвама Холокауста у Новом Саду. Као једно од три главна споменичка обележја на простору града посвећено цивилним жртвама страдалим у Другом светском рату, овај споменик заједно са монументом „Породица” посвећеним жртвама Новосадске рације и спомен-плочом на Синагоги посвећеној депортацији новосадских Јевреја, представља место званичне комеморације представника Града и локацију од велике важности за неговање културе сећања на страдале цивиле током Другог светског рата у Новом Саду. Такође, ова локација заједно са Синагогом, у симболичком смислу чини кључну тачку везану за жртве Холокауста на простору града, односно представља локацију комеморације

и места сећања на грађане Новог Сада јеврејске националне припадности који су страдали током Другог светског рата. Дан сећања и официјелне градске комеморације

Споменик жртвама фашистичког терора на Јеврејском гробљу

која се односи на спомен-обележје на овој локацији представља 27. јануар који је установљен као Међународни дан сећања на жртве Холокауста. За разлику од ове локације, спомен-обележје на Синагоги има наглашени локални карактер и везано је за 26. април, односно за Дан када се обележава почетак депортације новосадских Јевреја у концентрационе логоре смрти. Спомен-обележје на Јеврејском гробљу израђено је од белог мермера и на њему су представљени јеврејски национални и верски симболи – седмокраки јеврејски свећњак (менора) и представа Давидовог штита тј. звезде (Маген Давид), чиме је и на овај начин додатно наглашена етничка атрибуција жртава којима је овај споменик подигнут. Цео простор Јеврејског гробља у склопу чије целине се налази и ово спомен-обележје, заправо има наглашени комеморативни карактер и представља вишедимензионо место сећања које поред Синагоге има истакнути значај у контексту идентификације и колективног идентитета припадника јеврејске заједнице у Новом Саду. Такође, комплекс Јеврејског гробља представља и простор „колективне трауме” једне националне и верске заједнице, будући да су на многим појединачним гробовима исписана имена погинулих у концентрационим логорима смрти или на неким другим непознатим локацијама у склопу етноцида који је током Холокауста спроведен над припадницима јеврејске заједнице. У том смислу, бројни гробови лоцирани на Јеврејском гробљу у Новом Саду садрже натписе који упућују на имена и судбину жртава и као такви заправо представљају симболично место коначног починка бројних грађана Новог Сада јеврејске етничке припадности чији посмртни остаци никада нису пронађени или који су покопани у склопу масовних

гробница расутих широм Европе које су настале као резултат геноцидних и злочиначких подухвата у склопу тзв. Коначног решења.

Јеврејско гробље је неколико пута било на мети хулигана, тако да су поједини изузетно вредни надгробни споменици оштећени, оборени и поломљени.

Назаренско гробље захвата површину од око 700 метара квадратних и лоцирано је на Кисачком путу, северозападно од Алмашког гробља. До данас је на њему остао сачуван мали број гробова и споменика, али се на основу њих може констатовати да је гробље настало средином XIX века. Као и остала историјска гробља на простору Новог Сада, било је активно до 1974. године. Деценију касније, односно 1984. године одлуком оновремених градских власти, гробље је опет активирано, али је на њему дозвољено само полагање урни у већ постојећа гробна места. Исте године, проглашено је и спомеником културе. Од 1991. године је попут осталих историјских гробља Новог Сада и Назаренско гробље заштићено у оквиру просторно културно-историјске целине „Гробља ван употребе”. Оно данас, поред Назаренског молитвеног дома, представља кључну тачку у контексту идентификације становника Новог Сада који практикују обреде према назаренским верским учењима. Уједно, Назаренско гробље представља најбитније материјално сведочанство које говори о прошлости назаренске верске заједнице на простору Новог Сада.

Римокатоличко гробље Мајур, односно **Новомајурско гробље** лоцирано је у продужетку порте Цркве Светог Рока у Петроварадину, на путу према Сремским Карловцима. Гробље је настало у околини некадашње гробљанске Капеле Светог Рока на чијем месту је касни-

је изграђена прва црква чија је градња започела 1759. године. Данас се на истој локацији налази Црква Светог Рока која је саграђена 1808. године и која се одликује неокласицистичким и барокним архитектонским елементима. На Новомајурском гробљу су још од краја XVIII века сахрањивани житељи локалне жупе, односно на њему су сахрањивани становници Новог мајура (тзв. Роковог дола) који су претежно били Шокци и Буњевци и који су насељавали простор Петроварадина још од краја XVI века. Већина гробова на овом гробљу припада управо покојницима ових етничких заједница, као и припадницима хрватске националне припадности, односно некадашњим становницима Петроварадина који су претежно били римокатоличке конфесионалне провенијенције. Гробље је активно и данас, иако игра секундарну улогу у односу на гробље лоцирано на Транцаменту. У склопу гробља постоји и камени централни гробљански Крст изграђен 1918. године на чијем постаменту је уклесан натпис „Спомен Богу на славу и на спас душа свију виерних!”.

Гробље Транцамент, у свом склопу заправо обухвата Старо католичко гробље (Старо мајурско гробље), које се налази у Улици Дунавске дивизије на Транцаменту, затим тзв. Ново старомајурско гробље, које се надовезује на Старо католичко, тј. Старо мајурско гробље, Војно гробље и тзв. Муслиманско гробље.

Старо католичко гробље или Старо мајурско гробље обухвата површину поред Војног гробља и датира из 1748. године. Настало је након гашења старијег гробља на Старом мајуру (Људевитовом долу) које је постојало почетком XVIII века у околини старе Исусовачке цркве на чијем је месту данас лоцирана новија Црква Узвишења светог Кржа саграђена 1812. године. Старо мајурско

Транцамент – Ново старомајурско гробље

гробље се одликује низом старих и архитектонски интересантних споменика и гробница, као и са неколико гробница знаменитих личности из прошлости Петрова-радина и Новог Сада. На овом гробљу су у почетку сахрањивани становници Петрова-радина (претежно Старог мајура) римокатоличке конфесионалне припадности. Од 1974. године, односно након гашења историјских гробаља на простору Новог Сада, у склопу овог гробља су почели да се сахрањују и припадници других конфесија. Гробље је активно и данас, али се просторно више не шири. У његовом склопу се налази и мања Капела новијег датума изградње.

Католичко, или тзв. Ново старомајурско гробље такође је лоцирано у Улици Дунавске дивизије. Настало је

почетком XIX века због потребе проширења Старог католичког, односно Старог мајурског гробља од којег га данас раздваја споредна путна комуникација. Изузев бројних занимљивих споменика и гробница у средишту историјског дела овог гробља налази се високи камени Крст на постаменту који је изграђен 1908. године и који представља најмаркантнију и централну тачку у оквиру гробља.

У склопу овог гробља такође се налази и заједничка гробница партизана који су стрељани у Вуковару 19. октобра 1941. године и чији су посмртни остаци касније пренесени и покопани на овој локацији. Камена гробница у којој почивају посмртни остаци деветнаест покојника представља спомен-обележје и место сећања на стрељане припаднике партизанских одреда и локалне илегалне групе Народноослободилачке војске која је деловала на простору Петроварадина. У том контексту, ова гробница представља локацију званичне градске комеморације, као и меморијал на страдале припаднике антифашистичког покрета који су стрељани према одлуци Војног суда квазиполитичке нацистичке Независне Државе Хрватске. С обзиром на њен меморијални и комеморативни значај, поменута гробница са спомен-обележјем заузима значајно место у оквиру неговања културе сећања и колективне меморије Новог Сада и Петроварадина.

До 1968. године на овом гробљу су сахрањивани искључиво покојници римокатолици, док се данас сахрањују преминули грађани различитих конфесија. Током протекле две деценије овај део гробља на Транцаменту је у великој мери проширен с обзиром на чињеницу да поред данас највећег и главног вишеконфесионалног централног Градског гробља које од 1974. године постоји у Новом Саду, гробље на Транцаменту представља једино

активно гробље на простору Новог Сада и Петроварадина на коме је дозвољено ширење, односно формирање нових гробних места.

Војно гробље је најстарије гробље на Транцаменту око којег је касније формирано цивилно гробље. Уједно, с обзиром на чињеницу да је настало најкасније током прве половине или средине XVIII века, оно представља најстарије до данас сачувано гробље на простору Новог Сада и Петроварадина. Ово гробље је заправо треће војничко гробље на простору Петроварадина које је настало од почетка градње Петроварадинске тврђаве. Најстарије Војно гробље се налазило на простору данашње Војне болнице у Подграђу и било је активно крајем XVII века. Са овог гробља је до данас остао сачуван само један надгробни споменик који је припадао једном од градитеља Петроварадинске тврђаве и који је секундарно уграђен у један од унутрашњих зидова некадашњег Фрањевачког самостана, односно данашње Војне болнице. Споменик овом пуковнику се одликује посебно интересантним епитафом. Друго војно гробље у Петроварадину настало је крајем XVII века и било је лоцирано са десне стране пута иза Београдске капије дуж данашње локације Молинаријевог парка. Данас не постоје видљиви остаци овог гробља иако се испод површине земље налази неколико хиљада неископаних гробова, односно посмртних остатака аустријских и османских војника страдалих у великим биткама које су се одиграле у околини Петроварадинске тврђаве. Сахрањени на овим данас непостојећим војним гробљима су већином погинули војници различите етничке и верске припадности, као и различитог регионалног тј. географског порекла који су страдали приликом опсаде Петроварадина 1694.

Транцамент – Војно гробље

године, као и оних који су погинули током чувене и изузетно значајне Битке на Везирцу код Петроварадина 1716. године.

На данашњем Војном гробљу постоји низ надгробних споменика војних лица различите конфесионалне и етничке припадности из различитих периода прошлости од прве половине, односно средине XVIII века до почетка Другог светског рата. Судећи по натписима на споменицима, сахрањени на Војном гробљу у Петроварадину су уз неколико изузетака, доминантно припадници мушког пола који су погинули или умрли од последица рањавања у раном или у средњем животном добу, што је генерално карактеристика за општи профил особа сахрањених на војничким гробљима. Специфичност овог

гробља представљају сачувани надгробни споменици од којих су неки униформни, док се већина одликује различитим архитектонским, естетским и иконографским елементима укључујући различито стилски обликоване натписе на различитим писмима, као и епитафе на различитим језицима. Тако су на споменицима имена погинулих и епитафи исписани латиницом, готицом, ћирилицом, односно натписи који се уочавају на споменицима су на немачком, мађарском, српском, словачком, чешком, пољском, латинском, као и на арапском језику. Поред поменутих, на гробљу су сахрањени и војници албанске националне припадности.

Највећи број сахрањених војника страдао је током једноипогодишње опсаде Петроварадинске тврђаве у време револуционарне 1848/49. године када су у околини Тврђаве вођене интензивне битке. Управо везано за ове догађаје на централном делу Војног гробља изграђено је монументално камено спомен-обележје у форми масивног мермерног обелиска пирамидалног облика украшеног елементима попут металног крста на његовом врху и металним плочама на бочним странама споменика са натписима на немачком језику и особеним иконографским тј. хералдичким приказом. Споменик се налази изнад колективне гробнице у којој су сахрањени изгинули припадници командног кадра аустријске војске. Подигнут је 1850. године од стране припадника 22. пешачког батаљона на спомен погинулим саборцима, односно у спомен на страдале официре, војнике и племиће током Револуције 1848/49. године. Натпис на једној од плоча говори о броју страдалих током Револуције под зидинама Петроварадинске тврђаве чији се посмртни остаци налазе у оквиру овог гробља и гробнице. Судаћи

по натпису током револуционарних сукоба је у околини Петроварадинске тврђаве страдало 60 официра, један војни лекар и 1.229 војника. Међу страдалим војницима који су се борили на аустријској страни је и велики број Срба. Чињеница да је након годину дана од ратних збивања изграђено ово спомен-обележје са колективном гробницом сведочи о томе да је локација Војног гробља представљала место комеморације и место сећања са израженим наративима преживелих о минулим догађајима. Такође, спомен-обележје које представља централни меморијал на страдале војнике, сведочи уједно и о оновременим политичким тенденцијама победничке (аустријске) стране у сукобу. Свакако, наративи о овим догађајима су постепено бледели како су протицале деценије и како су у складу са тим полако умирали и актери који су били учесници сукоба у околини Петроварадинске тврђаве 1848/49. године. Преломна година, када ова локација, односно централни споменик на њој, престаје да буде место живе, односно активне комеморације и колективне меморије политичких (државних) субјеката је 1918. када долази до распада Аустроугарске монархије након њеног пораза у Првом светском рату. Могуће је ипак да су поједини аспекти живих сећања на овај меморијал у извесном смислу ослабили, бар што се тиче оновремене комеморације и културе сећања на државном нивоу, још 1867. године, односно након Аустро-угарске нагодбе. С друге стране, вероватно су извесна сећања ипак опстала и након 1918. године, будући да меморијал представља и споменик Србима, као и осталим Словенима који су ратовањем на аустријској страни у конфликту настојали да се изборе за већа грађанска права у оквиру Хабзбуршке монархије, односно да се одупру

интензивном процесу мађаризације. Ипак, ове констатације представљају само хипотезу коју за сада није могуће утврдити без сериознијих истраживања.

Спомен-обележје посвећено страдалим војницима
током Револуције 1848/49. године

Посебно интересантну целину у оквиру комплекса Војног гробља на Транцаменту представља парцела са 45 униформних једноставних камених крстова са металним плочицама на којима су била исписана имена француских војника који нису погинули током борбе, већ су преминули од епидемије тзв. шпанске грознице (грипа), 1918. године. Француски војници су као савезници заједно са победничком српском војском 9. новембра 1918. године кроз Београдску капију ушли у Петроварадин и Нови Сад након повлачења аустроугарских трупа из града. Крстови су једноставног облика и данас на највећем броју њих више не постоје сачуване металне плочице са именима и презименима сахрањених војника. Ипак, судећи по сачуваним плочицама може се констатовати

Униформни камени крстови са металним плочицама преминулих француских војника

да је међу француским војницима било и војника пореклом из Африке који су у склопу француске војске служили као најамници.

У оквиру Војног гробља на Транцаменту су сахрањене и неке истакнутије личности које су обављале војничку службу. Због културно-историјске вредности, поједина гробна места, укључујући и камени споменик у форми обелиска, налазе се на листи заштићених споменика културе. На Војном гробљу доминирају гробови сахрањених мушкараца, иако постоје и ретки изузеци, односно гробних места припадница женског пола. У оквиру површине Војног гробља, односно на његовом ободу налази се неколико гробова са споменицима војника који су припадали исламској вероисповести. Међутим, деценијама касније, односно од 1980. године на рубу Војног гробља почело је да се формира тзв. Муслиманско гробље на којем су сахране обављане противно одлуци о сахрањивању и гробљима. Са овом праксом се прекинуло 1992. године када је на централном Градском гробљу у Новом Саду омогућено разграничено сахрањивање по конфесијама чиме је обезбеђено место и за сахрањивање грађана муслиманске вероисповести. Војно гробље је деценијама било запуштено, због чега је на њему долазило до необичних сахрана попут сахрањивања кућних љубимаца. Ипак, без обзира на то што је оваквим укопи-ма, Војно гробље делимично девастирано и нарушено у контексту његове јасно одређене изворне намене и концепције, треба поменути један интересантан камени споменик настао шездесетих година XX века који је посвећен угинулом кућном љубимцу, односно псу од стране његовог власника на коме стоји уклесан цитат „Верност за верност. Моја добра и верна куца Рита 1964–19..”. Дакле,

на надгробном споменику је поред специфичног епитафа уклесана година рођења (или можда усвајања), али не и смрти угинулог кућног љубимца. Овај споменик, иако потпуно одвојен од контекста везаног за примарни културно-историјски значај Војног гробља у Петроварадину, више него сликовито указује на ову локацију као место индивидуалног сећања, односно на Војно гробље у Петроварадину као на вишедимензионални „простор сећања” на којем очигледно постоје комплексне и крајње неочекиване димензије личне културе сећања појединих становника Петроварадина и Новог Сада, односно у конкретном случају, лице које је свом кућном љубимцу посветило споменик прилично упечатљивих димензија и архитектонског облика. Свакако, остаје отворено питање да ли је споменик и заиста начињен за кућног љубимца, или је власник евентуално приступио модификацији једног од бројних старијих споменика у оквиру овог гробља на којима не постоје никакве ознаке, односно натписи који би указивали на персонализацију појединих гробних-места, тј. покојника. У сваком случају, наведени пример је изузетно интересантан и значајан за перцепцију гробља као комплексних простора личних и колективних сећања. Односно, посматран у датом временском и просторном контексту, представља свакако јединствено необичан феномен из којег се ишчитавају различити емотивни аспекти личне културе сећања.

На рубном делу Војног гробља на Транцаменту, постоји и спомен-обележје у облику руског православног осмокраког крста, посвећено преминулим руским војницима заробљеним у Првом светском рату. Камени Спомен-крст на постаменту чији је део стилизован на начин да асоцира на облик тенковске гранате, постављен

на гробницу у којој се налазе остаци 96 војника руске војске који су период од заробљавања, па до своје смрти провели у аустроугарским логорима. Већина жртва је у једном периоду била смештена у импровизоване логорске баракe на старој новосадској Железничкој станици и преминула је од последица рањавања, као и од последица болести задобијених због неадекватних животних услова у логору. Иако данас практично не постоји никакво сећање на трагично страдале руске заробљенике, у периоду између два светска рата припадници руске емиграције који су се након Октобарске револуције настанили у Новом Саду су кроз деловање новосадског огранка „Руске матице” овим локацијама придавали посебан значај. О томе сведочи и чињеница да је постојала иницијатива да се сагради руска спомен-црква благопочившем краљу Александру I Ујединитељу на углу улица Футошке и Браће Рибникар, у чијој би крипти били похрањени земни остаци 204 руска војна заробљеника који су између 1915. и 1918. преминули у Новом Саду. Иако су средства за градњу храма била обезбеђена, избијање Другог светског рата и касније политичке констелације су заувек зауставиле реализацију овог плана. Руски заробљеници који су у Новом Саду преминули од исцрпљености и различитих заразних болести које су избијале због изузетно лоших хигијенских услова који су владали у логору у коме су били стационирани, највећим делом су од стране аустроугарске војске били заробљени на Галицијском фронту. Споменик на Војном гробљу на Транцаменту и идентично спомен-обележје које је исте, 1929. године, постављено на Успенском гробљу у Новом Саду, изграђена су средствима руске емиграције, односно новосадског огранка културно-просветног удруже-

ња „Руска матица” и њихов архитекта је био Георгиј Николајевич Шретер. Изворни облици ових споменика су били нешто другачији од данашњих реконструисаних споменика на Успенском и на Војном гробљу. Односно, изворно су се на масивним степенастим каменим постолјима уздизали други мањи постаменти начињени од по четири оригиналне гвоздене топовске гранате које су биле уметнуте у вертикална камена лежишта и изнад којих су се уздизали велики и витки осмоугаони, тј. тзв. руски крстови. На доњим квадратним постолјима споменика, са све четири стране налазиле су се по четири беле мермерне плоче. На фронталним плочама је на руском језику био исписан текст: „Руским војницима, овде умрлим у заробљеништву 1915–1918. г. – Руска матица 1929 г.”. Након Другог светског рата, већи део од преко 2.000 Руса који се населио у Новом Саду после Октобарске револуције је након успостављања комунистичког режима у тадашњој ФНРЈ емигрирао на Запад. Одлазак већине припадника руске заједнице, новоуспостављене политичке и друштвене околности, као и корпус других фактора, узроковали су да ова два спомен-обележја временом скоро у потпуности пропадну. Односно, током седамдесетих година XX века, оба споменика су скоро у потпуности била срушена. Деведесетих година споменик на Успенском гробљу је делимично обновљен од срушених остатака, док је додатно реконструисан од стране Руске матице 2006. године. Ипак, данашњи изглед није исти као оригиналан, с обзиром на то да је споменик знатно нижи, без додатних постолја у којима су изворно биле уметнуте топовске гранате. Други Крст, који се налази на Транцаменту такође је обновљен 2013. године уз поновно освећење. Његов данашњи изглед више личи

оригиналним спомен-обележјима него онај на Успенском гробљу. Реновирањем ова два спомен-обележја, она су у формалном и комеморативном смислу изнова постала део колективне меморије града, али с обзиром на временску дистанцу, као и на националну припадност страдалих, није могуће говорити о постојећим наративима грађана о ове две локације.

Историјска гробља Новог Сада и Петроварадина као простори сећања

Луј Венсан Тома у свом капиталном делу о танатологији *Антропологија смрти*, градска гробља означава као градове мртвих (некрополисе), према којима становници имају различит однос који се мењао у различитим периодима и који је свакако зависио и од конкретног географског тј. просторног контекста. Један од најутицајнијих аутора који се бавио проблематиком „перцепције о смрти” у Западној Европи од средњег века до данас, чувени француски историчар Филип Аријес, у свом утицајном делу *Есеји о историји смрти на западу*, јасно наглашава како се доживљај смрти мењао током прошлости, што се свакако одражавало и на изглед а посебно на локације гробних места и гробаља.

Када је конкретно реч о почетку перцепције гробаља као места сећања, његове корене треба тражити у контексту тенденција у епохи романтизма. Односно, формирање национализма с једне стране и индивидуализма са друге, допринело је изградњи свести у Европи о гробљима као о местима сећања. Свакако, зачетак персонализације смрти се може уочити још током ренесансе, али од средине XVIII века се све јасније уочава њена приватизација. Односно, како је на то указао Филип Ари-

јес, промена о перцепцији смрти а самим тим и промена у доживљају и значају гробног места везује се за почетак стварања успомена а тиме и праксе која се односи на посете гробљу. У том смислу, гробља постају места сећања од времена када локација сахране постаје део приватне, тј. породичне сфере. Приклањајући се оваквом становишту, Пјер Нора изводи термиолошку одредницу о гробљима као о „просторима сећања” – *Les lieux des mémoire*. Овде треба указати и на постојање дистинкције у термиолошким одредницама „сећање” и „памћење”, на коју су на различите начине указали Јан Асман, Фернандо Катрога, као и неки други аутори. Такође, када се говори о врстама памћења и сећања, Алаида Асман прави разлику између индивидуалног, социјалног и колективног памћења, указујући при томе на постојање три димензије памћења: неуронске, социјалне и културалне. У својој класификацији у којој објашњава преласке између различитих нивоа, односно форми памћења и њихове конструкције, она такође указује и на специфичности политичког памћења. Овом приликом, нећемо улазити у описе и расправе око класификације различитих врста памћења, односно сећања, с обзиром на то да залажење у то поље увелико превазилази оквире, али и потребе овог чланка. Ипак, као што је већ истакнуто, гробови и гробља по својој концепцији, садрже више нивоа сећања и памћења, односно на гробљима као местима индивидуалне и колективне меморије и на њима као просторима сећања, вишедимензионално се прожимају и надграђују различите форме сећања које свакако еволуирају у зависности од старости, значаја, као и просторног контекста конкретног гробља. Овом приликом треба напоменути да гробља обједињују материјалну, функционалну

и симболичку димензију простора сећања, односно сва три нивоа која према мишљењу Пјера Нора постоје генерално у оквиру свих простора сећања.

Уопштено посматрајући гробља, посебно она старија која се условно могу назвати историјским, али која нису у потпуности замрла већ на њима постоји вишедеценијски или вишевековни интервал сахрањивања, представљају специфична места посвећена враћању сећања, или изградње и неговање свести о прецима. У том контексту материјални, функционални и симболички ниво сећања на који Пјер Нора указује, у схватању и значају гробаља, имају више него наглашен и препознатљив карактер, будући да гробља као један од елемената свог постојања имају сврху да поред неговања култа мртвих и сакрално-ритуално-верских димензија, имају улогу да спрече заборав. Гробови представљају битне маркере у домену личних и породичних сећања индивидуа те тиме репрезентују и материјална сведочанства о припадању групи, односно ми-групама које представљају феномен на који је указала Алаида Ансман. У том смислу, гробља као простори сећања имају за улогу и одржавање различитих облика индивидуалних и колективних идентитета. У оквиру тих идентитета, када су у питању гробља, гробови, као и сам ритуални чин сахране, посебну димензију заузима и сам „култ мртвих”. Он се у конкретном случају везује за одређену локацију, тј. за конкретно гробно место, које пак постоји у оквиру гробаља као простора сећања. Култ мртвих по својој концепцији, садржи материјалну као и нематеријалну форму, али је свакако функционално и симболички везан за конкретан простор сећања (гробље), односно место (гроб или гробницу). Управо, историјска гробља Новог

Сада и Петроварадина, с обзиром на њихов иницијални контекст настанка као простора сећања са јасно одређеним и дефинисаним верским, тј. конфесионалним атрибутом, представљају локације на којима је јасно испољен и наглашен идентитетски аспект. Односно, свако од претходно анализираних гробља, имајући у виду његово разграничење у односу на друга и конфесионално другачија, недвосмислено испољава један облик колективног идентитета сахрањених покојника, односно њихов верски идентитет који их одваја у односу на *Друје*.

Сећање, као и памћење представља стално актуелну и живу димензију која стално изнова прелази кроз спектар динамичних трансформација које се репрезентују на различите начине. Упркос томе, у контексту гробног места и гробља, сећање се чини по својој суштини и настанку, прилично постојано. Оно је у извесном смислу видљиво у својој материјалној репрезентацији оличеној кроз формирање гробног места, без обзира на његово постепено материјално пропадање или нестанак индивидуалних, породичних и социјалних живих сећања о њему, односно без обзира на гашење успомене на преминулог. У том смислу, сећање по својој бити представља апсолутну категорију која се манифестује кроз конкретне предмете, просторе, као што се уочава и кроз фондус пракси, представа и гестова. Према томе, гробови и гробља као и различита материјална сведочанства попут различитих предмета, породичних фотографија и сличног, као и читав низ нематеријалних елемената, омогућавају одржавање сећања и успомене на претке. Из претходно наведеног јасно је да гробља представљају непресушно тле за истраживање индивидуалне, односно личне културе сећања а у корелацији са њом и колективних сећања.

У том смислу, историјска гробља Новог Сада и Петроварадина не представљају само пуке трагове прошлости и историје града, она нису само неми споменици културе и простори материјалне баштине, већ садрже и далеко комплекснију компоненту која је уско везана за идентитете града и његових становника у различитим временским контекстима, односно представљају маркантне тачке на којима се преплићу различити нивои памћења и сећања.

Надгробни споменици на историјским гробљима Новог Сада и Петроварадина, уколико се сагледају из чисто визуелне перцепције, односно њихових архитектонских облика, габарита, епитафа и симбола, у значајној мери могу сведочити о читавом низу различитих аспеката индивидуалних идентитета преминулих, њиховог социјалног положаја у друштву, етничкој и верској припадност а веома често и политичкој оријентацији када се нпр. ради о натписима на надгробним споменицима који упућују на учешће у Другом светском рату уз пропратни симбол петокраке на њима. Гробове истакнутијих грађана, најчешће одликује монументалност, чији архитектонски аспекти зависе како од конкретног временског периода изградње гробнице, тако и од тога да ли је у питању крипта са сахрањеном једном или две индивидуе, или се ради о великим породичним гробницама са сахрањеним већим бројем покојника. Тако је нпр. уочљиво да гробнице истакнутијих грађана које су настале током деветнаестог и у првој половини XX века одликује маркантни монументални споменик, најчешће у облику високог обелиска испред ког се налази ограђена површина која најчешће надвисује крипту. Ограђена површина испред мермерног или каменог обелиска чија

је висина код неких гробница заиста импресивна, најчешће је издвојена кованом гвозденом оградом која се одликује са низом украса, или је ограђена масивним ланцима од кованог гвожђа који се ослањају на различите гранитне стубиће. Површина изнад крипте код оваквих гробница најчешће је засађена различитом вегетацијом. Такође, постоји и доста примера када се испред монументалног обелиска или споменика неке другачије форме, налази површина која обухвата крипту, а која је израђена од гранита или ређе од квалитетнијег мермера, скоро по правилу црне боје. Најчешће гробнице чији централни део представља обелиск монументалних димензија постоје на Алмашком, Успенском, као и у оквиру тзв. Комплекса католичког гробља, иако су честа и на Транцаменту. Свакако, постоје и у оквиру других историјских гробаља, али су на њима ипак ређе заступљене што је на неки начин и очекивано, будући да остала гробља имају далеко мању површину од претходно наведених. Натписи на споменицима поред таксативних података који се односе на године рођења и смрти преминулих, као и на њихова имена и презимена, веома често, посебно код луксузнијих гробница, садрже и занимање преминулих. Тако је веома често испод имена и презимена сахрањеног, наведено и његово занимање: адвокат, трговац, књижевник, учитељ, пуковник, поручник итд. Такође, код великог броја споменика, постоје и различити епитафи који су тематски најчешће, иако не увек, везани за цитате из Библије, док је код појединих гробница тј. споменика уочљив и детаљнији опис везан за смрт преминулог, нпр. локација и место где је погинуо што је најчешће присутно код гробова војних лица. Иако је у овом тренутку немогуће извести било какве тачне закључке о визуелним

и архитектонским облицима монументалнијих гробница на историјским гробљима Новог Сада и Петроварадина, с обзиром на одсуство детаљних анализа које би обухватиле темељну и детаљну класификацију и селекцију свих гробова и њихово разврставање у одређене временске интервале изградње, ипак су у претходном делу текста изнесена поједина општа запажања. Свакако, треба још једном истаћи да су она наведена само на основу општег утиска те свакако не одражавају резултате неке сериозније анализе па се у том контексту морају прихватати уз одређену дозу резерве.

Као што је већ поменуто, гробови и гробнице на историјским гробљима Новог Сада и Петроварадина, настајали су у дугом временском контексту који је у зависности од конкретног гробља, трајао у интервалу од неколико деценија до практично два века. Свакако, старост гробља варира у зависности о ком је гробљу конкретно реч. Историјска гробља у Петроварадину (Гробље на Транцаменту и Новомајурско гробље лоцирано око Цркве Светог Рока) почела су да се формирају још средином XVIII века и активна су до данас. За разлику од њих, историјска гробља Новог Сада, односно „Гробља ван употребе” настала су средином или почетком друге половине XIX века и била су активна у континуитету до 1974. године када су одлуком оновремених градских власти на њима обустављена сахрањивања због формирања новог централног, мултиконфесионалног Градског гробља. Касније су од средине осамдесетих, а посебно од почетка деведесетих година XX века, историјска гробља изнова отворена за полагање урни са пепелом покојника или за сахрањивање под одређеним условима. Свакако, с обзиром на одредбе градских одлука о сахрањивању

и гробљима, онемогућено је формирање нових гробних места, већ је инхумација или кремација дозвољена само ближим сродницима или лицима које носе права на гробна места настала до 1974. године. У том контексту, као крајњу референтну тачку за проучавање архитектонских облика и гробница на историјским гробљима Новог Сада као просторима сећања, треба одредити 1974. годину. За разлику од тог аспекта, теме које се односе на гробља као просторе сећања нису хронолошки лимитиране.

*

*

*

Историјска гробља Новог Сада која су заштићена као културно-историјске просторне целине, као и гробља на простору Петроварадина, како захваљујући појединачним архитектонским одликама бројних гробница, тако и као просторне целине које поред несумњивог културно-историјског значаја одликује и интересантна вегетација која доприноси општем утиску особених пејзажа у оквиру градске урбане топографије, представљају значајна сведочанства друштвеног, економског, социјално-класног, културног, етничког и верског статуса некадашњих грађана Новог Сада и Петроварадина. Захваљујући тој чињеници, али и томе што је на већини гробља сахрањивање, а тиме и грађевинска активност заустављена 1974. године када су стављена ван употребе, она представљају посебно плодно тле за истраживање некадашњег професионалног и етничког састава становништва, лингвистичких карактеристика гробних натписа, односно епитафа, општег изгледа споменика тј. гробница у контексту њихових уметничких и архитектонских

одлика, као и у контексту проучавања каменорезачке занатске делатности у прошлости града. Такође, историјска гробља Новог Сада и Петроварадина, представљају целине на којим је могуће изучавање њихових хортикултурних особености од настанка до данас. Ипак, изузев наведених културно-историјских и амбијенталних вредности гробља која својим карактеристикама представљају културну и градитељску баштину Новог Сада и Петроварадина, њихов највећи значај лежи у чињеници што као особени простори сећања представљају неисцрпно тле за проучавање тема које се односе на културу сећања, колективну меморију града, а тиме и различите идентитете Новог Сада у прошлости и садашњости.

Већ смо указали на поједине културно-историјске особености, као и на карактеристике историјских гробља Новог Сада и Петроварадина у контексту њиховог сагледавања као простора сећања. Иако су изнесени поједини сегменти резултата истраживања, нисмо тежили извођењу и навођењу закључака који би сублимирали читав дијапазон аспеката који се односе на тематику везану за значај истраживаних гробља као вишедимензионалних и вишеслојних простора сећања, односно колективних и индивидуалних памћења. Ипак, без обзира на одсуство сериознијих и темељнијих залажења у истраживање ове комплексне тематике, изнели смо и поједине смернице које могу да послуже у контексту даљих детаљнијих интердисциплинарних истраживања фондуса различитих тематских целина на које је указано у садржају анализе. Односно, пружен је увид у основне карактеристике и специфичности истраживане тематике уз указивање на могућности даљих анализа свих изнесених констелација.

ОДОНИМИ НОВОГ САДА

Кратак преглед имена улица у контексту историјског памћења и колективне меморије града

Одоними или ходоними, представљају термине којима се означавају називи улица. Иако је њихова примарна свакодневна функција везана за оријентацију у контексту насеља и урбаних целина, и иако у том смислу испуњавају и функције административног апарата, одоними имају и другу симболичку функцију. Односно, називи улица представљају носиоце порука из којих се могу у одређеној мери сагледати прошле и тренутне идеолошке констелације, као и обриси идентитета града или насеља.

Као носиоци симбола, који могу репрезентовати различите друштвене, политичке и културне аспекте, одоними заправо представљају просторне оријентире из којих се уједно манифестују политичке идеологије и политичка моћ. Односно, именовање и преименовање улица као чиновни који се односе на комеморацију и (де)комеморацију различитих личности, догађаја или географских појмова, конструишу се у зависности од различитих политичких тенденција, тј. од конкретних идеолошких и политичких пракси и дискурса. Промене у градској топонимији, које се манифестују кроз именовање и преимено-

вање улица, град као урбану целину тако представљају у форми текста. Тај текст као особени фондус система симбола у урбаној топонимији креира се и конструише од стране политичких актера, између осталог у циљу стварања пожељне политичке свести међу становништвом града, како је то указао Маоз Азарјаху, један од зачетника истраживања промена градских топонимија, тј. њихових политичких и идеолошких позадина. Према његовом мишљењу, одоними представљају активне чиниоце у конструисању и схватању друштвене стварности чиме заправо – као саставни део комуникације – учествују и у трансформисању историје која наизглед делује ослобођена од политичке манипулације. У том контексту одоними креирају али из њих се уједно и ишчитавају политике културе сећања конкретног насеља или града.

Конкретна урбана целина, односно град, у извесном смислу се може перципирати као сет констелација знакова и симбола. Као просторна целина са својим називима улица и других јавних површина (тргова, паркова итд.), град представља реални простор на коме се креирају културне и политичке адаптације проистекле из актуелног корпуса политичког (и националног) имагинарија. Сагледан у том контексту, град са својим називима улица, паркова и других архитектонских и просторних целина, заправо чини простор историјских сећања, политичких тенденција и друштвеног имагинарија који се репрезентује низом знакова и симбола намењених његовим становницима и посетиоцима, тј. примаоцима порука. Те поруке, у зависности од владајућих друштвених, политичких и културних дискурса, као и у зависности од актуелних политичких пракси, често доживљавају трансформације и на тај начин врше интеракцију са њиховим

примаоцима. У том смислу делови града и крајолици (*Landscapes*), односно просторне целине, доприносе стварању колективних идентитета града. Групни идентитети се при томе, често свесно креирају у складу са политичким дискурсима и праксама које пролазе кроз константне промене и трансформацију. Тиме и одоними улица, као саставни део крајолика града са наглашеним симболичким значајем, учествују у процесима комеморације и декомеморације, утичући тиме кроз концептуализацију простора на обликовање идентитета града као урбане целине, на формирање личних идентитета његових становника (делимично и његових посетилаца) и на крају у одређеној мери и на стварање и трансформацију културних вредности. Одониме, уосталом као и урбане топониме, у том смислу је могуће посматрати као специфичне форме репрезентације.

Називи улица, као и називи других сегмената градске топонимије и топографије, репрезентују процесе изградње и трансформације историјског памћења, односно промене различитих аспеката у оквиру културе сећања. У том смислу, одоними сведоче о промени идеолошких премиса и политичких дискурса, тј. представљају значајне фондове података који су од велике важности за сагледавање комплексних процеса „национализације” и „прочишћавања” историје, а делимично и за праћење процеса везаних за конструисање националних идентитета.

Укратко о одонимима на простору Новог Сада: историјски пресек

Без тенденције и могућности да се улази у анализе ове комплексне проблематике, у форми кратког историјског прегледа овде ће бити указано на поједине промене

План Новог Сада, 1745.

назива улица на простору Новог Сада уз уважавање конкретних специфичности временског и друштвеног контекста.

На плану Новог Сада из 1745. године, који уједно представља најстарији извор са којим се диспонује, а који се тиче назива новосадских улица, уписано је девет одонима: два на српском, један на мађарском и преосталих шест на немачком језику. Треба напоменути да на овом плану града нису обележене све улице које су постојале у граду, односно нису наведени сви називи. Овде је први пут уписана улица „Златне греде” чији је одоним заједно са називом улице „Велика чаршија” исписан на српском језику, могуће због чињенице да је у њима претежно живело становништво српске националне припадности. Вероватно је из истог разлога Ракоцијева улица

добила мађарски назив. Остали одоними на овој мапи исписани су на немачком језику.

Релативно брзим развојем града у наредним деценијама, а посебно након 1748. године, када Нови Сад добија статус слободног и краљевског града, долази до стварања низа нових и до значајних проширења старих улица. Њихова регулација је у великој мери између осталог зависила и од плављења Дунава, односно од бројних рукаваца и постепеног развоја система одбране од поплаве. Тако се посебно помиње Улица земљане ћуприје, док се за Дунавску улицу већ у првим деценијама XIX века напомиње да је изузетно лепо уређена. Средином XIX века, односно 1850. године, формирана је комисија за надзор градње улица и објеката у граду. То је уједно представљало својеврсну прекретницу у контексту именовања улица и јавних површина у граду. Односно, оснивањем ове комисије, започето је систематско планирање у оквиру градске топонимије по узору на водеће градске центре у Хабзбуршкој монархији. Тако је оновремени велики жупан Новог Сада наложио да се назив главног градског трга, који је планиран у оквиру новог градског урбанистичког плана и који је требало да буде отворен након рушења старе „Варошке куће”, назове по Францу Јозефу, односно да носи име Франц Јозеф плац. Средином и током друге половине XIX века централне и најзначајније градске улице и сокаци носили су следећа имена: Дунавска, Златне греде, Господска, Ђурчијска, Главна, Хлебарска, Казанцијска, Грчкошколска, Позоришна, Лутријски сокак, Пирошки сокак, Темерински друм, Јеврејска, Кисачка, Футошка, Каменичка, Алмашка итд. Такође, помињу се и имена јавних отворених површина и тргова, попут Римске порте и др. Судаћи по одонимима може

План Новог Сада, 1900.

се закључити да у овом периоду називи улица већином означавају путне правце и објекте у граду, као и занатске радње које у њима доминирају.

На основу плана града из 1885. године, називи градских улица су исписани на српском, мађарском и немачком језику. Већина одонима носи називе који асоцирају на објекте у граду (првенствено кафане, ређе фабрике и мануфактуре), на значајне и путне правце саобраћајница или на занатске радње које доминирају у конкретним улицама. Интересантно је да су поједине улице назване и по животињама, попут нпр. Орловске улице, Гуштерске улице, итд. И даље је приметно одсуство именовања улица по значајним личностима. Имена појединих улица уцртаних на плану који је саставио Јозеф Саутер 1885.

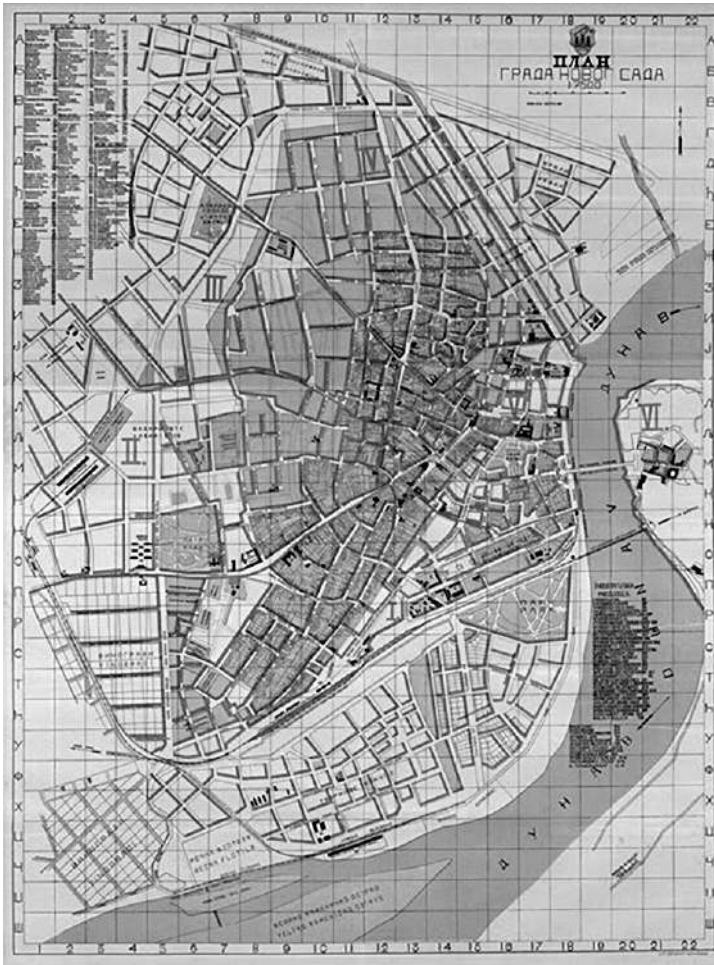
године, по својим називима упућују и на доминантан етнички састав њихових становника. Овај план уједно показује и до које мере се град заправо проширио, а тиме и повећао број и разноврсност своје топонимије у односу на 1745. годину из које потиче претходни тј. први план града.

Планови регулације и уређења улица, као и уређивања јавних површина, још од почетка XIX века били су праћени развојем инфраструктуре. Од почетка XX века до Првог светског рата, овај процес је посебно добио на интензитету. Улице су постепено све чешће добијале имена и по личностима, пре свега из мађарске, односно угарске прошлости. У контексту заоштравања политичке кризе између Краљевине Србије и Аустроугарске монархије и избијања Великог рата, 1914. године, Магистрату Новог Сада је од стране групе грађана предата петиција којом се тражило преименовање одређеног броја улица. Потписници петиције су тражили да се нове и битније старе улице именују на такав начин да њихови називи асоцирају и симболизују савез Аустроугарске и Немачке. Између осталог се тражило и преименовање Кисачке, Темеринске, Руменачке и још неколико улица, али до промена назива ипак није дошло.

У периоду до завршетка Првог светског рата, односно до 1918, одоними Новог Сада су носили називе који су на плановима, као и у разноврсним документима градске бирократије најчешће били исписивани на мађарском и у мањој мери на немачком језику, док су на српском исписивани само понекад. Тако су на плану из 1909. године називи улица били уписани искључиво на мађарском језику.

Након завршетка Првог светског рата и формирања Краљевине СХС долази до промена појединих имена улица, али и читавих делова града. Тако је нпр. 1923. године тадашње Дарањијево насеље добило нови назив Адамовићево насеље. Посматрано у целини, према списку градских улица који датира из 1923. године, може се констатовати да су највећем броју од 179 улица колико их је било у граду, промењени називи. Такође, промењена су и имена бројних државних, односно војних здања. Одними на простору Новог Сада су у периоду између два светска рата добијали имена по значајним личностима из политичког, друштвеног и културног живота, као и по разним догађајима, у првом реду из различитих периода српске прошлости (нпр. улице Филипа Вишњића, Војводе Шупљикца, Цара Лазара, Сибињанин Јанка, Краљевића Марка, Патријарха Чарнојевића, Лазе Костића, Скерлићева, Његошева, Доситејева, Цара Душана итд.), као и из прошлости других народа који су били у саставу Краљевине СХС и касније Краљевине Југославије (Гајева, Бана Јелачића, итд.). Такође, неке од улица су носиле називе по значајним личностима који су припадали другим словенским народима (нпр. Шафарикова и Масарикова улица, Трг Јана Колара и др). Посебно је приметно давање имена по члановима владајуће династије Карађорђевић (нпр. Карађорђева улица, Улица краљице Марије, Улица, Канал и Касарна краља Александра, Улица краља Петра I, итд.) или по догађајима и личностима из Првог светског рата (нпр. Кајмакчаланска улица). Ипак, бројни називи улица су и даље означавали путне правце (Штранд пут, Футошка, Руменачка, Кисачка, Темерински друм, Железничка, Гробљанска, Индустријска, Каналска итд.) или су носили називе који су се тицали

географских целина или градова новоформиране Краљевине СХС (нпр. улице Дубровачка, Вардарска, Љубљанска, Јадранска, Београдски кеј и др). Поједине улице су

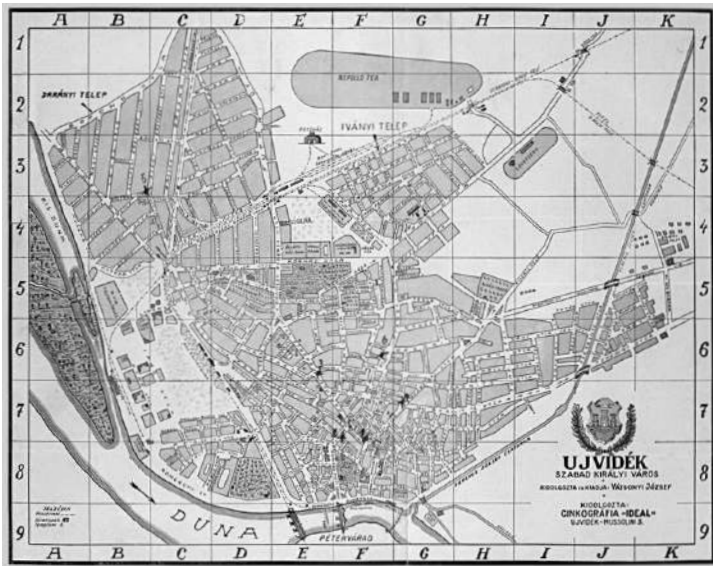

План Новог Сада, 1929.

као и у периоду пре 1918. године носиле називе који су упућивали на њихов доминантан етнички састав (нпр. Мађарска улица).

Нове улице које су ницале услед брзог развоја града добијале су називе у складу са тенденцијама оновременог политичког имагинарија који је осцилирао између националних дискурса и тенденција интегралног југословенства. Од друге половине двадесетих година XX века, уочава се већа активност на пољу систематичног именовања и преименовања улица. Изузев именовања нових улица, поједини дотадашњи неутрални називи су преименовани и од тада носе називе личности владајуће династије (нпр. преименовање Житног трга у Трг кнегиње Зорке, 1927) или се једноставно поједини одоними премештају са једног у други део градске топографије (нпр. преименовање Улице Исе Бајића у Лиманску улицу и додељивање новог назива „Исе Бајића” једној улици која се налазила паралелно са Дунавском, 1929). У институционалном смислу, планирање градске топонимије добило је нову димензију 1930. године, решењем о оснивању тзв. Пододбора за називе улица. У овом периоду је интересантна и активност Соколског друштва – Петроварадин, које је изузев постављања меморијала страдалима током Првог светског рата, било активно и у контексту предлагања имена улица. Соколско друштво које је у складу са својим идејним и идеолошким основама афирмисало културу сећања, славофилство а тиме и идеологију југословенства, 1934. године је предложило преименовање једне улице у Петроварадину у Улицу народних мученика.

Током Другог светског рата дошло је до преименовања бројних улица од стране окупационих власти при

План Новог Сада, 1942.

чему су сви нови називи dobili мађарска имена, односно постављане су табле улица исписане на мађарском језику. Појединим улицама су враћени називи које су имале пре 1918. године. Међутим, мађарске окупационе власти су у циљу наглашавања свог политичког и идеолошког савеза са националсоцијалистичком Немачком и фашистичком Италијом две улице на простору града именовале по њиховим вођама, Адолфу Хитлеру и Бениту Мусолинију. Заправо од 311 улица Новог Сада које су постојале у периоду између 1941. до 1945. године, све са изузетком једне добиле су нове помађарене називе, као што је и целокупна градска топономастика имала наглашену мађарску етничку атрибуцију.

Након ослобођења Новог Сада, у кратком временском периоду дошло је до скидања табли са називима улица на мађарском језику које су постављене одмах након окупације. Међутим, нису свим улицама враћени називи које су имале пре рата, већ је значајан број улица (посебно оних централних које су носиле имена по члановима династије Карађорђевић) преименован у складу са новоуспостављеном политичком митологијом и идеолошким имагинаријем. На тај начин, нова комунистичка власт је извршила систематски процес декомеморације „идеолошко неподобних” личности.

Генерално посматрано, током периода постојања ФНРЈ и СФРЈ, односно од 1945. до 1991. године, у контексту градске топонимије могуће је разликовати два јасно лимитирана периода: од 1945. до 1948. и од 1948. до 1991. године. Односно, док су улице до 1948. године, носиле називе који су симболично наглашавали везу између ФНРЈ и СССР-а, након политичког разлаза и Резолуције информбироа из 1948. године, већина назива улица који су означавали то јединство су промењени.

Процес декомеморације који се рефлектовао и у контексту градске топонимије започео је одмах након ослобођења, тако да су појединим улицама називи промењени већ крајем 1944. и у првим месецима 1945. године. Одређеном броју улица су, уместо назива које су носиле пре почетка Другог светског рата, након ослобођења дата нова имена (нпр. Булевар краљице Марије преименован је у Булевар Црвене армије, Трг кнегиње Зорке преименован је у Трг Тозе Марковића, Улица краља Петра II преименована је у Улицу маршала Тита, Улица краља Александра преименована је у Стаљинову, итд.). Ипак, нови називи су заправо формално озваничени од-

План Новог Сада, 1949.

лукама градских власти тек током 1946. године. Судаћи према оновременим плановима уочљив је велики број улица које су носиле називе који су се односили на личности и догађаје везане за идеологију и прошлост СССР-а, као и на раније, за комунистички режим „идеолошко подобне”, аспекте прошлости Русије.

Међутим, након разлаза руководства комунистичких партија СССР-а и ФНРЈ-а 1948. године, скоро све улице које су носиле називе који су асоцирали на блискост са Русима и Совјетима су преименоване. Тако је извршена и декомеморација Стаљина, односно улица која је носила његово име је преименована у Улицу Александра Ранковића, да би потом променила име у Народних хероја које је носила до краја периода социјализма. Про-

мена аспекта градске топонимије која је проузрокована догађајима из 1948, била је толико темељна да је чак и Руска улица – овај одоним, постојао је у Новом Саду између Првог и Другог светског рата, преименована у Русинску.

Судећи по списку улица из 1948. године, уочљиво је да је одређени број улица задржао називе који су се односили на личности и догађаје из српске прошлости а који по оцени оновремених политичких естаблишмената нису били у супротности са тада актуелним доминантним идеолошким догмама (нпр. улице Војводе Мишића, Војводе Шупљикца, Војводе Путника, Змај Огњеног Вука, Карађорђева, Краљевића Марка, Марка Миљанова, Милетићева, Његошева итд.). Такође, остали су и називи улица који су се односили на личности и догађаје из прошлости других словенских народа који су живели у Новом Саду, као и одређени број улица које су носиле имена по значајним личностима мађарске националне припадности. Ипак, уочљиво је преименовање великог броја улица које су уместо старих назива, које су тадашње политичке елите означили као непожељне, добиле нове. Тако је значајан број улица именован по учесницима НОБ-а, лидерима и истакнутим члановима КПЈ, значајним догађајима из Другог светског рата, итд. Такође, топонимија града је задржала и бројне називе који су се тицали географских целина и градова тадашње државе. И даље су задржани поједини стари називи који су означавали путне правце у граду, или називи улица које су именоване по занатима. Интересантно је да су улице које су од краја четрдесетих година носиле имена водећих живих личности КПЈ, попут Едварда Кардеља и Александра Ранковића, преименоване 1954. године. Ипак, назив „Ули-

ца маршала Тита” није промењен, што је свакако било у функцији оновремене политичке пропаганде и индоктринације, као и наглашене тенденције стварања култа личности неприкосновене фигуре југословенске државе и комунизма.

Убрзаним ширењем града и градске инфраструктуре настаје низ нових улица које добијају имена у складу са оновременим политичким идеолошким дискурсом. У суштини током читавог социјалистичког периода није долазило до битнијег одступања праксе именованја улица каква је постојала од 1948. године. Свакако, интензивним развојем града, долазило је до преименовања као и до нових именованја. Тако нпр. временом своје улице добијају значајне личности попут Јурија Гагарина и многих других.

Падом комунистичког режима и распадом СФРЈ, од 1991. године уочљива је извесна декомеморација појединих личности и догађаја из социјалистичког периода која се огледа између осталог и у променама градске одонимије. Највећи број улица преименован је између 1991. и 1993. године, када је преименована и Улица маршала Тита којој је враћен стари назив Змај Јовина. Стари називи су заправо враћени већини централних градских улица у центру града (нпр. Улици народних хероја враћен је стари назив Улица краља Александра, док је Улица Светозара Марковића опет добила одоним Пашићева).

Након 2000. године, процес декомеморације појединих личности, пре свега оних из социјалистичког периода, настављен је, односно, дошло је до нових преименовања улица. Интензивним демографским растом Новог Сада који је започео као последица доласка великог броја

избеглих лица са разних простора бивше Југославије од 1990. године и који је настављен приличним миграционим салдом праћеним великом грађевинском активношћу и након 2000. године, у граду су никле нове улица и то пре свега на његовим рубним деловима.

У периоду након 1993. године, када је извршен главни талас декомеморације и враћања појединих старих назива, а посебно након 2000. године, именовање градских улица је пролазило кроз различите фазе што је зависило и зависи од конкретних идеолошких убеђења политичких странака, као и међукоалиционих договора. Тако се у контексту градске одономастике у овом периоду посебно чини интересантним изградња нове улице, тј. новог градског „Булеvara Европе”, који данас представља саобраћајницу са низом стамбених и стамбено-пословних објеката. Именовање ове улице треба првенствено сагледати у контексту тадашњих и тренутних спољнополитичких тенденција Републике Србије које су усмерене на процесе европских интеграција. У том смислу, оновремене градске власти су настојале да именовањем једне нове и „модерне” улице одонимом „Булевар Европе” прикажу свој спољнополитички курс који је свакако кореспондирао са државним. Именовање ове улице у том смислу треба сагледати као облик изражавања оновремених политичких и страначких тежњи у контексту афирмисања тзв. европских интеграција Србије. Ипак, било какав закључак о тенденцијама у пракси именовања градске топонимије након 2000. године би захтевао опсежну анализу, која свакако превазилази могућности овог кратког приказа, тако да ће изношење таквих података овом приликом бити изостављено.

*

*

*

На основу овог кратког историјског пресека везаног за историјат друштвеног и политичког контекста именовања градских улица на простору Новог Сада могуће је уочити неколико издвојених периода у прошлости града. Односно, према називима улица могуће је условно и оквирно одредити неколико временских периода који у суштини произилазе из значајних догађаја у прошлости града, односно од конкретних политичких и друштвених околности, а које за потребе овог прегледа представљају неку врсту временских маркера.

Први период у именовању градске топонимије подразумева временски оквир од настанка града, односно од првог сведочанства о градској одономастици (план из 1745) до 1850. године. Њега карактерише постепени развој у систематском планирању градске топонимије и генерално посматрано цео овај временски оквир је у суштини неодређен и недефинисан, тј. одономастика града у овом периоду није била на развијеном системском нивоу.

Оснивањем комисије за надзор градње улица и објеката у граду 1850. године започиње други период који траје до 1918. године, односно до краја Првог светског рата и стварања Краљевине СХС. Овај период одликује развој систематског планирања у оквиру градске топонимије по узору на водеће градске центре у Хабзбуршкој монархији. У том контексту уочљива је и тенденција везана за тзв. „мађаризацију угарске прошлости” у оквиру процеса интензивне мађаризације која се у одређеном смислу одразила и на градску топонимију и одономастику.

Трећи период обухвата временски контекст постојања Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије. Овај период одликују велике промене у градској одономастици која је у складу са новоуспостављеним политичким и идеолошким дискурсима.

Четврти период обухвата време Хортијеве окупације града од априла 1941. до 23. октобра 1944. године, који карактерише практично потпуна мађаризација градске одономастике у контексту исписивања назива улица, као и именовање појединих централних градских улица по лидерима националсоцијалистичке Немачке и фашистичке Италије.

Период комунистичке владавине, у контексту ове анализе представља пети период и као што је већ напоменуто раније у тексту у оквиру њега је могуће разликовати два јасно одређена временска оквира: од 1945. до 1948. године и од 1948. до 1991. године. Док је први период одликовало наглашавање веза ФНРЈ са СССР, други период је имао низ специфичности и свакако је у зависности од тренутка имао своје спецификуме који су прозилазили из конкретних политичких тенденција.

Последњи тј. шести период представља временски контекст након 1991. године и свакако са појединим интерним варијацијама траје до данас, односно из данашње перспективе га је могуће сагледати и оквирно дефинисати на овакав начин. Изузев тенденције везане за процесе декомеморације личности и догађаја из претходног социјалистичког периода, у оквиру именовања градске топонимије овај период садржи и низ других карактеристика о којима је са тренутне тачке опсервације, тј. без детаљнијих истраживања, немогуће извести закључке.

Из наведеног, а у складу са кратким уводним теоријским поставкама, уочава се да је кроз одономастику и топонимију Нови Сад, уосталом и као било који други град, у извесном смислу могуће посматрати као специфичну форму текста, односно као урбану целину састављену од низа знакова који пролазе кроз различите модификације у зависности од конкретних и актуелних друштвених, политичких и културних пракси. Град, дакле, представља просторну целину која садржи елементе текстуалности и који је због тога могуће посматрати као констелацију знакова и симбола, односно као форму језика (David Frisby), односно у форми текста – *city-text* (Maosz Azaryahu, Andreas Huysen). Тумачења и интерпретације оваквог приступа на теоријској основи се између водећих теоретичара који се баве овом проблематиком делимично разликују, али теза о граду као тексту, свакако представља основно полазиште за савремена истраживања тематике градске топонимије и одономастике. У складу са овим базичним полазиштем, градска топонимија са свим својим сегментима утиче и на формирање, односно промене градских идентитета, а тиме и на колективне идентитете и облике идентификације његових становника. У том смислу, називи градских улица могу асоцирати и на места сећања као специфичне репере градских идентитета.

МАПИРАЊЕ
МЕСТА СЕЋАЊА

МЕМОРИЈА ГРАДА

Кључна места сећања везана за Први светски рат

У оквиру овог поглавља, издвојено је шест локација које су кључне у контексту официјелне, односно званичне културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина. Ради се о до данас постојећим меморијалима постављеним у међуратном периоду који су посвећени различитим догађајима везаним за Први светски рат.

Спомен-плоча на Београдској капији посвећена уласку српске војске у Нови Сад

Локација: Београдска капија – Подграђе Петроварадинске тврђаве, Петроварадин

Спомен-плоча на Београдској капији која симболише улазак српске војске у Нови Сад 9. новембра 1918. године, изворно је била израђена од бронзе у техници високог, односно алто-рељефа и била је постављена 1938. године поводом обележавања двадесетогодишњице од овог догађаја. Плоча димензија 3,2 x 1,5 м. била је постављена на горњем делу капије са стране окренуте ка Сремским Карловцима и на њој је био симболично приказан улазак српске војске у Нови Сад, док се испод приказа

налазио натпис који је упућивао на симболику спомен-плоче:

„Деветог новембра 1918. године, за време владавине краља Петра I Великог Ослободиоца, а под врховном командом престолонаследника Регента Александра, кроз ову капију прођоше први одреди победоносне српске војске, доносећи слободу Војводини.”

Плочу су израдили познати уметници, брачни пар Карло Барањи и Злата Марков Барањи.

Одмах након формирања НДХ, односно након што је Срем прикључен овој квазиполитичкој творевини, 11. априла 1941. године, припадници усташког режима су најпре уклонили плочу, а затим је у потпуности уништили. У том контексту ово спомен-обележје везано за догађаје из Првог светског рата нашло се прво на удару власти НДХ, а убрзо након тога су и сва друга обележја у Петроварадину изложена поступцима уништавања материјалних сведочанстава везаних за прошлост Срба, као и за идеју југословенства коју је интензивно и прилично темељно спроводила НДХ.

Реплика бронзане плоче поново је постављена на изворни положај на Београдској капији 2013. године, у склопу темељне реконструкције овог историјског споменика, а поводом обележавања 9. новембра – Дана ослобођења у Првом светском рату, када је тим поводом уприличена прослава. Постављање плоче треба сагледати у контексту обележавања сто година од почетка Првог светског рата, као и у склопу тенденција везаних за афирмисање културе сећања које се на нивоу града уочавају у протеклих неколико година.

**Спомен-обележја посвећена руским војницима
страдалим у Првом светском рату, на Транцаменту
и Успенском гробљу**

Локација: Војно гробље на Транцаменту, Петроварадин;
Успенско гробље Нови Сад

Спомен-обележје у облику руског православног осмокраког крста посвећено преминулим руским војницима, заробљеним у Првом светском рату, лоцирано је на Војном гробљу на Транцаменту у Петроварадину. Камени Спомен-крст на постаменту чији је део стилизован на начин да асоцира на облик тенковске гранате изграђен је на локацији гробнице у којој се налазе остаци 96 војника руске војске који су период од заробљавања па до своје смрти провели у аустроугарским логорима. Већина жртава је у једном периоду била смештена у импровизоване логорске баракe на новосадској железничкој станици и преминула је од последица рањавања, као и од последица болести задобијених због неадекватних животних услова у логору. Споменик је изграђен средствима руске беле емиграције 1929. године. Архитекта овог споменика као и скоро идентичног спомен-обележја које је исте 1929. године постављено на Успенско гробље је Георгиј Николајевич Шретер. На каменом постаменту Крста лоцираног на Успенском гробљу уграђена је мермерна табла са натписом на руском језику – „Руским војницима умрлим овде у заробљеништву од 1915. до 1918. г.”

Иако данас практично не постоји никакво сећање на трагично страдале руске заробљенике, у периоду између два светска рата припадници беле емиграције који

су се након Октобарске револуције настанили у Новом Саду су кроз деловање новосадског огранка Руске матице овим локацијама придавали посебан значај. О томе сведочи и чињеница да је постојала иницијатива да се сагради руска спомен-црква благопочившем краљу Александру I Ујединитељу на углу улица Футошке и Браће Рибникар у чијој би крипти били похрањени земни остаци 204 руска војна заробљеника који су између 1915. и 1918. преминули у Новом Саду. Иако су средства за градњу храма била обезбеђена, избијање Другог светског рата и касније политичке констелације су заувек зауставиле реализацију овог плана. Руски заробљеници који су у Новом Саду преминули од исцрпљености и различитих заразних болести које су избијале због изузетно лоших хигијенских услова који су владали у логору у коме су били стационарани, највећим делом су од стране аустроугарске војске били заробљени на Галицијском фронту.

Након Другог светског рата, већи део од преко 2.000 Руса који се населио у Нови Сад након Октобарске револуције је након успостављања комунистичког режима у тадашњој ФНРЈ, емигрирао на Запад. Одлазак већине припадника руске заједнице, новоуспостављене политичке и друштвене околности, као и читав корпус других фактора, узроковали су да ова два спомен-обележја временом скоро у потпуности пропадну. Ипак, Руска матица је 2006. године обновила Крст на Успенском гробљу, док је други Крст који се налази на Транцаменту обновљен 2013. године уз поновно освећење. Реновирањем ова два спомен-обележја, она су у формалном и комеморативном смислу изнова постала део колективне меморије града, али с обзиром на временску

дистанцу, као и на националну припадност страдалих, није могуће говорити о постојећим наративима грађана о ове две локације.

Спомен-крст у порти Алмашке цркве

Локација: порта Цркве Света Три Јерарха

Спомен-обележје погинулима у Првом светском рату у форми Крста са постаментом постављен је са јужне стране у порти Алмашке цркве. Крст је у знак сећања на жртве подигла Српска православна црква недуго након окончања Првог светског рата и он је изворно био лоциран код тзв. „Капије”, односно на средишњем делу данашње Партизанске, а тадашње Улице кнеза Милоша код раскрснице са Улицом Ђорђа Зличића на Салајци. Крајем педесетих година XX века, Крст је измештен на нову локацију у порту Алмашке цркве, где се налази и данас. На степенастом каменом постаменту Крста, на све четири стране, уклесан је текст. На једној од две шире стране постоља исписано је: „За вечан спомен и покој душе погинулима у рату 1914–1918”, док су на преостале три стране уклесани одговарајући цитати из Библије.

Иако данас ово спомен-обележје, као и остали споменици на простору града везани за Први светски рат, не представља „живо” место сећања, у периоду између два светска рата, као и у првој деценији након окончања Другог светског рата, локација на којој се Крст налазио је имала посебан значај који је далеко превазилазио секундарни меморијални карактер самог спомен-обележја. Односно, локација на којој је Крст био изворно постављен представљала је средишње место окупљања и један од централних јавних простора на Салајци. Наиме, широки

простор око Крста – између два реда кућа и непосредно уз широку раскрсницу – представљао је место састајања грађана, место на коме се окупљала локална омладина, простор на коме су се играле тада познате игре попут ускоч кобиле, шапца лапца и других, као и место на коме су се у јутарњим и преподневним часовима окупљали надничари, нудећи своје услуге. Дакле, радило се о просторној целини која је представљала једну од битнијих тачака оновременог урбаног идентитета града, на којој је спомен-обележје представљало својеврсни репер, будући да се по њему цео простор (место окупљања) звало једноставно „Код Крста”. У том смислу, овај простор је у себи обједињавао примарну функцију значајног јавног простора као саставног дела урбаног идентитета Салајке и Новог Сада као целине, са далеко слабије наглашеним и секундарним меморијалним карактером локације као места сећања.

Након што је премештено на нову локацију, ово спомен-обележје практично је у потпуности изгубило пређашњи значај. у том контексту, данас је ово спомен-обележје у значајној мери ишчезло из меморије града.

Спомен-крст у порти Успенске цркве

Локација: порта Храма Успења Пресвете Богородице

Спомен-обележје у облику металног кованог Крста на степенастом бетонском постаменту посвећено погинулим борцима у Првом светском рату данас се налази у порти Успенске цркве, на простору између Храма и Српског народног позоришта. На ову локацију Крст је премештен након Другог светског рата, тако да је поделио исту судбину са спомен-обележјем које се данас налази

у порти Алмашке цркве. Крст је изворно био постављен на углу данашње Улице Краљевића Марка и Кисачке, испред некадашње Коњичке касарне. Локација на којој се спомен-обележје налазило, заправо је представљала рубни део града, односно Крст је био постављен на ободу насеља и поред чистине која се звала Мајур. Са све четири стране постаментa на коме се Крст налази уклесан је текст, при чему су на три плоче исписани адекватни цитати из Библије, док је на централној плочи уклесан текст који указује на комеморативни значај споменика.

С обзиром на то да се налази у строгом центру Новог Сада, Крст представља кључно место комеморације везане за Први светски рат у Новом Саду. Односно, поводом обележавања 9. новембра, на ово спомен-обележје представници Града полажу венце у знак сећања на жртве и победу у Првом светском рату, односно у знак сећања на Дан када је српска војска предвођена мајором Војиславом Бугарским ушла у Нови Сад. Оваква форма комеморације је посебно добила на значају у последње две године.

Спомен-обележје на Петроварадинској тврђави посвећено цивилним жртвама страдалим у Првом светском рату

Локација: Петроварадинска тврђава

У близини Доњег платоа Петроварадинске тврђаве у шанцу код Комуникационе капије налази се место на којем су током септембра 1914. године аустроугарске власти стрељале девет лица из Бешке, Сремских Карловаца и Војке. Цивилне жртве (међу којима су били свештено лице, академска сликарка, општински службеник, два студента, два поседника, кројач и грађевинар) прво су

приведене као таоци, а затим су и стрељане на овој локацији у знак одмазде након продора делова српске Прве армије у Срем после Церске битке 1914. године. Посмртни остаци стрељаних жртава су са ове локације пресељени у њихова места боравишта 1922. године.

Током постојања Краљевине Југославије у контексту традиције соколског покрета и тенденција интегративног југословенства, Соколско друштво – Петроварадин је 1934. године, изградило спомен-обележје са мермерном таблом на којој су наведена имена стрељаних жртава као и њихова занимања. Изнад мермерне плоче са именима жртава саграђена је надстрешница изнад које је уз бедем постављен стилизовани Крст. У складу са оновременим политичким, идеолошким и друштвеним тенденцијама, као и са идејама соколског покрета, страдали су представљени као жртве за „ослобођење и уједињење Југословена”.

За време Другог светског рата, усташки режим Независне Државе Хрватске одлучио је да ово спомен-обележје уништи. У циљу уклањања свих трагова овог споменика, ангажован је грађевински техничар Дрк Антун. Ипак, излажући се високом ризику са својим помоћницима, Антун је самостално донео одлуку да на споменику замалтерише само спомен-плочу, као и крст изнад, док саму конструкцију споменика није дирао, па га је на тај начин заправо заштитио од уништења. Тенденција затирања и уништавања материјалних остатака прошлости везане за прошлост Срба, као и за идеју југословенства, представљала је једну од основних карактеристика геноцидног усташког режима НДХ као квазиполитичког субјекта успостављеног под патронатом Трећег рајха.

Овај споменик, као и друго спомен-обележје посвећено цивилним жртвама из 1914. године које се налази на локацији стадиона ФК Петроварадин, постављени су на двадесетогодишњицу од трагичних догађаја у контексту активности Соколског друштва – Петроварадин. Иницијални контекст постављања ова два споменика упућује на изражене оновремене наративе о трагичним догађајима, који су у значајној мери произишавали из чињенице да се ради о релативно краткој временској дистанци од тренутка погубљења жртава до момента постављања спомен-обележја, као и из чињенице да су у временском контексту када је споменик подигнут још увек били живи сведоци, али и савременици конкретних догађаја. Не треба заобићи ни чињеницу да су у периоду постављања споменика сасвим сигурно били прилично наглашени породични наративи рођака жртава, као и наративи формирану у локалним заједницама из којих су жртве потицале. Званична политика Краљевине СХС, а потом и Краљевине Југославије, афирмисала је културу сећања везану за догађаје из Великог рата, при чему је и на тај начин у одређеној мери пропагирала идеологију интегративног југословенства. Ове две локације страдања су посебан значај имале за идеје које је баштинио у периоду између два светска рата соколски покрет у чијем је деловању култура сећања на страдања свих Словена у прошлости имала нарочито велики значај, што је примарно проистицало из наглашеног пацифистичког и родољубивог карактера покрета, а делимично и из славофилских тенденција које су припадници овог покрета пропагирали. Поред ова два спомен-обележја, 1934. године је на фасаду зграде Соколског друштва у Петроварадину постављена спомен-плоча са

именима 37 жртава које су аустроугарске власти стрелале у околини Петроварадина.

Приликом разговора са неколико случајних пролазника у непосредној околини локације на којој се налази спомен-обележје, уочен је извесни степен упућености у значај места и то пре свега код становника у старијем животном добу. Наиме, док тројица испитаника и једна испитаница старости између 20 и 40 година нису имали никакве информације о значају конкретног места, три саговорника су у одређеној мери била упућена у значај и карактер локације. Иако се није приступило темељнијим проучавањима везаним за постојеће наративе о овој локацији, на основу разговора са тројицом од шесторице испитаника може се констатовати да ова локација код појединаца ипак представља место колективне меморије, односно да постоји одређена свест код дела грађана о историјском значају локације.

Спомен-обележје у Петроварадину посвећено цивилним жртвама страдалим у Првом светском рату

Локација: Петроварадин (Стадион ФК Петроварадин)

Споменик у облику каменог обелиска који је данас лоциран непосредно поред стадиона ФК Петроварадин, на ивици насипа пруге Нови Сад–Београд, посвећен је цивилима из Батајнице које су аустроугарске власти стрелале 17. септембра 1914. године у знак одмазде након продора делова српске Прве армије у Срем после њене победе у Церској бици 1914. године. Једанаест младића који су стрелани на овој локацији у присуству њихових

породица покопани су сутрадан у масовну гробницу не-далеко од локације стрељања. Након повлачења српске војске из Срема, аустроугарски војници су велики број грађана Батајнице депортовали сточним вагонима у Петроварадин, а затим су их пребацили у осјечки логор у коме су остали практично до краја Првог светског рата. Процењује се да су аустроугарске власти у знак одмазде ухапсиле и депортовале у логоре преко 2.000 лица.

Чланови Соколског друштва – Петроварадин, 1934. године успели су да пронађу локацију гробнице жртава, након тога је уследила изградња спомен-обележја које је финансирано средствима тадашњег градоначелника Новог Сада, Бранислава Бороте. Споменик је постављен двадесет година након трагичног догађаја у контексту наглашене славофилске и југословенске традиције соколског покрета који је иницирао изградњу овог спомен-обележја.

Изворно је споменик у облику каменог обелиска са исписаним именима жртава био постављен на уздигнутој земљаној хумци која је доминирала околним платоом. Међутим, већ 1941. године, усташки режим НДХ под чијом је окупационом контролом била територија Срема, оштетио је камени обелиск, оборио га и закопао у земљу и на тај начин уништио сваку назнаку постојања овог обележја. Тенденција затирања и уништавања материјалних остатака прошлости везане за прошлост Срба, као и за идеју југословенства, представљала је једну од основних карактеристика геноцидног усташког режима НДХ као квазиполитичког субјекта успостављеног под патронатом Трећег рајха. Након Другог светског рата, споменик је обновљен, али је постављен на другој локацији, непосредно поред дружног насипа, чиме постаје тешко

уочљив и уједно изложен утицају девастирајућих фактора произашлих из фреквентног железничког саобраћаја. Промена локације спомен-обележја приликом његове обнове након Другог светског рата може се тумачити општим трендом маргинализовања места сећања из Првог светског рата и њиховог идеолошког потискивања од стране комунистичког режима у односу на споменике и локације везане за догађаје из Народноослободилачке борбе, односно из периода Другог светског рата. У складу са оваквом политиком ово спомен-обележје је временом скоро у потпуности запуштено и зарасло у коров, те је практично било заборављено, ако изуземо једногодишње, и церемонијално полагање венаца од стране делегације СУБНОР-а.

О значају њиховог страдања у оновременом друштвеном контексту, сведочи и натпис на споменику: „Овде су 17. септ. 1914. год. стрељани и овде леже кости народних мученика из Батајнице [...] Светла су њихова имена”, који упућује посматрача на истакнути меморијални карактер локације као и на мартирство страдалих.

*
*   *

Поред ова два спомен-обележја, 1934. године је на фасаду зграде Соколског друштва у Петроварадину постављена спомен-плоча са именима 37 жртава које су аустроугарске власти стрељале у околини Петроварадина.

Иако су данас наративи о овим локацијама као местима сећања практично ишчезли, будући да више не постоје живи савременици ових догађаја, извесно лими-

тирано сећање на ове локације је ипак опстало у институционалном, односно формалном смислу. Ипак, одсуство савремених наратива о ове две локације, изузев у вековној временској дистанци од тренутка трагичних догађаја до данас, треба сагледати и у контексту политичких околности у прошлости. Односно, одређени степен маргинализације места сећања везаних за Први светски рат који је постојао током више од четири деценије доминирајућих идеолошких премиса комунистичког режима у великој мери је ограничио опстајање претходно успостављених наратива о овим локацијама као о местима сећања. Поред тога, ово спомен-обележје је с обзиром на његову локацију, за разлику од спомен-обележја лоцираног на Петроварадинској тврђави, практично у потпуности заборављено, тако да је упитно да ли се уопште о њему може говорити као о живом месту сећања или искључиво као о спомен-месту које је стицајем политичких и друштвених околности након Другог светског рата практично ишчезло из меморије града. У прилог констатацији о заборављеном или бившем месту сећања говори у прилог и чињеница да је до 2013. године ово спомен-обележје било практично у потпуности запуштено, као и да је највећи број грађана Новог Сада за њега сазнао тек након што су медији известили како је једна политичка организација из Новог Сада обновила споменик и уредила локацију на којој се он налази.

МЕМОРИЈА ГРАДА

Места масовних страдања цивила од 13. до 23. априла 1941. године

Иако приликом уласка мађарских окупационих трупа у Нови Сад током послеподневних часова 13. априла није пружан никакав отпор, у ноћи између 13. и 14. априла мађарске војне јединице започеле су масовна хапшења, физичка малтретирања, као и погубљења локалног цивилног становништва претежно српске националности. Тортура над цивилним становништвом трајала је неколико наредних дана и правдана је наводним сузбијањем организованог отпора „четника” и непријатељских елемената против мађарских окупационих власти. Односно, током наредних недеља путем окупаторских штампаних медија вршена је пропаганда како су мађарске војне јединице биле нападнуте од стране „четника” што је изазвало њихову „оправдану и природну” реакцију. Наводни отпор „локалних банди” и њихов напад на војне јединице које су заузеле Нови Сад, о којима је мађарска и немачка штампа тенденциозно писала, у стварности се никада није догодио. Према сведочењима савременика догађаја и грађана, мађарске трупе су насумично пуцале у правцу кровова стамбених објеката, хапсиле су власнике кућа под оптужбама да помажу и сакривају „четнике”.

односно да је пуцано из њихови домова, итд. Мађарске фашистичке трупе су у суштини невешто исценирале цео сукоб како би добиле повод за масовна хапшења и погубљења локалног цивилног становништва, а све са циљем приказивања „херојског ослобађања својих јужних крајева”, како је данашња територија АП Војводине перципирана у мађарској јавности у оквиру оновременог политичког и националног имагинарија Хортијевог режима. Односно, ослобађање „Делавидека”, тј. „Јужног краја”, војно руководство фашистичке војске Хонведа тежило је да представи као својеврсни херојски чин који је изведен уз тешке напоре и часну борбу. У том смислу, мађарски фашисти су овим исценираним догађајима покушали да своје заузимање Бачке представе као војну акцију, односно да на неки начин потисну чињеницу да је ова територија заправо Мађарској уступљена од стране националсоцијалистичког режима Трећег рајха. Окупационе власти су током наредних недеља перманентно радиле на прикривању злочина који су приликом ових догађаја спровеле над цивилима и у том правцу су извртале чињенице, контролисале штампане медије, уклањали тела жртава у масовне гробнице на насипу Дунава, као и на Алмашком и Успенском гробљу, итд.

Тачан број жртава ових догађаја никада није прецизно утврђен при чему је заправо једине податке након рата изнела Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача. Према процени Комисије у овим догађајима страдало је око 500 лица, од којих су скоро сви били цивили. Судаћи према извештају Комисије, међу жртвама је било и жена и деце. На основу сведочења појединих становника Новог Сада који су присуствовали овим догађајима, најмасовнија страдања су

се десила у ноћи између 13. и 14. као и 15. априла, када је убијено око 300 грађана Новог Сада српске националности. Под лажним оправдањем „о нужној одбрани домова“ од наводних „напада четника“ до краја априла је страдало још око две стотине цивила док је више стотина грађана ухапшено и доживело различите облике физичке и психичке тортуре. Поред наведеног, долазило је до честих пљачки имовине цивила од стране припадника окупационих трупа, а одређени број стамбених објеката је запаљен или уништен. Иако су окупационе власти тенденциозно пласирале тезу о жестоцима сукобима са „четницима“, индикативно је да никада није објављен списак или пружен било какав валидан аргумент који би указао да је уопште било губитака у редовима мађарских окупационих трупа. Треба напоменути да је међу цивилним жртвама које су стрељане током априла 1941. поред доминантне већине становника српске националности било и припадника других националних и етничких група. Између осталих, страдало је и шест особа мађарске националне припадности које су погубили припадници мађарских војних јединица или тзв. немзетери.

Места страдања у Темеринској улици и околним улицама

Локација: Темеринска и околне улице

На више локација у Темеринској, као и у околним улицама од 13. до 15. априла, погубљени су цивили. Према изјавама сведока које су прикупљане током истражних радњи након ослобођења, у Темеринској улици на више места налазили су се лешеве стрељаних жртава док је

неколико становника обешено на раскрсницама. Према сведочењима грађана који су присуствовали догађајима и били изложени неком облику тортуре окупационих снага, дуж Темеринске улице била су тела више од две стотине страдалих мушкараца, жена и деце. Неколико кућа у Гундулићевој улици је спаљено, а становници који су покушали да гасе пожар су убијени. Према казивањима сведока, припадници мађарских трупа су најпре пуцали у ваздух, а затим отварали интензивну паљбу из пушкомитраљеза. Насилно су упадали у куће и претресали подруме и таване под оптужбама да се ту налазе „четници”, а повремено су на куће бацали и бомбе. Комплетна акција је била исценирана тако, да би се оправдао терор над цивилним становништвом.

Место страдања у Улици војводе Бојовића

Локација: Касарна у Улици војводе Бојовића

У комплексу некадашње Касарне краља Петра I у Улици војводе Бојовића, стрељан је већи број грађана који су претходно издвојени из групе људи на Житном тргу, које су затим присилно довеле у Касарну, мађарске окупационе трупе. Према сведочењима грађана који су присуствовали овим догађајима, група младића је издвојена из масе која се налазила на Тргу, а након тога су одведени у оближњу Касарну где су стрељани.

На овој локацији, односно у дворишту Касарне су 15. октобра 1941. године, фашисти извршили вешање неколицине припадника НОП-а. У знак сећања на овај догађај, десет година касније – 17. октобра 1951. године, у склопу оновремене званичне комеморативне политике Града, постављена је спомен-табла на фасаду Касарне

која текстом упућује на конкретан догађај, односно на мартирство и херојство убијених. Постављање спомен-плоче треба сагледати у контексту оновремених идеолошких тенденција званичне државне политике која је тежила инструментализацији локација везаних за револуционарне и ослободилачке тековине, односно истицању места страдања и мучења на којима су окупатори погубили учеснике НОБ-а и друге ратне заробљенике. Комплекс Касарне представља и место страдања цивила током Новосадске рације, када је 23. јануара на овој локацији убијено неколико десетина грађана.

Место страдања у Футошкој улици

Локација: Касарна у Футошкој улици

У Касарни која је лоцирана у Футошкој улици, мађарске окупационе трупе стрељале су једанаест особа. Идентификација над овим лицима никада није спроведена и сва лица су сахрањена 19. априла 1941. године у заједничкој гробници на Успенском гробљу.

У комплексу ове касарне, у више наврата током Другог светског рата извршене су и егзекуције над учесницима НОП-а. О томе сведочи и спомен-плоча која је постављена у знак сећања на погубљење које је спроведено над неколицином учесника НОП-а 25. новембра 1941. године, као и спомен-плоча посвећена сећању на народног хероја Светозара Марковића Тозу који је такође погубљен у кругу Касарне. Спомен-табле које су постављене на фронтални део фасаде касарне поред главног улаза садржајем текста упућују на конкретан догађај, односно на мартирство и херојство убијених. Постављање ових спомен-плоча треба сагледати у контексту оновремених

идеолошких тенденција државне политике и СКЈ која је тежила инструментализацији локација везаних за револуционарне и ослободилачке тековине, односно истицању места страдања и мучења на којима су окупатори погубили учеснике НОБ-а и друге ратне заробљенике.

Места страдања у околини старе Железничке станице и Ложионе

Локација: околина некадашње Ралетићеве фабрике и старе Железничке станице

У околини Ралетићеве фабрике, Железничке станице и Ложионе, извршено је више појединачних и групних стрељања цивила српске националности. Према изјавама сведока догађаја, неке жртве су стрељане из личних разлога, зато што су их пријавили и оптужили њихови познаници и колеге мађарске националности који су заговарали идеологију хортијеваца и екстремни облик мађарског национализма.

Место страдања на дунавском насипу

Локација: околина Новог Сада – дунавски насип

На простору тзв. Шангаја (Ратног острва) у Ковиљском риту, мађарске окупационе војне јединице су 23. априла стрељале неколико десетина грађана који су претходно били ухапшени у склопу исценираних акција започетих у ноћи између 13. и 14. априла. Тела настрадалих бацана су у реку, док су посмртни остаци неколицине жртава сахрањени у масовној гробници ископаној на насипу. Највећи број тела погубљених цивила су тек две

недеље након стрељања преузеле њихове породице. Иако се не диспонује прецизним подацима о броју стрељаних, према појединим изјавама сведока догађаја, на овој локацији је погубљено око сто педесет лица.

Место страдања у Кисачкој улици

Локација: Кисачка улица

Првог дана Априлског рата, 6. априла 1941. године у 13 сати, један немачки авион је извршио ваздушни напад када је митраљирао погребну поворку која се кретала Кисачком улицом. У том нападу повређено је више од десет становника Новог Сада који су се кретали у поворци, док је осам лица изгубило животе. Страдали цивили су били прве жртве које су на простору Новог Сада страдале у Другом светском рату.

МЕМОРИЈА ГРАДА

Кључна места сећања на Новосадску рацију

Прва масовна убиства и хапшења започета су у Шајкашкој области у данима између 4. и 19. јануара 1942. године, што је уједно означило почетак Рације, односно злочина геноцидног карактера који су извршили мађарски фашисти и Хортијев режим над претежно српским и јеврејским становништвом на простору Јужне Бачке. Одлуком која је донесена на састанку политичког и војног врха оновремене власти у Будимпешти 12. јануара 1942. године, Рација је проширена на нове територије, а посебно на Нови Сад. Као повод за проширење обима Рације наведено је да су се у Нови Сад наводно склонили партизани и други „сумњиви елементи” из Шајкашке области. Мађарске окупационе власти су масовну ликвидацију цивилног становништва тенденциозно и невесто представиле као полицијску рацију усмерену на елиминисање Партизанског покрета, иако је Јануарска рација заправо представљала ратни злочин мотивисан првенствено националном мржњом. До данас није прецизно утврђен број жртава Рације које су побијене на простору Новог Сада и Јужне Бачке од стране геноцидног Хортијевог режима. Процене варирају у зависности од интерпретације истраживача и тумачења одређених

извора, а веома често представљају и предмет политизације и ревизије политичких ставова појединаца, идеолошких и интересних група. Идентификација жртава још увек траје, тако да се практично број идентификованих сваке године повећава. Конфузија везана за број жртава проистиче и из грешака које су настале приликом пописа жртава у истраживањима обављеним непосредно након рата. Односно, поједина новија истраживања заправо указују да је број жртава знатно већи неко што је приказивано у појединим старијим публикацијама. Највећи број убијених су били цивили, чији су посмртни остаци бацани под лед Тисе и Дунава. Уколико се узму у обзир њене размере чак и са најмањом проценом о броју жртава, као и карактеристике почињених злочина, Рација представља најмасовније страдање цивилног становништва на територији Војводине које се догодило у току Другог светског рата. Изузев великог броја жртава српске и јеврејске националности, у хортијевској Јужнобачкој рацији, стрељан је и велики број Рома, неколико десетина Русина, Словака, Руса, антинацистички и антифашистички расположених Немаца, Мађара, Хрвата и многих других.

Након низа активности у оквиру припрема логистике за спровођење Рације на простору Новог Сада, 21. јануара у јутарњим часовима су се на улицама града појавили плакати црвене боје са истакнутим насловом *Објава* на којима се налазио текст на српском и мађарском језику, чиме су грађани обавештени да је у граду започета Рација. Текст се састојао од низа одредби, упутстава, наредби и правила које су сви грађани бескомпромисно морали да уважавају током обављања Рације. Поред овог обавештења, на улицама Новог Сада се појавио и плакат

Наредбе командантиа месѿа чији је садржај био сличан и у истом тону као и у тексту *Објаве*. Парадоксално и индикативно је то што је *Објава* о Рацији као и упутства за понашање грађана током њеног трајања, објављена заправо тек након што је Рација започета при чему је једна од тачака објаве представљала пропис о „забрани задржавања на улици”. Узимајући у обзир да су плакати излепљени 21. јануара у јутарњим часовима, а да је Рација започета истог јутра између 7 и 8 часова, јасно је да је огромна већина грађана остала неинформисана и необавештена о начинима понашања током Рације, као и о њеном почетку. Поред тога, са последицама кршења одређених одредби грађани су могли заправо да се упознају тек након њиховог непоштовања с обзиром на то да садржај *Објаве* није концизно указивао на, испоставиће се, често фаталне последице које су произилазиле у случају и најмањег одступања од прописаних наредби. У том контексту, мађарске окупационе трупе су оне грађане, који су прекршили одредбу о забрани задржавања на улици, чак и уколико се радило о застајању ради читања плаката на којима су се налазила упутстава за грађане о правилима понашања током трајања Рације, често немилосрдно кажњавале.

Почетак Рације, 21. јануар, протекао је углавном у масовним хапшењима и легитимисању грађана који су одвођени на специфичан вид провере у некадашњи Дом Левенте, односно Народни дом. Претпоставља се да је током трајања Рације кроз овај поступак прошло око 20.000 грађана Новог Сада. Планом Рације било је предвиђено да се рубни делови Новог Сада претражују и контролишу током 21. јануара, средишњи делови 22, а центар града 23. јануара. У складу са оваквим планом акције,

вршена су и масовна неселективна, а често и насумична привођења, односно хапшења грађана. Прва погубљења су извршена на простору градске плаже Штранд у ноћи између 21. и 22. јануара, када је стрељано петнаест цивила. Након првих погубљења, у наредна два дана, а посебно 23. јануара уследила су масовна погубљења на већем броју локација у граду, као и у многим приватним кућама. Посмртне остатке жртава су припадници мађарских окупационих трупа превозили до Дунава и кроз рупе у леду убацивали у реку. Различите су процене око тачног броја жртава и оне прилично варирају у зависности од интерпретације конкретних аутора, комисија и истраживача. Иако је велики број недужних цивила убијен током прва два дана Рације, трећег дана су погубљења била толико бројна и интензивна да се практично могу означити као масакр, односно покољ. Уколико се у обзир узме број жртава и карактер догађаја, прехладни 23. јануар – када се температура спустила на 25 степени испод нуле – представља најтрагичнији датум у прошлости Новог Сада. У Новосадској рацији су поред доминантне већине жртава које су биле српске и јеврејске националне припадности, страдали и припадници осталих словенских народа, велики број Рома, као и особе из мешовитих бракова. Такође, убијено је и неколико десетина грађана Новог Сада мађарске, немачке и хрватске националне припадности од којих су многи страдали зато што су били декларисани антифашисти, или зато што су покушали да заштите своје суграђане који су били Јевреји и Срби. Треба напоменути да је изузев Новосађана, током Новосадске рације убијен и велики број цивила који нису становали у граду, односно лица која су

се у датом тренутку налазила у граду у посети код пријатеља и рођака или су била само привремено смештена у Новом Саду. Њихова идентификација је, с обзиром на то да нису имали трајно боравиште у Новом Саду, прилично отежана те је због те чињенице немогуће утврдити тачан број стрељаних. Највећи проблем представља идентификација жртава српске националне припадности с обзиром на то да су током Рације практично убијени сви чланови ужих и ширих породица, при чему за поједине чланове тих породица не постоје никакви писани извори да су уопште постојали. Због тога, информације о њиховом постојању и страдању су сакупљене или су могле бити забележене искључиво на основу исказа сведока догађаја који су их познавали, односно оних који су знали да су те, сада безимене жртве, некада живе. Међутим, због значајних пропуста у прикупљању података о броју жртава након окончања рата, као и због велике временске дистанце од овог догађаја до данас, односно изразито малог броја живих сведока који су присуствовали догађајима везаним за Новосадску рацију, велики број жртава овог злочина по свему судећи никада неће бити идентификован.

Грађани су убијани масовно и појединачно. Појединачна стрељања дешавала су се практично на целој територији града и најчешће су вршена од стране војничких патрола приликом претреса кућа грађана у самим кућама и становима или на улици испред објеката. С друге стране, масовна убиства обављана су на неколико претходно изабраних локација на које су грађани довођени из различитих делова града. Избор локација масовних страдања често је зависио од етничке и конфесио-

налне структуре становништва у одређеном делу града, али и од близине Дунава будући да су тела жртава бацана испод леда залеђене реке. Треба посебно истаћи да су тзв. појединачна убиства претходно испланирана, односно да су постојали спискови грађана које треба ликвидирати и да одступање од спискова није постојало, односно да су практично сва лица чија су се имена нашла на списку убијена. Критеријуми за одбир били су често везани за имовинско стање грађана што довољно рефлектује колико је Рација заправо представљала начин за прикупљање приличне имовинске користи одређеним појединцима и колике су биле размере пљачке током њеног трајања. Несхватљив степен суровости, али и организованости и претходног планирања са којим су спроведена првенствено појединачна погубљења, најбоље се рефлектује у изјавама сведока догађаја које су прикупљане и објављене у записницима током каснијих истрага. Изјаве сведока догађаја такође пружају релевантну слику о прилично алкохолисаном стању у коме су се налазили многи војници и жандари који су спроводили рацију. Уосталом, током трајања Рације, а посебно трећег дана, на бројним локацијама на улицама града су се налазиле импровизоване покретне мале кухиње у којима се кувао алкохол који се затим тачно жандарима и војницима како би се наводно „загрејали” будући да је температура била изузетно ниска. Изузев националне припадности која је била пресудна за стрељање многих грађана, изузетно битан аспект представљао је и њихов социјални, односно економски статус. Тако су многе имућније јеврејске и српске породице убијене искључиво због њиховог имовинског стања. Најрепрезентативнији пример у том смислу представља Милетићева улица у којој су

биле концентрисане куће богатијих грађана претежно српске националности и чији је највећи део житеља трећег дана Рације стрељан.

Догађаји који су уследили као последица одлуке донесене 19. јануара, представљају најмасовнија страдања становника у прошлости Новог Сада. У том контексту, Новосадска рација представља најтрагичнији догађај у историји града и као таква, са наглашеним мартирским карактером, она се у великој мери одразила на конструисање колективне меморије града. У том контексту, Рација се данас перципира и обележава као кључни комеморативни догађај и представља најзначајнију референтну тачку у смислу неговања званичне политике културе сећања Новог Сада. Централни меморијални комплекс са спомеником „Породица” изграђен 1971. године на обали Дунава чији део у знак сећања на страдале носи име „Keј жртава рације”, у симболичном смислу представља кључну локацију комеморативног карактера која чини урбану целину од велике важности за идентитет Новог Сада, али често и локацију манифестације различитих идеолошких, политичких и конфесионалних тенденција. Комеморативни карактер места сећања везаних за догађаје који су се одиграли у склопу Рације ипак нису повезани са свим локацијама страдања већ су жртве Рације симболично представљене на једној локацији кроз меморијални комплекс у улици чији одним „Keј жртава рације” такође директно упућује на меморијални и мартирски карактер овог дела градске топографије. Треба напоменути да конкретна места страдања на простору града уопште нису обележена меморијалима, са изузетком новопостављеног спомен-обележја које је пре неколико година постављено на простору

Штранда, недавно постављених спомен-плоча у Милетићевој и Змај Јовиној улици, као и у близини Варадинског моста Дуга.

Иако су војне и политичке власти фашистичке Мађарске покушале да сакрију размере и бруталност извршених злочина у Јануарској рацији, убрзо су вести о злочинима доспеле до светске јавности и изазвале оштре осуде. Иницијатива за кажњавање починиоца злочина покренута је непосредно након Рације и у самој Мађарској, али је била лимитирана на деловање опозиционог посланика Ендре Бајчи Жилинског. Он је бескомпромисно захтевао кажњавање криваца за „новосадски покољ” (како га је сам назвао) и до краја свог живота, 1944. године, када је и сам страдао као жртва фашизма, настојао је да се сазна истина о геноцидном карактеру и масовном обиму страдања у Јужнобачкој рацији. Крајем 1943. године, мађарска Влада је организовала суђење неким кривцима за рацију у нади да ће и кроз овај поступак успети да са савезничким снагама које су се све више приближавале Будимпешти закључи сепаратни мир. Међутим, целокупно суђење је заправо представљало својеврсну фарсу, будући да је оптуженима било омогућено да побегну у Немачку. Тек након окончања Другог светског рата, најодговорнији актери који су организовали и спровели Рацију, осуђени су прво у Мађарској, а затим и у Југославији, и над њима су спроведене казне. Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је у свом извештају именовала 1.235 лица одговорних за злочине почињене током Рације. Већина њих је успела да побегне и да никада не буде санкционисана за своје злочине, док је један број одговорних за злочине ухапшен и кажњен.

Обала Дунава као кључно место сећања и симболична локација комеморације жртава Новосадске рације

Локација: Београдски кеј и Кеј жртава рације

Новосадска обала Дунава као целина, укључујући и простор градске плаже – Штранд, представља кључну локацију која је у вези са Новосадском рацијом. На углу Дунавске улице и Београдског кеја, извршен је низ групних и индивидуалних стрељања посебно у преподневним часовима трећег дана Рације. Обала Дунава заједно са Штрандом као јединствена просторна целина заузима кључно место сећања везано за Рацију зато што су практично све жртве које су погубљене током њеног трајања на различитим местима у граду, довлачене на ове локације одакле су њихова тела бацана под лед Дунава, али и због чињенице што је на делу обале – Кеју жртава рације, постављен централни меморијал посвећен жртвама овог трагичног догађаја.

Стрељања грађана су вршена на више локација појединачно и у групама, док су тела убијених доношена са различитих локација и бацана под лед Дунава на неколико места дуж обале. Бројни грађани са петроварадинске стране обале су посматрали егзекуције и на основу њихових сведочења је било у извесној мери могуће реконструисати карактер и масовност почињених злочина. Према изјавама које су од њих прикупљене, са обале су се чули крици и запомагање жртава које су најчешће убијане појединачно. Велики број жртава су биле жене и деца. Као и на другим локацијама на којима су стрељане и жртвама које су убијене дуж обале узимане су драгоцености и новац. Према изјавама сведока догађаја

које су прикупљане у склопу касније истраге, поједине жртве нису биле мртве након што су бачене у Дунав. Тако је забележен и случај једног мушкарца старости око тридесет година, који је дошао себи након што је убачен у воду од стране његових егзекутора који су мислили да је мртав. Он се према изјави једног од сведока који је присуствовао овом догађају, уздигао из воде и отежано изговорио „ја сам Мађар”, али му је одмах један жандар пуцао у главу. Сведоци на основу чијих изјава су већином 1945. године састављани записници, истицали су како су са телима стрељаних мађарски фашисти нехумано поступали, како су их вукући за ноге одвлачили и убацивали кроз рупе направљене на леду у реку, а када су се оне запушиле због велике концентрације лешева, како су их силом са кукама одвајали од санти и гурали под лед. Већина сведока, описујући догађаје, посебно је истицала стравичне призоре стрељања и бацања тела убијених у Дунав у дану када је температура ваздуха била 25 степени испод нуле.

О значају ове локације као симболично одабраном месту сећања на жртве Рације сведочи и чињеница што је на овој локацији постављен и централни меморијал који је посвећен најтрагичнијем догађају у прошлости Новог Сада. Споменик „Породица”, дело академског вајара Јована Солдатовића, као и комеморативан назив градске улице која је лоцирана дуж обале Дунава, а која носи назив Кеј жртава рације, упечатљиво репрезентују и наглашавају меморијални и мартирски карактер конкретне јавне површине, односно целе урбане целине. Споменик симболише породицу страдалу у Јужнобачкој рацији на шта сугерише његово име као и сама идејна

композиција која се састоји од четири скулптуре (људске фигуре). Направљен је од бронзе са највишом тачком композиције која износи око 4 метра. Споменичка целина је употпуњена 1992. године постављањем 78 бронзаних плоча које су такође дело Јована Солдатовића. Највећи број плоча, њих 66, садрже имена убијених жртава, док је на четири плоче српским и хебрејским језиком исписан текст који садржи основне податке о трагичном догађају. Испред саме скулптуре на неколико језика се налази натпис „Жртвама фашизма”, а део плоча садржи и представе хришћанских и јеврејских симбола. Плато испред споменика је реконструисан приликом последње санације обале и шеталишта поред Дунава, тако да данас простор око њега представља јасно издвојену архитектонску целину. Споменик је проглашен за непокретно културно добро, под заштитом је државе и означен је као знаменито место од великог значаја.

Ипак, локација споменика на којој је постављен, изабрана је из прилично нејасних разлога будући да овај део обале Дунава није представљао место на којем су извршена масовна стрељања грађана Новог Сада. Односно, локација централног меморијала посвећеном жртвама Новосадске рације је изабрана по свему судећи из примарно туристичких и урбанистичких разлога. Самом постављању споменика претходио је филм „Споменик”, Мике Антића из 1967. године који је на прилично критички и друштвено ангажовани начин указао на сразмере страдања у Новосадској рацији и указао на потребу за постављањем меморијала за жртве који заправо до тада није постојао у градском пејзажу. У том контексту, филм „Споменик”, у иницијативном смислу је имао утицај

на стварање критичке масе која је тражила постављање спомен-обележја жртвама најтрагичнијег догађаја у историји града.

Без обзира на то што се управо на овом делу обале Дунава налази централни меморијал везан за комеморацију жртава Новосадске рације, највећи број грађана је заправо погубљен и бачен под лед на простору градске плаже – Шtrand на коме је страдање цивила трећег дана Рације имало карактеристике масакра. Међутим, без обзира на ову чињеницу, овај простор за разлику од Кеја жртава рације и Београдског кеја, није био обележен никаквим меморијалом све до јануара 2013. године, када је недалеко од улаза на градску плажу постављено дискретно монолитно спомен-обележје од црног мермера.

Места масовних страдања у Милетићевој, Грчкошколској и околним улицама

Масовна погубљења цивилног становништва која су се трећег дана Рације, 23. јануара, спроводила дуж Милетићеве улице, као и на углу ове улице са Трифковићевим тргом и Грчкошколском, најрепрезентативније осликавају бруталност и монструозни карактер изведене акције.

Већина погубљених су били житељи Милетићеве и околних улица. Они су били лажно и тенденциозно оптуживани за наводни отпор оружаног сили. При томе, већина стрељаних особа је била легитимисана током претходна два дана, с обзиром на то да је овај део града провераван. У том контексту, поновни претрес је имао искључиви циљ убијање становника претежно српске и јеврејске националности, као и пљачкање њихове имо-

вине које је имало масовне размере. Судећи према подацима којима располажемо, жртве су стрељане на такав начин да су прво биле приморане да клекну или легну на снег да би након тога биле убијене са леђа. Према изјавама сведока догађаја прибављених током касније истраге, на овој локацији је побијено толико лица да је улица била практично у потпуности закрчена телима жртава. Један од сведока догађаја истакао је да је на простору Трифковићевог трга постојало неколико „гомила лешева”, чија је висина на појединим местима била преко једног и по метра. Иако број грађана који је стрељан на овим локацијама није прецизно утврђен, на основу сведочанстава особа које су присуствовале догађајима претпоставља се да је током преподнева побијено најмање 120 цивила од којих је било доста жена, деце, као и лица у старијем животном добу.

Записници састављени на основу изјава сведока указују на многе појединачне случајеве стрељања кроз које се рефлектује карактер трагичних догађаја. У том контексту могуће је издвојити пример једне мајке која је стрељана са своја два детета од којих је једно било старо свега неколико година и које је држала за руку, док је у другој руци носила одојче старо свега неколико месеци. Сведоци догађаја су навели како се дуж целе Милетићеве улице током стрељања, која су трајала неколико сати, чуо плач, јауци и запомагање жртава.

Жртве су након стрељања често претресали војници и узимали им драгоцености и новац из џепова, а било је и случајева када су жртвама скидани делови гардеробе. Лешеви стрељаних су одвожени војним камионима у правцу обале Дунава где су преко претходно припремљених отвора у леду бацани у реку.

Место сећања и комеморације масовног стрељања цивила на Штранду

Локација: градска плажа – Штранд

Простор новосадске градске плаже Штранд представља локацију на којој је убијен и бачен под лед највећи број цивила током трајања Рације, при чему су погубљења спроведена трећег дана имала посебно наглашен бруталан карактер. Ова локација, заједно са остатком обале Дунава (Keјом жртава рације и Београдским кејом) у контексту комеморације представља кључно место, односно просторну целину која је у вези са Новосадском рацијом. Удаљеност и делимична издвојеност на којој се Штранд налазио, омогућавала је да мађарски фашисти на њему спроведу најорганизованије егзекуције и најмасовније уклањање тела побијених цивила уз што мање присуство сведока. Ипак, током касније спроведених истрага, становници Рибњака који је лоциран преко пута Штранда, пружили су значајна сведочанства од којих су састављени записници, а који пружају релевантну слику о монструозном карактеру убијања цивила која су жандари и припадници мађарских окупационих трупа спровели на овој локацији.

Прва стрељања цивила спроведена у оквиру Новосадске рације, извршена су управо на простору Штранда на обали Дунава у ноћи између 21. и 22. јануара, када је стрељано петнаест особа. Након стрељања, тела погубљених цивила међу којима су биле и жене, убачена су у реку кроз претходно припремљене отворе у залеђеном Дунаву. Жртве овог стрељања доведене су из Дома Левенте, тј. Соколског дома (данас Позоришта младих) где су претходно приведене и вероватно саслушаване.

Према исказима сведока догађаја, другог дана Рације – 22. јануара, након првог стрељања обављеног претходне ноћи, извршене су и друге егzekуције при чему је у више наврата стрељано између 40 и 50 лица, чији су посмртни остаци такође бачени у Дунав.

Трећи дан Рације, изузетно хладни 23. јануар, на простору Штранда је имао посебно наглашену бруталну димензију која би се могла означити сликовитим термином „масакр”. Тог дана су према изјавама сведока стрељања на овој локацији трајала од око девет часова ујутру до шеснаест часова после подне, када је Рација престала. Жртве су довођене камионима и пешице у групама из Дома Левенте где су претходно испитиване, као и из различитих делова града где су претходно окупљане на тзв. сабирним местима. Војници су грађане, који су најчешће до Штранда довођени у већим групама, распоређивали у мање групе од по четири особе испред улаза у Штранд, а затим су те групе једну по једну уводили на ограђен унутрашњи простор градске плаже. Претпоставља се да је испред улаза у Штранд практично у сваком тренутку на своје погубљење чекало између 400 и 500 лица, будући да су из различитих делова града до улаза у Штранд тзв. „Путем за Штранд”, перманентно довођене нове групе грађана. Након што су уведени на простор градске плаже у малим групама, грађане су презимали војници који су их затим одводили до саме обале Дунава где су их убијали. Жртве су прво стрељане обучене, да би касније око 11 часова стигла наредба да им пре стрељања треба скинути квалитетније делове одеће који су сакупљани на једној гомили. Имајући у виду да се температура ваздуха тог дана у једном тренутку спустила на 25 степени испод нуле, може се само претпоставити

кроз шта су прошли цивили пре коначног чина њихове егзекуције. Судаћи према изјавама сведока сакупљеним у записницима Анкетне комисије за Бачку и Барању, након што су жртве скинуте, оне су ходале по постављеним даскама изнад залеђеног дела Дунава до дела реке на којем је био начињен већи отвор у леду где су затим грађани стрељани појединачно или у мањим групама. Њихова тела су падала директно у рупу направљену на леду преко које су биле постављене даске, или су бацана у реку. Према изјавама сведока, све време су се чули крици, запомагање, као и звуци коришћења вагреног оружја. Због неподношљиве хладноће, велики број грађана којем је претходно била скинута одећа и који су били потпуно наги, буквално је тражио да буде што пре стрељан. Појединци су стрељани зато што су се бранили када је од њих тражено да скину одећу, а сведоци тврде како су поједини грађани живи бацани под лед у реку. Према изјави једног сведока који је убиства посматрао са групом људи из Рибњака, само у току једног минута је погубљено петнаест особа. Убијено је и неколико десетина деце најчешће са остатком својих породица. Према сведочењу управника новосадске Лучке капетаније, војници су великом броју жртава након стрељања секли прсте, како би са њих лакше скинули прстење. Сви сведоци говоре о неколико стотина лешева који су се налазили на простору Штранда. Према њиховим изјавама, стрељање практично није престајало од када је започело у девет сати ујутру па све до шеснаест часова после подне, када се један официр довезао колима до Штранда и издао наредбу о обустављању егзекуција. На простор Штранда су такође камионима често доношена тела грађана стреља-

них на другим локацијама у граду, која су затим бацана у Дунав и кукама гурана испод леда. Цео догађај који се одиграо на Штранду 23. јануара је један сведок који је преживео Рацију назвао „беспримерним клањем”.

У тренутку када је стрељање престало око 16 часова, велика група грађана (преко 400) која је испред улаза у Штранд чекала погубљење је под војном пратњом спроведена до велике сале Дома Левенте (Спомен-дома/Дома културе). Након што су једно време провели у сали Дома, око 19 часова је започело њихово поновно легитимисање које се обављало у мањим групама пред посебним одбором, да би затим после десет часова увече грађани били пуштени кућама. Војни командант Новог Сада им је при томе након легитимисања док су били затворени у сали окружени жандарима одржао краћи говор у коме је истакао да су их „спасили и да се за то могу захвалити градоначелнику и мађарским војним трупама”. Односно, пре него што је ова група пуштена кући, према изјавама особа које су били у њој, војни командант града им је напоменуо да из захвалности што су спасени треба да буду „бољи грађани Мађарске него што су до сада били”.

Иако до данас није прецизно утврђен број цивила који су убијени на овој локацији, може се са сигурношћу констатовати да је највећи број грађана погубљен и бачен под лед управо на простору Штранда. Процењује се да је на овој локацији стрељано или бачено под лед најмање неколико стотина особа иако поједини истраживачи указују на далеко већи број. Међутим, без обзира на ову чињеницу, простор Штранда за разлику од Кеја жртава рације и Београдског кеја, није био обележен

никаквим меморијалом све до јануара 2013. године, када је недалеко од улаза на градску плажу постављено дискретно монолитно спомен-обележје у форми црне гранитне коцке са следећим текстом исписаним на српском, хебрејском и енглеском језику:

„Овде на омиљеном купалишту, снаге фашистичког окупатора, у Новосадској рацији бацале су грађане Новог Сада под лед. За већину жртава једина кривица је то што су рођени као Срби и Јевреји.”

Испод текста је урезан датум Рације, а текст је насловљен са „Нови Сад памти”. Постављање овог меморијала треба посматрати у контексту делимичне афирмације места сећања и комеморације које се учачава у званичној политици Града у претходном периоду.

Зграда Позоришта младих као место сећања на Новосадску рацију

Локација: зграда Позоришта младих у Улици Игњата Павласа (Соколски дом, Дом Левенте, Дом културе)

Овај објекат представља кључну зграду за догађаје који су се одиграли током Новосадске рације, с обзиром на то да је кроз њега прошло неколико хиљада грађана Новог Сада који су на ову локацију довођени због легитимисања и провере пред посебно оформљену комисију од чије је одлуке зависило да ли ће бити пуштени, или (што је чешће бивало) послати на стрељање на једно од губилишта. Велики број грађана који је послат на стрељање које је обављано на локацији места страдања на

градској плажи Штранд, претходно је прошао кроз различите облике психичког, а повремено и физичког малтретирања у овом објекту. Према бројним прикупљеним сведочанствима грађана који су прошли проверу на овој локацији могуће је реконструисати читав процес, односно поступак легитимисања.

Имајући у виду функцију која је овом објекту била намењена током трајања Новосадске рације, зграда Позоришта младих је обухватала низ индивидуалних сећања бројних грађана који су прошли кроз њене просторије и сале а која упућују на колективну трауму везану за најтрагичнији догађај у прошлости града. Иако данас овај објекат представља место које има примарно културну и јавну функцију, односно обухвата различите сегменте идентитета у оквиру овог дела градске топографије и урбане просторне целине на којој се налази, карактер зграде Позоришта младих као „места сећања” је свакако присутан. Ипак, он је искључиво лимитиран на грађане Новог Сада који су у старијем животном добу. На основу података прикупљених из неколико неструктурисаних интервјуа који су обављени са случајним пролазницима у околини и поред овог објекта, могуће је констатовати да је свест о значају ове зграде који је она имала током Рације показало свега троје од седамнаест испитаника са колико је разговарано на овој локацији. Сва три респондента су била старости преко шездесет година и нису били сведоци Рације већ су о значају овог објекта и његове функције у контексту конкретних догађаја сазнали од њихових родитеља и рођака који су присуствовали трагичним догађајима. Односно, извор информација испитаника о овој локацији потиче из различитих фундуса породичних наратива.

Место масовног стрељања на Успенском гробљу

Локација: Успенско гробље

Трећег дана Рације, 23. јануара, на Успенском гробљу мађарски фашисти су стрељали неколико десетина грађана првенствено јеврејске и српске националне припадности, који су на ову локацију довођени појединачно или у мањим групама. Према изјавама сведока, на гробље су такође довожена тела грађана стрељаних на другим локацијама, тако да се на овом простору налазило преко две стотине тела убијених цивила већином концентрисаних око гробљанске капеле и мртвачнице. Сва тела су касније одвезена камионима у правцу обале Дунава. На овој локацији убијено је и неколико жена и деце. Судаћи према записницима Анкетне комисије за Бачку и Барању који су састављени на основу изјава сведока, многим телима су лобање биле размрскане, јер су грађани убијани пуцњима у главу из непосредне близине. Такође, великом броју тела су недостајали прсти које су по свему судаћи хортијевци секли како би са њих скинули накит након претходно извршеног стрељања. Поред накита и вреднијих ствари, са дела тела скинути су и делови гардеробе, као и обућа. Међу жртвама су између осталих били и гробар са његовом породицом.

Према изјави новопостављеног гробара који је на дужност ступио 28. јануара, зид мртвачнице у дужини од око 20 метара био је изрешетан мецима, а по њему су се налазили остаци мозга као и крви стрељаних грађана. Унаоколо су се налазили делови тела, првенствено одсечени прсти.

Места масовног страдања у Дунавској улици

Локација: Дунавска улица

Трећег дана Рације, 23. јануара, војници и жандари, извршили су стрељања више група грађана на неколико места дуж Дунавске улице. Према изјавама сведока догађаја, тела побијених су након тога одвукли до обале Дунава и бачили их у реку кроз рупе направљене у леду. Најмасовнија стрељања су вршена на крају Дунавске улице према Дунаву, односно на углу који се данас граничи са Београдским кејом непосредно наспрам некадашњег Санаторијума др Славка Узелца. Ту је према сведочанствима, прикупљеним у склопу касније истраге, убијено неколико десетина особа. На овом месту је такође извршено и више појединачних стрељања. Већина стрељаних особа на овој локацији живела је у Дунавској и околним улицама. Судаћи према подацима из записника који су састављени на основу изјава сведока догађаја у истрази спроведеној 1945. године, крај Дунавске улице према Дунаву између Санаторијума др Славка Узелца и Официрског дома био је прекривен телима побијених. Жртве су њихови егзекутори пре бацања у реку претресали и узимали им накит, новац и остале вредне ствари које су након што би их обрисали од крви стављали у своје џепове. Такође, станови убијених жртава су непосредно након њиховог стрељања темељно опљачкани.

Тела побијених су одвлечена према обали Дунава, тако што су их жандари и војници најчешће вукли по снегу држећи их за ноге, а судаћи према изјавама сведока, поједина тела стрељаних су њихови егзекутори

шутали ногама. Такође, са појединим телима убијених хонведи су збијали различите шале. Око половине побитених на овој локацији су биле жене, а међу жртвама је било и неколико деце. Неколико жртава стрељања након што су бачене у Дунав је долазило себи и давало знаке живота покретима различитог интензитета који су убрзо у леденој води престајали.

Злочин над цивилима на фудбалском игралишту некадашњег Новосадског атлетског клуба

Локација: фудбалско игралиште некадашњег Новосадског атлетског клуба

Иако на овој локацији која се налази недалеко од Штранда није стрељано толико грађана као на неким другим, ово место је у контексту Рације имало посебно наглашену злочиначку и бруталну димензију која произилази из догађаја који се овде одиграо. Судаћи према подацима којима се диспонује, на ово игралиште, које је током окупације носило име Адолфа Хитлера, 23. јануара око пола дванаест, доведено је око четрдесет цивила првенствено јеврејске националне припадности од којих је било више од половина жена. Војници и жандари су затим окупљеним цивилима саопштили да ће пустити само оне који буду најбржи, односно оне који буду најбоље трчали. Одмах након почетка паничног трчања окупљених грађана које је из очаја убрзо уследило, мађарски фашисти су из пушкомитраљеза отворили ватру и поубијали несрећне цивиле. Са њихових тела су затим скинути вреднији делови одеће, накит и сатови, које су затим у једној кући недалеко од игралишта војници

и жандари међусобно поделили. Поред оваквог облика иживљавања над жртвама, према доступним сведочанствима, постојало је још неколико, односно забележене су и другачије форме „монструозне креативности” егзекутора над грађанима који су убијени на игралишту. Следећег дана лешеви убијених су војним камионом одвезени на Успенско гробље, док су са игралишта темељно уклоњени и сви остали трагови злочина.

Остале мапиране локације страдања грађана током Новосадске рације

Локација: шири простор града

У Раковачкој улици на Телепу, трећег дана Рације стрељани су грађани ромске етничке припадности. Тачан број жртава није ни приближно утврђен, али се на основу података којима се диспонује зна да су жандари грађане стрељали на неколико локација у улици, док су једну групу убацили у камион и одвезли вероватно у правцу Дунава, односно места страдања на Штранду. Ова локација се веома ретко помиње као место страдања у научним и другим публикацијама које су тематски везани за Рацију. У том смислу, Раковачка улица као простор на коме су убијени грађани Новог Сада ромске етничке припадности, изузев што представља место сећања и страдања са етничким предзнаком, уједно представља и специфичну индицију која упућује на велики број жртава Новосадске рације које су страдале на различитим (познатим и непознатим) локацијама а које нису никада идентификоване, односно о којима практично не постоје никакви подаци.

Трећег дана Рације у Железничкој улици током пре-поднева мађарски војници су убили седам лица у њиховим породичним кућама. Жртве су биле чланови двеју јеврејских породица. Њихова делимично или потпуно гола тела су затим током слеподнева камионом одвезена према Дунаву где су бачена у реку. Поред наведених жртава, у истој улици у купатилу своје куће приликом легитимисања убијен је и бивши велики бележник Новог Сада. Јавна функција и значајан положај који је жртва имала у Градској управи, у овом, као и у многим другим случајевима је за фашистички режим био довољан разлог за стрељање.

У Улици Доситеја Обрадовића, 21. јануара 1942. године, припадници мађарске жандармерије су стрељали једну јеврејску породицу у њиховој кући. Том приликом су убијени супружници, као и њихово троје деце од којих је најмлађе било старости око три месеца. Један члан ове породице је стицајем околности преживео стрељање, пошто се онесвестио након што му је метак окрзнуо уво. Он је, пошто је дошао свести, отишао у Капетанију (централну управу полиције), како би пријавио случај и поднео жалбу. На основу извора којима се диспонује, а који су сачињени према извештајима тројице мађарских чиновника (полицајца, подофицира и детектива), сазнаје се да је следећег дана, 22. јануара, преживели одведен до обале Дунава где је стрељан и бачен под лед. У Дунав су претходно бачена и тела других чланова ове породице који су убијени у њиховој кући.

Трећег дана Рације – 23. јануара, руководећи се претходно припремљеним списком, војници су уз помоћ цивила мађарске националности који су помагали у рацији упали у једну приватну кућу и у њој из револвера

убили власника док су његову супругу и сина затим стрелићали на улици испред куће. Према наводима једног од записника састављеног на основу изјава сведока, фашистички официр који је убио власника куће био је у прилично алкохолисаном стању и након стрељања испољио је говор мржње који се односио на националну припадност убијеног.

Током Рације убијене су две идентификоване жртве јеврејске националне припадности које су живеле у Приморској улици. У Улици Данила Киша до сада су идентификоване три жртве – чланови једне јеврејске породице који су убијени током трајања Новосадске рације.

Из некадашње Мађарске, а данашње Улице Аугуста Цесарца, до сада је идентификовано неколико жртава јеврејске и српске националне припадности које су према подацима којима се диспонује живеле на простору ове улице. Међу жртвама је идентификовано и неколико деце од којих је најмлађе било старости свега седам година. Патроле које су на овој локацији спровеле Рацију биле су под командом Шандора Кепира. Током Рације убијено је неколико особа које су живеле у Улици цара Душана међу којима је најмлађа идентификована жртва имала свега седам година. Патроле које су на овој локацији спровеле Рацију биле су под командом Шандора Кепира.

Током трећег дана Рације убијено је неколико десетина грађана Новог Сада претежно српске и јеврејске националне припадности који су живели у Футошкој и околним улицама. Патроле које су на овој локацији спровеле Рацију биле су под командом Шандора Кепира.

Према изјави једног сведока, трећег дана Рације – 23. јануара у улици Жарка Зрењанина око 16 часова из

групе у којој се налазило између тридесет и четрдесет лица, један жандар је издвојио три мушкарца и једну жену, од којих је затим убио њих троје.

У Улици Достојевског до сада је идентификовано шест жртава које су убијене током трајања Новосадске рације. Постоје индиције да је број убијених лица у овој улици знатно већи.

У Гундулићевој улици је до сада идентификована једна жртва која је убијена током Новосадске рације. Током Рације убијено је неколико лица које су живеле у Улици Николе Тесле од којих је најмлађа идентификована жртва имала четрнаест година. Патроле које су на овој локацији спровеле рацију биле су такође под командом Шандора Кемира, који никада није одговарао за ратне злочине над цивилима почињеним у Новом Саду. Иако га је центар „Симон Визентал” лоцирао у Будимпешти још 2006. године и утицао на покретање поновног суђења, Кемиро је у политичком процесу ослобођен свих оптужби од стране суда у Будимпешти и преминуо је непуних месец дана након ослобађајуће пресуде 3. септембра 2011. године у 97. години живота.

На Булевару деспота Стефана до сада је идентификована једна жртва која је убијена током Новосадске рације. У Далматинској улици је до сада идентификована једна жртва која је убијена трећег дана Новосадске рације.

Током Рације убијено је неколико особа које су живе у Улици Васе Пелагића која је некада носила одоним „Царинска улица”. Међу убијенима је било и деце, од којих су три најмлађе жртве биле старости између четири и шест година. У Улици Гери Кароља до сада је идентификована једна жртва која је убијена током Новосадске рације.

На више локација дуж некадашње Дударске, а данашње Улице Дожа Ђерђа, током трајања Новосадске рације убијено је неколико цивила претежно српске и јеврејске националне припадности. Међу жртвама је било неколико жена и деце, при чему је најмлађа идентификована жртва била стара дванаест година.

Трећег дана Рације, у једној породичној кући у Руменачкој улици, убијена су петорица браће старости између петнаест и двадесет осам година наочиглед њихове мајке. Према њеном сведочењу, мађарски жандари су упали у њихову кућу и након што је један од жандара упитао које су вере и добио одговор једног од синова да су православне, сву петорицу браће су извели у двориште након тога су их убрзо стрељали.

На две локације у Гогољевој улици, трећег дана Рације – 23. јануара, у приватним кућама убијене су две особе.

На неколико локација дуж Гајеве улице током трећег дана Рације припадници мађарских окупационих трупа и жандармерије стрељали су неколико цивила у њиховим кућама и двориштима. Већина жртва је била јеврејске националности, а најмлађа до сада идентификована жртва била је старости свега седамнаест дана.

Трећег дана Рације, током спровођења веће групе грађана од стране мађарских војника који су их водили према Штранду кроз Улицу Лазе Костића ради масовног стрељања, убијене су две особе из групе које су покушале да помогну једној старијој жени да устане којој је позлило и која је пала на земљу. Према изјавама сведока догађаја, један жандарм из пратње је без икакве опомене из пушке убио супруга жене којој је позлило као и једног младића који је такође покушао да јој помогне. Жртве су биле јеврејске националности.

Током Новосадске рације убијено је шест чланова једне јеврејске породице која је живела у некадашњој Лубљанској улици која се данас практично стапа са Булеваром ослобођења и носи назив Огњена Прице.

МЕМОРИЈА ГРАДА

Два места сећања на страдање Јевреја током Другог светског рата

За потребе ове публикације, издвојене су две локације које се односе на страдање новосадских Јевреја током Другог светског рата, а које су кључне у контексту званичне културе сећања на простору града, односно оног њеног аспекта који има истакнуту јеврејску етничку и професионалну атрибуцију.

Место сећања на депортацију новосадских Јевреја у концентрационе логоре

Локација: Синагога, Јеврејска улица

Депортација новосадских Јевреја, као и грађана јеврејске националности са простора Бачке, уследила је као консеквенца окупације Мађарске од стране немачких трупа 19. марта 1944. године, односно као последица наредбе о интернацији Јевреја, донесене 7. априла исте године у Будимпешти. У следећих неколико дана су биле донесене и друге одлуке којима су скоро у потпуности Јеврејима одузета сва права, али и имовина.

Прва група од око три стотине Јевреја која је ухапшена након наредбе о интернацији, била је смештена у

згради хотела „Слобода” из које су након двадесет дана возовима одвезени у нацистичке логоре смрти.

Масовна хапшења Јевреја у Новом Саду, као и на територији целе Бачке, започела су у раним јутарњим часовима 26. априла 1944. године. Дан пре почетка хапшења, издата је наредба да особе јеврејске националности не смеју напуштати своје домове. Хапшења су обухватила све припаднике јеврејске националности без обзира на старосну и полну структуру, као и на здравствено стање. Са изузетком појединаца из мешовитих бракова, неколико стопроцентних инвалида из Првог светског рата, неколико особа које су са лажним документима побегле, као и две породице изузете од депортације, целокупно јеврејско становништво Новог Сада је похапшено и смештено у просторије новосадске Синагоге. Непосредно пре одвођења из својих домова, неколико лица је извршило самоубиство.

У Синагоги је с њима поступано на нецивилизацијски начин у сваком смислу, па је забележено и неколико смртних случајева као и неколико самоубиства. Од 26. до 28. априла, из Синагоге су грађани одвођени транспортом до сабирних логора у Суботици, Баји и Бачкој Тополи где су распоређивани и одатле су их убрзо слали у нацистичке логоре смрти, већином у Аушвиц. Од око 1.900 депортованих новосадских Јевреја, након ослобођења се вратило само око две стотине. Поред ових страдања, током трајања Другог светског рата, велики број новосадских Јевреја је преминуо или је убијен и на многим другим локацијама широм Европе где је спровођен Холокауст. Процењује се да је током Другог светског рата, погинуло или убијено 3.020 од укупно 4.350 новосадских Јевреја, колико их је пре почетка рата живело у Новом

Саду. Односно, у Холокаусту је страдало чак 69,43 процента грађана Новог Сада јеврејске националне припадности.

Синагога као централни објекат и кључно место везано за национални и конфесионални идентитет грађана јеврејске националности у Новом Саду пре Другог светског рата, због трагичних догађаја који су се овде одиграли, добила је и додатни мартирски и комеморативни карактер, односно попримила је карактер места страдања са наглашеном етничком атрибуцијом. У том контексту, овај објекат који се налази у улици чији одоним такође упућује на припаднике ове етничке заједнице, данас представља једно од два кључна места комеморације која су везана за жртве Холокауста на простору града. У том смислу, Синагога заједно са монументом „Породица”, као и Спомеником жртвама фашистичког терора лоцираном на Јеврејском гробљу, представља једну од три главне локације официјелне комеморације Града везане за Други светски рат. Ипак, без обзира на то што се сва три поменута меморијала односе и на жртве Холокауста, спомен-плоча постављена на Синагоги посвећена је искључиво убијеним грађанима Новог Сада јеврејске националне припадности и у том смислу меморијал на овој локацији има јасно наглашен етнички и конфесионални предзнак. С обзиром на атрибуцију везану за верску и националну идентификацију припадника јеврејске етничке заједнице, као и на мартирски карактер, Синагога заправо игра улогу својеврсног симбола страдања новосадских Јевреја који су са ове локације одведени у „нацистичке концентрационе логоре уништења”. Са таквим карактером, Синагога заједно са спомен-обележјем на Јеврејском гробљу представља централне мемо-

ријале у градској топографији који су посвећени жртвама Холокауста.

Поред представника Града, почаст страдалим жртвама на овој локацији одају и представници новосадских Јевреја, који 26. април обележавају као Дан, када је почела депортација јеврејске популације из града – као претходно етикетираниог, нежељеног и дискриминисаног колективитета – у нацистичке логоре смрти у склопу тзв. Коначног решења. Дан сећања у оквиру овог места комеморације има наглашени локални карактер, односно везан је за догађај који се искључиво односи на прошлост новосадске јеврејске заједнице. С друге стране, место комеморације везано за обележавање Међународног дана сећања на жртве Холокауста, који се обележава 27. јануара и који по својој концепцији свакако превазилази локални значај, представља споменик лоциран у комплексу Јеврејског гробља.

Просторна целина око Синагоге у данашњем контексту у себи обједињује неколико функција које се међусобно преплићу. Верска и делимично национална конотација Синагоге прожима се са њеном тренутном културно-уметничком функцијом, с обзиром на то да се овај објекат од 1966. године користи за концерте класичне музике и друге културне манифестације. Поред ове две, преплиће се и трећа функција која се односи на плато око Синагоге, односно површину коју захвата цео комплекс, а која представља место јавног окупљања са препознатљивим карактером у градској топографији. На крају, ова просторна целина са Синагогом, као кључним објектом, свакако има – као што је претходно указано – и наглашени комеморативни, односно меморијални карактер. Међутим, комеморативни аспект идентитета саме

просторне целине је заправо на одређени начин секундаран у односу на претходно наведене аспекте, између осталог и због прилично сведених пропорција, дискретног облика, као и саме локације постављеног меморијала у форми спомен-плоче.

Место комеморације жртвама Холокауста на Јеврејском гробљу

Локација: Јеврејско гробље

Спомен-обележје познато под називом „Споменик жртвама фашистичког терора” лоцирано је у склопу Јеврејског гробља као специфичне просторне и урбане целине у оквиру градског пејзажа. Као једно од три главна споменичка обележја на простору града, посвећено цивилним жртвама страдалим у Другом светском рату, овај споменик заједно са спомеником „Породица” посвећеним жртвама Новосадске рације и спомен-плочом на Синагоги посвећеној депортацији новосадских Јевреја, представља место званичне комеморације представника Града. Такође, ова локација заједно са Синагогом, у симболичком смислу чини кључну тачку везану за жртве Холокауста на простору града, односно представља локацију комеморације и места сећања на грађане Новог Сада јеврејске националне припадности који су страдали током Другог светског рата. Дан сећања и званичне градске комеморације која се односи на спомен-обележје на овој локацији представља 27. јануар, који је установљен као Међународни дан сећања на жртве Холокауста. За разлику од ове локације, спомен-обележје на Синагоги има наглашени локални карактер и везано је за 26. април,

односно за Дан када се обележава почетак депортације новосадских Јевреја у концентрационе логоре смрти.

На каменом спомен-обележју налазе се представљени јеврејски национални и верски симболи – седмокраки јеврејски свећњак менора и представа Давидовог штита тј. звезде (Magen David), чиме је и на овај начин додатно наглашена етничка атрибуција жртава којима је овај споменик подигнут. Цео простор Јеврејског гробља у склопу чије целине се налази и ово спомен-обележје, заправо има наглашени комеморативни карактер и представља вишедимензионо место сећања које поред Синагоге има истакнути значај у контексту идентификације и колективног идентитета припадника јеврејске заједнице у Новом Саду.

МЕМОРИЈА ГРАДА

Остале мапиране локације

У оквиру овог поглавља књиге, презентоване су две мапиране локације које се односе на два догађаја из прошлости Новог Сада која имају различиту хронолошку димензију, али се оба односе на еманципаторске процесе Срба у Хабзбуршкој монархији.

Место сећања на Велику народну скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена

Локација: Трг слободе, зграда Војвођанске банке
Временски контекст: 25. новембар 1918. године

Зграда у којој се данас налази седиште Војвођанске банке, лоцирана на главном градском тргу у Новом Саду – Тргу слободе бр. 7, представља кључно место сећања и локацију од великог значаја везану за догађај на ком је донета одлука о присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији. У некадашњој свечаној сали овог неobarоког здања изграђеног у духу еклектике 1892. године, 25. новембра 1918. године, одржана је Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, која је прогласила присаједињење Војводине Краљевини Србији.

Подсетимо да је након пораза Аустроугарске монархије, територију која ће одлуком Велике народне скупштине бити присаједињена Краљевини Србији, запосела победничка војска Краљевине Србије, иако су привремену управу над овим подручјима преузели локални војвођански Срби којима је, као нека врста кровне организације, руководио Српски народни одбор из Новог Сада. Убрзо је иницирано одржавање Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, на којој је учествовало 757 делегата, од је било 578 Срба, 84 Буњевца, 62 Словака, 21 Русин, шест Немаца, три Шокца, два Хрвата и један Мађар. Према претходно објављеном прогласу од 17. новембра 1918. године, којим је и сазвана Скупштина, право гласа на Великој народној скупштини имали су Срби, Буњевци и остали Словени, оба пола, који су морали имати најмање двадесет година. Учесници, тј. посланици за Скупштину, бирани су по општинама, по један посланик на хиљаду грађана, а изабрани су акламацијом на јавним зборовима.

Поред низа других пропратних одлука, учесници Скупштине су 25. новембра 1918, изгласали присаједињење Краљевини Србији са којом су затим, сада већ као део њене неодвојиве целине, приступили уједињењу са Државом Словенаца, Хрвата и Срба, чиме је заправо формирана Краљевина СХС. Дакле, на Великој народној скупштини је донесена примарна одлука о присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, а тек неколико дана касније, сада већ као њен интегрални део, ови предели су ушли у новоформирану Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

У тренутку одржавања Велике народне скупштине, ово здање је заправо представљало луксузни „Гранд хотел Мајер”, што је и остало током постојања Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије. Након окончања Другог светског рата, објекат је национализован и преименован је у хотел „Слобода”, да би му 1953. године била промењена функција, односно од тада је постао Дом ЈНА. Неколико година након распада СФРЈ, овом здању је опет промењена функција, будући да је оно постало седиште Војвођанске банке. Приликом те последње промене функције објекта, извршена је и његова темељна адаптација, тако да свечана сала у којој је одржана Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, данас више не постоји у некадашњој форми. Ипак, на фасади овог здања које се налази на главном градском тргу између Градске куће и Римокатоличке цркве Имена Маријиног (Катедрале), постоји спомен-плоча, која упућује на велики историјски значај овог објекта.

Здање, представља специфично место сећања које има посебан значај у контексту чина формалног проглашења присаједињења и као такво представља изузетно битну локацију како за колективну меморију Новог Сада, тако и локацију од великог значаја за културу сећања на републичком, односно државном и националном нивоу. Заправо, када је реч о самом чину присаједињења, ова локација (место сећања) има примарни значај. У том контексту, ова локација представља и место за церемонијално обележавање „Дана присаједињења”, сваког 25. новембра које се најчешће одвија у контексту афирмације културе сећања градских и покрајинских званичника. Свакако, церемонијално и симболично полагање цвећа

и венаца на ову локацију практикују и поједина удружења, попут нпр. Удружења потомака ратника 1912–1918, као и представници Националног савета Буњеваца који чин присаједињења такође перципирају као „национални празник”.

Интересантну чињеницу представља и то што се буквално испред овог здања, односно на централном делу Трга слободе, налази и споменик Светозару Милетићу, једној од кључних личности везаних за политичку борбу Срба, али и осталих Словена у остваривању њихових основних грађанских права у Хабзбуршкој монархији. Споменик од бронзе висине око пет метара, рад чувеног вајара Ивана Мештровића, изворно је постављен на овој локацији 1939. године. Међутим, одмах након капитулације Краљевине Југославије 1941. године, уклоњен је одлуком мађарских окупационих власти, да би након ослобођења Новог Сада 1944. године, био враћен на оригиналну локацију на новом вишем и монументалнијем постаменту израђеном од сивог мермера. Касније, 1951. године академски вајар Павле Радовановић, укlesaо је на две стране постамента текст: „Светозар Милетић 1826–1901” и „рад Ивана Мештровића 1939”. У том контексту, место сећања које се односи на присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, а затим формирање Краљевине СХС, практично се граничи са локацијом која такође представља посебно место сећања на кључну и најзначајнију личност везану за политичку борбу Срба у Јужној Угарској. У том смислу, ове две локације, заправо у извесном смислу чине јединствену целину, с обзиром на сродност и индиректну повезаност рада Светозара Милетића и тежњи, тј. сложених историјских, политичких и друштвених околно-

сти који су довели до присаједињења као чину потпуног остваривања тежњи Срба и осталих словенских народа на простору који данас административно обухвата АП Војводина.

Место сећања на народно окупљање у порти Саборне цркве у Новом Саду

Локација: порта Саборне цркве Светог Ђорђа у Новом Саду
Временски контекст: мај 1848. године

Порта Саборне цркве Светог Ђорђа у Новом Саду, представља локацију чија је прошлост, уосталом као и прошлост овог сакралног објекта, неодвојиви део колективне меморије Новог Сада. Ипак, један догађај који се одиграо на овом простору, а који је непосредно претходио и у извесном смислу иницирао одржавање Мајске скупштине у Карловцима (Сремским), сведочи о динамичним тенденцијама и напетостима које су постојале пре одржавања Скупштине, односно о изузетно бурној и политички напетој атмосфери револуционарне 1848. године.

На овој локацији су у знак протеста и револта, због ускраћивања њихових основних људских и грађанских права произашлих из дискриминативних одлука Угарског сабора и интензивног процеса мађаризације који су кулминирали дискриминаторским изјавама Лајоша Кошута о Србима на Сабору у Пожуну (Братислави), окупљени грађани српске националне припадности спалили су црквене матичне књиге написане на мађарском језику. Односно, након што су им саопштени званични ставови водећих мађарских политичких естаблишмената предвођених Лајошом Кошутом који су изнесени

делегацији новосадских грађана која је на челу са Ђорђем Стратимировићем узела учешћа на Сабору у Пожуну неколико дана раније, када је Лајош Кошут одбацујући захтеве Срба у којима су тражили равноправно признавање писма и језика, изјавио да „у Мађарској постоји само једна нација” да уколико дође до спора са Србима, он ће га „решити мачем”, разјарена маса окупљених грађана спалила је црквене матичне књиге написане на мађарском језику. Након тога, организовано су кренули у Карловце, где су захтевали организовање скупштине.

Након што је у склопу мађарских револуционарних активности Угарски сабор донео одлуке којом се директно појачао ионако већ изражен и интензиван процес мађаризације, односи између Мађара и осталих немађарских, а посебно словенских народа на простору Угарске су се додатно и драстично погоршали, будући да су сви словенски, али и остали немађарски народи (са изузетком Немаца), од водећих мађарских политичара и представника политички активне мађарске интелигенције, третирани као грађани другог реда и да су им на институционалном нивоу ограничавана основна људска и грађанска права. У склопу низа догађаја који су се огромном брзином низали један за другим, Угарски сабор (већином састављен од етничких Мађара), донео је одлуку према којој је мађарски језик озваничен као службени на простору читаве Угарске, што је у практичном смислу подразумевало да се апсолутно сви административни послови, укључујући чак и вођење матичних црквених књига независно од конфесионалне и националне припадности, воде искључиво на мађарском језику. Поред тога, новорођена деца, независно од њихове етничке и националне припадности, требало је да буду уписана у

матичне књиге са мађарским именима (нпр. Јанош, уместо Јанко, Иштван, уместо Стеван или Стефан, итд.) Такође, у склопу интензивне мађаризације, било је и планова да се богослужења независно од верске и лингвистичке структуре верника конкретних црквених општина и локалних средина, одвијају на мађарском језику.

Данас, порта Саборне цркве у Новом Саду представља заједно са Храмом који је проглашен спомеником културе од великог значаја, културно-историјску целину као место које је изузетно важно, како за колективну меморију Новог Сада, тако и за културу сећања на националном нивоу. Ипак, упркос тој чињеници, не постоји никакво обележје у форми плоче са натписом, која би посетиоце упућивала на поменуте догађаје који су се одиграли на овој локацији почетком маја 1848. године и који су у извесном смислу представљали увод у организовање Мајске скупштине у Карловцима на којој је проглашена Српска Војводина. У том контексту, ово место сећања не садржи активну димензију и не представља локацију симболичног институционалног обележавања конкретног догађаја који се на њему одиграо без обзира на то што у историјском смислу, свакако завређује посебну пажњу када је реч о догађајима који су довели до проглашења Српске Војводине.

МЕМОРИЈА ГРАДА

Лична сећања грађана на локације из периода социјализма

Методологија истраживања приликом реализације друге фазе пројекта, чији резултат представљају текстови публиковани у оквиру овог поглавља књиге, подразумевала је теренска антрополошка истраживања и бележење наратива грађана (личних сећања) о различитим локацијама на простору града из периода социјализма. Приликом истраживања и мапирања локација, обављени су разговори са преко четрдесет информаната методом неструктурисаног интервјуа о неколико десетина различитих локација на простору града, које су биле обухваћене мапирањем.

Лична сећања на некадашњу самопослугу у Улици Максима Горког

Локација: Улица Максима Горког

Информант са којим је обављен разговор о некадашњој самопослузи која је била *йрва самојослуја* отворена у Новом Саду, истакао је како је он „одрастао и живео у непосредној близини” и да се „добро сећа када је самоуслуга отворена”. Према његовим речима то је био

„прави хит и сви су долазили да виде како функционише куповина самопослуживањем у њој”, будући да су пре тога сви „куповали намирнице у мањим радњама”. Саговорник је истакао како је самопослуга отворена када је он „још био дечак, крајем педесетих или можда почетком шездесетих година”. Према његовим речима „у почетку су се купци тешко сналазили када је самоуслуга отворена”, односно „продавци су их упућивали како да обаве куповину”. Причајући о свакаким ситуацијама, информант је описао догађај „када је дошла његова тетка из унутрашњости”, односно када је први пут посетила самопослугу. Наиме, „она није знала да се покрене у њој”, док јој „он није објаснио како се обавља куповина”. Причајући о овом догађају, саговорник се кроз смех сетио „како је његовој тетци било чудно и необјашњиво што јој нико од продаваца није пришао као у обичним радњама”, односно „што је нико није послужио”. Информант је истакао да је „након ове прве трауматичне посете, његова тетка када год би их посећивала, волела да одлази и да купује сама у самоуслуги.” Саговорник је такође напоменуо, како су у почетку „продавачице на каси биле изузетно дрске и безобразне”, односно „да су намерно понижавале купце када су виделе да се неко од њих не сналази у првим недељама и месецима када је самопослуга отворена”. Цела самоуслуга је функционисала „по принципу самопослуживања”, изузев дела са „сухомеснатим производима, као и дела са воћем и поврћем где су муштерије служивали посебни продавци”.

Други саговорник који је одрастао у блоковима зграда у непосредној близини је приликом разговора о самопослузи истакао „како се у комшилуку расправљало ко највише купује у самопослузи”, односно „како су супруге

војника имале највећу куповну моћ, затим супруге професора милицијске школе а затим остали”, с обзиром на то да су зграде у околини биле подељене према службеницима „поште, војних лица, наставног особља милицијске школе и службеника социјалног” који су у њима становали. Сећа се „како су многи коментарисали, како су корпе у самопослузи увек најпуније код жена војника и милиционера”. Овај саговорник је такође истакао „како се сећа кад је он био мали”, како је у самопослузи „била једна жена која се шетала између рафова и кришом контролисала да ли неко нешто краде”. Он и његови другови су је звали „шпијунка”. Саговорник је описао „да је то била мала тамна пегава жена са крупним очима која је све кришом пратила, правећи се како тобоже ставља или пописује производе на рафовима”. Према његовим речима „та жена је остављала утисак да једва чека да неко нешто украде како би га ухватила”, односно „уместо да одаје утисак да контролише потенцијалне лопове, она се трудила да буде неприметна, молећи Бога да неко нешто покуша да ћорне”. Стално је шетала „између гондола”, односно тезги са артиклима „вребајући лопуже, при чему је носила сакривено огледалце у рукама и правила се да слаже или прегледа робу”. Информант је описао како су једном он и његов најбољи друг „настрадали управо због ње, када су покушали да украду једну чоколадицу из разлога што су хтели да виде да ли могу да надмудре шпијунку”. Наиме, договорили су се да „купе батерије како би јој заварали траг, а у цеп су стрпали по једну чоколадицу”. Већ „када су извршили уплату на каси и мислили да је операција добро прошла на улазу их је са пресрећним и озареним изразом лица сачекала шпијунка и упитала шта имају у цеповима”, након тога

су „их претресли и обавестили њихове родитеље”. Све је „то завршило жестоким батинама прво у самопослузи, а затим и код куће”, потом „и вишемесечном казном”. Информант се кроз смех присетио „како су месецима и он и његов друг ковали касније план како да се освете шпијунки”, али да је она „у међувремену престала да ради у самопослузи”. Касније је „уместо ње, дошла нова шпијунка, али она је настојала за разлику од прошле да буде упадљива”, истакао је на крају информант.

Лична сећања на ОШ „Ђорђе Натошевић”

Локација: ОШ „Ђорђе Натошевић”

Саговорник који је похађао ову школу почетком и средином шездесетих година, приликом разговора о њој, између осталог је истакао „како је то била прва експериментална школа у Новом Саду, односно „огледна школа која баш и није била на адекватном педагошком нивоу”. Он је истакао „да су учионице имале обичан дрвени намештај, али да су кабинети за физику, хемију, ликовно и друго у то време били изузетно добро опремљени”. Сећа се и „јакو добро опремљене фискултурне сале”, какву је у том периоду имала „једино ова школа у граду”. Информант је описујући изглед „модерно сређене трпезарије”, описивао ужину, која се по његовим речима састојала најчешће од „хлеба намазаног паштетом, маргарином или џемом”, затим „од крофни, различитих сендвича и кифли”. У сећању му је остало и „млеко у праху ужасног укуса које је било страшно ошећерено крајње лошег мириса и још гаднијег укуса”. Информант напомиње како је њему „цела трпезарија смрдела на то млеко, па му је било мука да било шта једе”. У делу у који се улазило у

трпезарију „постојали су велики умиваоници где су сви прали руке пре и после ужине”, док је саговорник, како истиче „највише испирао уста од тог одвратног млека”.

Други информант је описивао двориште школе, посебно део који се налазио између „трпезарије и фискултурне сале” на којем је данас кошаркашко игралиште са малим трибинама. Према његовим речима, некада је то била „неравна травната површина са брдашцем” на којем су се током зимских месеци „у време одмора и после школе играли тоцирања”. Описујући „тоцирање”, саговорник је истакао како је то била игра у којој је био циљ „да се низбрдо спуштају по леду у усправном положају”. Према његовим речима „њему то није успевало, већ се спуштао чучећи, док су само појединци умели да се спусте по залеђеној површини у усправном положају”. Сећа се како су „старији ђаци најпре када би пао снег припремили површину за тоцирање који су звали тоце и коју су направили тако што би јако добро углачали снег или га полили водом како би се тај део смрзнуо”. Причајући о „тоцирању”, саговорник је такође истакао „да су неки хватали залет од по неколико метара и затим се успешно усправно тоцирали, али да је највећи број њих падао покушавајући да изведе ту вратоломију”.

Лична сећања на пружни прелаз на углу улица Максима Горког и Стевана Мусића

Локација: Улица Максима Горког

Саговорник који је ишао у ОШ „Ђорђе Натошевић”, сећа се да је „као основац пажљиво прелазео пружни прелаз” који се налазио на овој локацији „приликом

одласка у школу”. Према његовим речима „пруга је овде пролазила док је ишао у први и други разред”. Саговорник се сећа „како су се сви чврсто држали за руке на прелазу, како случајно не би неко истрчао под воз”. Локомотива је приликом приближавања прелазу „јакo пиштала како би упозорила”, оне који су прелазили пругу. Информант је такође истакао да када је гледао како „парна локомотива пролази”, размишљао „како би волео да буде машиновођа”, иако је „знао да је то озбиљан посао и да би тешко могао то да буде, али је размишљао како би могао да буде ложач”, кога би често приликом проласка воза „виђао како вири кроз прозор локомотиве”. Према његовим речима „ложач је увек имао црно зачађено лице од гара”, односно од „угља којим се ложила локомотива”, док је „машиновођа такође био нешто мање загарављен, али је имао озбиљан израз лица”.

Лична сећања на некадашњи Жежељев мост

Локација: обала Дунава

Информант са којим је обављен разговор о некадашњем Жежељевом мосту, истакао је „да када је саграђен мост, сви су одлазили да га виде, укључујући и њега са родитељима, пошто је тада још био основац, па га нису пуштали да иде тако далеко од стана сам”. Саговорник је такође истакао да је касније одлазећи са друговима на мост „повремено виђао мангупе са Клисе, Детелинаре и Видовданског насеља који су ходали по његовим луковима, иако је то било строго забрањено”. Најчешће, су преко лукова „прелазили четвороношке”, мада је „било и таквих који су усправно ходали по луковима, како би се доказали и касније правили важни”. Испитаник се

такође сећа „како се на корзоу често препричавало о одређеним момцима, како су прешли преко лукова моста”, односно, како „су се они који су га прелазили, правили јако важни пред друштвом”, и како „су били цењени због њиховог храброг подвига”, о чему се „посебно причало на корзоу”.

Лична сећања на некадашњи Мост маршала Тита

Локација: обала Дунава

Према речима једног од саговорника који се сећа периода са краја педесетих година док је преко моста пролазио воз, истакао је „како је тротоар на мосту био од дасака” а да је само онај део „по којем су пролазили аутомобили и возови наизменично”, био асфалтиран. С обзиром на то да је саговорник „тада био јако мали”, навео је како је „имао страх да прелази преко моста”, с обзиром на то да се кроз тротоар „између дасака видео Дунав а да је често и фалила по нека даска на мосту”. Саговорник је описујући мост, такође истакао како је „његова мама радила као учитељица у ОШ ’Владимир Назор’ у Петроварадину” и да би је сваки пут када је прелазио мост „чврсто држао за руку”, као и да би га она „на местима на којима је фалила понека даска, или се видела река између дасака, преносила на рукама”, како се „не би плашио”. Још увек се сећа „страшног погледа на Дунав”. Причајући о возу који је прелазио преко моста, информант је истакао „како су тада још биле парне локомотиве које су страшно пиштале када би се приближавале мосту, како би становници Подграђа у Штросмајеровој улици кроз који је пролазила пруга, могли да затворе

прозоре како им не би улазио дим”, будући да им је пруга „пролазила неколико метара од њихових прозора”.

Други информант се сећа како је средином шездесетих година када је он ишао у основну школу, на крају школске године био обичај „да смелији основци из завршног разреда са моста скачу у Дунав”, односно да су се на тај начин „смелији појединци, правили важни пред школским другарицама и друговима”. Он је истакао „како је волео да посматра те скокове завршених основаца са моста”. То је према његовим речима „био неки вид доказивања зрелости”. Сећа се „како су скакали са запушеним носем са оградe моста ближој обали” и да је то „њему деловало као опасно”, али и да „су њему и његовим друговима који су били неколико година млађи, они „који су имали храбрости да скачу, деловало фасцинантно”.

Лична сећања на некадашњу обалу Дунава и пароброде

Локација: обала Дунава

Један од информаната је истакао, како се сећа „да када је био мали”, крајем педесетих година, обала Дунава на простору данашњег Кеја жртвава рације, није била уређена и како се на „крају Радничке улице уливао фабрички канал са отпадним водама у Дунав”. Према његовим речима „кеј није био урбанизован, већ је постојао земљани насип на који је био насут шљунак и камен црне боје”. Он је такође истакао „како се магловито сећа пароброда на Дунаву” који би, када су „пролазили испод Моста маршала Тита, спуштали своје димњаке, како би могли да прођу испод моста”. Сећа се „посебних зупчаника

за спуштање димњака”, који су приликом покретања „испуштали јаке звукове”.

Лична сећања на некадашњу продавницу на углу Радничке и Стражиловске улице

Локација: угао Радничке и Стражиловске улице

Саговорник који је почетком шездесетих као дете живео у близини сећа се „дућана на ћошку”, који је овде постојао до почетка осамдесетих година, када је на његовом месту отворена пекара. Саговорнику је дућан у којем су његови родитељи „куповали различите намирнице”, остао у сећању и по томе што је стално „када је био мали у предшколском узрасту”, без обзира на то да ли је „улазио или само пролазио поред дућана”, увек „гласно поздрављао продавце са добар дан”. Према његовим речима, то је радио због дечије песмице која је гласила „ишо зеко у дућан, није реко добар дан, па су зеку тукли и за уши вукли”. Односно, информант је кроз смех истакао како је та песмица „коју је често рецитовала његова комшиница тетка Ружа”, оставила „очигледно снажан утисак на њега”. Саговорник је такође навео „како су га ти продавци волели због тог поздрављања”, па је неколико пута од њих „добрио лизалицу”.

Други информант се сећа како је његова породица током шездесетих година овде куповала „свакодневне потрепштине у првом реду храну за кућу”. У „дућан, како су га популарно у крају звали”, одлазили су „и моја мама и мој тата, док сам ја ређе свраћао”, истакао је саговорник. Он је такође навео да је раних шездесетих то била једина продавница у ширем комшилуку, па је „цео крај у њу одлазио”.

Лична сећања на некадашњу фабрику Албус

Локација: Радничка улица

Саговорник са којим је обављен краћи разговор о Албусу који се налазио на крају Радничке улице ближе Дунаву, односно преко пута ОШ „Ђорђе Натошевић” у коју „је он иначе ишао”, сећа се „одвратног смрада које је из димњака испуштао Албус”. Према његовим речима „то је било неподношљиво” а посебно је било „несхватљиво што се основна школа” у коју је ишао, налазила „преко пута Албуса”. Информант је описивао како се поступало у школи током наставе када је фабрика „испуштала отровне и непријатне гасове”. То је било почетком шездесетих година, када је он „ишао у ниже разреде основне школе”. Обично би, чим би наслутили мирис „учитељица моментално затварала све прозоре на учионици која је била окренута ка Радничкој улици”, односно „гласно би почела да виче, затворите прозоре”. Након тога „после извесног времена, слала би извидницу да установи да ли је прошао талас смрдљивог гаса”. Извидница се заправо састојала „од једног ученика који је преко ходника изашао на улицу испред школе да провери да ли се још увек осећа отрован гас”, након тога би се „вратио у учионицу да каже да ли се прозори могу отворити, или још увек морају остати затворени”. Саговорник је, причајући о овом поступку, кроз смех истакао „како су сви се утркивали желећи да баш они буду извиднице”. Међутим, иако је „свако хтео да буде извидница, само су неки имали ту привилегију”.

Други информант са којим је између осталог обављен разговор и о Албусу, сећа се „како је на жичаној огради Албуса који је производио сапуне и хемијске

производе растао испреплетан кисељак који је био као нека пузавица”, кога су „повремено као деца јели”. Саговорник је кроз смех истакао „да је вероватно тај кисељак био напуњен отровом с обзиром на страшно непријатне мирисе који је испуштао *Албус* из својих производних погона”, али и да се, колико „он зна, никада нико од деце није отровао конзумирајући његове киселе и вероватно затроване плодове”.

Лична сећања на некадашњу фабрику *Игол*

Локација: Радничка улица

Према речима информанта, који је приликом краћег разговора о фабрици *Албус* поменуо и суседну фабрику *Игол*. „Ова фабрика није толико загађивала Радничку и околне улице као фабрика *Албус*” икако су се у „Идолу производили хемијски производи, углавном викс за ципеле у различитим бојама, браон, црвени, жути и бели”. Саговорник је такође истакао „како се сећа да су његови родитељи за своје ципеле, куповали различите виксове које је производио *Игол*”.

Лична сећања на некадашњу фабрику *Данубиус*

Локација: Радничка улица

Саговорник са којим је обављен разговор о овој фабрици која је била лоцирана у Радничкој улици, стављао је као дете са породицом у њеној непосредној близини. Причајући о карактеристикама фабрике током шездесетих година, он је између осталог истакао „да је од свих фабрика које су постојале у Радничкој улици, једино

Данубиус испуштао јако пријатан мирис кога се одлично сећа” с обзиром на то да „је фабрика произвођила кекс и тестенине”. Информант је напоменуо „како је дим који је излазио из фабричких димњака био јако пријатан и да се целом околином када је фабрика испуштала дим од производње, осећао кекс”. Он је напоменуо како је фабрика „имала посебан погон за производњу вафел кексева”, као да су он и комшијска деца често долазили „до ограде фабрике када је погон за кекс испуштао дим и како су дубоко удисали тај предиван мирис”. Након „дубоког удисања” мириса кекса „обично би ишли да једу глогиње које су расле дуж Радничке улице која је била пуна стабала глогиња”. Саговорник се сећа „како су јели ситне бобице које су биле укусне, али да би се добио неки ефекат, морало се сигурно појести преко сто тих плодова”. Сећа се „како никада нису прали глогиње пре јела”, као и да се његов отац када би их видео да једу глогиње „био љут, опомињући их, да поред свега што имају за јело код куће, пали на то да једу глогиње”.

Други информант је истакао, како му је *Данубиус* остао у сећању „по пријатним испарењима”, али и по бројним камионима на курблу који су стално нешто одвозили или довозили у њега”. Он се сећа како је „његова тетка, волела да купује *Данубиусову* тестенину”.

Лична сећања на некадашњи изглед и дечију игру у Ловћенској улици и на данашњи Лиман

Локација: Ловћенска улица и простор Лимана

Информант са којим је обављен разговор о овој локацији, описујући изглед Ловћенске улице почетком шездесетих година, истакао је „како је она изгледала

потпуно другачије него данас, да су на овој локацији биле фабрике”, као и да се на крају Ловћенске улице налазио „канал са отпадном водом из околних фабрика преко којег је постојао дрвени мостић”, који је водио ка простору данашњег Лимана „на којем није ништа било изграђено већ је то била огромна пешчана површина са ниским растињем”, односно простор „пешчаре на којој је расла трска и где се налазио део пруге која је од старе Железничке станице водио ка Мосту маршала Тита”, који је у том периоду био једини мост у граду. Према речима саговорника „овде где се град завршавао, често сам се играо као мали са децом на различите начине”. Саговорник се сећа „како су као деца на дрвеном мостићу и у његовој околини пецали жабе” с обзиром на то да је тај део канала „у коме је иначе било свега и свачега, био најчистији”. Из Ловћенске улице је „заправо био једини слободан прилаз ка каналу за отпадну воду”, истакао је саговорник, с обзиром на то „да је цео простор био ограђен због фабрика”. Сећајући се пецања жаба, саговорник је истакао „како су жабе пецали импровизованим пецаљкама и да су неки од њих чак и понеку ухватили”. Према његовим речима „упецане жабе су завршавале на различите не баш тако лепе начине”, односно „доживљавале су различите судбине” о „чему њихови родитељи нису знали”, али су зато често „били критиковани и најурени са канала од неких радника”, који су видели „како страшно поступају са упецаним јадним жабама”. Саговорник се такође сећа да када је у близини средином шездесетих изграђена прва зграда факултета тј. Пољопривредног факултета, како је она са спољне стране имала металне спиралне степенице „по којима су се играли на тај начин што је циљ игре био да се први стигне до врха”. Према

његовим речима, правило игре је било и такво „да је онај који би се попео последњи, куповао лизалицу оном који први стигне на врх”. Описујући огромну пешчану површину „на којој није било апсолутно ничег” на простору данашњег Лимана, која се налазила „иза дрвеног мостића”, саговорник је истакао „како је то био простор за истраживања и свакакве игре”. Сећа се, како су често „копали рупе и тунеле у песку”, али и како су због једног трагичног догађаја касније сви престали то да раде будући да су им родитељи строго забранили „тако опасне игре”. Наиме, према речима саговорника „двојицу дечака је закопао песак и они су погинули када се обрушио неколико метара дугачак тунел који су ископали”. Односно, обрушила „се дина од песка коју су покушали да прокопају”. Саговорник је навео „како је то била велика трагедија” и да су сви причали о „том несрећном случају”.

Лична сећања на социјалне бараке на месту данашње зграде Суда

Локација: простор данашње зграде Суда

Саговорник са којим је обављен разговор, истакао је како су крајем педесетих и раних шездесетих година на локацији данашње зграде Суда „биле радничке бараке изграђене од дасака премазане неком изолацијом”. Он је истакао како су се често „он и његови другови играли у околини тих барака с обзиром на то да су становали у близини”. Информант је такође истакао „како су у баракама живели радници и да су бараке имале водовод, али нису имале канализацију” па му је остало у сећању „како су они који су тамо живели, из алуминијумских или емајлираних лавора избацивали воду изван барака”.

Информант је такође истакао „како су њему и његовим друговима који су живели у оближњим зградама родитељи говорили да ће и они живети у таквим баракама ако не буду учили”. Саговорник је такође напоменуо „како су одрасли из комшилука често причали о тим баракама”, односно о лошим условима живота у њима уз констатацију „како је недопустиво да неки људи живе на тај начин”, тј. „како живе у социјализму и бескласном друштву СФР Југославије и да је недопустиво да неки људи морају да живе у таквим условима”. Након што су станари исељени из тих барака и када су оне срушене због почетка изградње данашње зграде Суда, према речима саговорника „одрасли у комшилуку су престали да причају о тој теми” говорећи „како је добро да су ти људи коначно добили своје станове”. Саговорник је, причајући о изградњи зграде суда, истакао „како се он заједно са друговима играо на градилишту са којег су узимали ситне керамичке плочице које су биле намењене изради фасаде и да су их затим „другој деци продавали у школи, док једном нису добили батине од стражара који је чувао тај материјал за фасаду” који се налазио „на некаквом посебном импрегнираном платну” одакле су их он и његови другови „скидали уз помоћ ножева”. Након тога је, како је саговорник кроз шалу напоменуо „сва њихова трговина престала”.

Лична сећања на некадашњу фабрику *Новкабел*

Локација: простор данашњег Спенса

Један од информаната са којим је обављен разговор о овој локацији, истакао је како је одрастао у оближњем крају и да „се као дете са комшијском децом јако често

играо у околини фабрике *Новкабел* која се налазила на крају Радничке улице на месту данашњег Спенса”, током шездесетих година. Саговорник је истакао како је заправо „цело детињство провео играјући се у околини фабрика које су се налазиле у Радничкој улици”, будући да је са породицом живео у једној од зграда која је била лоцирана у Радничкој улици. Присећајући се „својих договорштина”, односно игре у околини некадашњег *Новкабела*, саговорник је описивао како су у околини ове и других фабрика „постојали фабрички одводни канали који су се уливали у Дунав” иза којих је био простор данашњег Лимана који „је сав био у песку и трски”. Описујући изглед *Новкабела*, саговорник је истакао како су се у „Кабелу производили бакарни каблови, проводници и жице на огромним калемима, као и разни ситни каблови”. Сећа се игре у околини фабрике, односно канала за отпадну воду где „су као деца сакупљали остатке од производње”, односно „различите мале бакарне плочице које су светлцуале на Сунцу као да су биле од злата”, па су он и његови другови причали „како сакупљају злато”. Саговорник је такође навео „како је *Новкабел* радио у три смене” и да му је посебно привлачило пажњу „претресање радника на излазу од стране портира”. Односно, саговорник је истакао да је „као дете често посматрао како је портир контролисао сваког ко је излазио из фабрике опицавајући га да ли није понео неки део из фабрике”. Према његовим речима, он и његови другови су „претресање пратили са стране и једва су чекали да неко буде ухваћен како је нешто украо”, али то „на жалост никада нису видели”. Саговорник је такође навео „како му је и данас жао, што никада није видео како су некога укебали да износи нешто што не сме”.

Лична сећања на некадашње дечије обданиште у Улици Павла Симића

Локација: Улица Павла Симића

Саговорник са којим је разговарано о овој локацији, истакао је како је „похађао ово школско обданиште раних шездесетих година”, као и да му је оно „остало у успомени првенствено по крајње неукусној храни”. Причајући о „јеловнику у обданишту”, саговорник је истакао како је „постојала чорба са ситно исецканим хлебом на коцкице који је пржен на биљној масти”, што је њему „било крајње неподношљиво због непријатног мириса и укуса” за јело. Информант је истакао „како су му сва јела припремана на биљној масти изазивала повраћање”. Такође се сећа „слепљених и неукусних резанаца са гризом”, који су по његовим речима „били слепљене и бљутаве макароне у грудвама са згрудваним гризом и слепљеном тестенином”. Односно, према речима информанта, у обданишту је „служена крајње неукусна социјална храна”. Он се такође сетио и изгледа дворишта обданишта, при чему је истакао како се састојало од „већег травњака” и да су „нека од деце играјући се на трави, знала да од стабљике маслачка праве трубице”. Односно, сећа се како „су као мали дували у шупљу стабљику маслачка што је производило пискаве звукове”. Саговорник се такође сећа игре са увеличавајућим стаклима која су постојала у обданишту, при чему је навео како су „од дрвета зове које је у дворишту расло, правили мале штапиће које су украшавали уз помоћ лупа и сунчеве светлости”, односно „како им је било интересантно да направе црни траг на гранчицама од зове”.

Лична сећања на Корзо

Локација: потез од Булевара Михајла Пупина, преко Улице Модене до Трга слободе и Змај Јовине

О тзв. Корзоу који је ишао од Дунавског парка, поред посластичарнице *Цариград*, Улицом Модене поред Катедрале и даље делом Змај Јовине улице, обављен је разговор са неколико саговорника.

Један од њих се сећа како су током шездесетих и седамдесетих година грађани „недељом послеподне шетали Корзом” и да су „се сви на неки начин знали међусобно”, као и да „никада није било никаквих инцидентата”. Он кроз смех истиче да је „смисао корза била шетња и само шетња”, односно да су „људи шетали по рути корза горе доле од *Цариграда* до Трга слободе и назад” уз повремено „зауостављање на колаче у *Цариграду*” или на неким „другим местима”.

Саговорница која је и сама „као девојка” одлазила да шета корзом, сећа се „како је био обичај да се неки момци промовишу са мотором веспа тако што би са мотором ушли међу шетаче и започињали разговор са девојкама и да су често додавали гас како би се мотор што боље чуо”. Она такође наводи „да су се на корзоу људи лепо облачили”, односно „да је корзо било место за показивање ко има какве фармерице или хаљине”. Сећа се „како су момци носили дугу косу, фармерице и да су волели да показују ко има дужу зулуфе и гушћу косу”.

Један од саговорника је такође истакао „како је он имао као младић веспу и да је волео да се провоза поред корза показујући свој мотор”, као и „да је тада носио звонцаре и уску кошуљу, имао дугу косу и квалитетне наочаре за сунце”.

Лична сећања на некадашњу робну кућу Стотекс и каснији Базар

Локација: Булевар Михајла Пупина

Један од информаната са којим је разговарано, истакао је како је „пре почетка школске године ишао у Стотекс да обнови гардеробу. Сећа се како је седамдесетих година увек „обилазио у Стотекс, тражећи „неку посебну и јединствену топер јакну”.

Други саговорник је истакао „да је он са породицом највише одлазио у куповину у Норк или Стотекс, где се могло „наћи увек све што је требало”. Информант је истакао како му је „био омиљени штанд са играчкама” и да је почетком седамдесетих, „када је био дете”, штедео новац како би купио „различите механичке играчке на навијање”. Саговорник се сетио „како је једном добио лимени авион на навијање”, који ми је „био омиљена играчка и коју је сачувао до данас”. Он је такође истакао, да је касније „када је већ био младић”, по правилу куповао „гардеробу у Стотексу, а затим касније и у Базару”.

Саговорница, која је одлазила у робну кућу Базар, након што је почетком осамдесетих година отворена на месту Стотекса, истакла је „како је то била највећа и најбоље опремљена робна кућа у граду у којој је могло да се пазари све што треба, од одеће до беле технике”. Иста саговорница истиче да би „када је са својом тада малом децом одлазила у Базар”, увек убацивала жетон у „механичког коњића или авион” који су били на „спрату Базара” и да „су њена деца „обожавала да се возе на овим играчкама”. Информанткиња је истакла „да када су се деца смирила након неколико вожњи, па је могла је да се посвети куповини гардеробе”. Она је такође напоменула

„да је иначе сваки пут када је са децом, шетала по центру”, по правилу „ишла с њима у Базар да се по неколико пута возају на авиончићу или да јашу на коњићу”.

Лична сећања на посластичарницу *Цариград*

Локација: Булевар Михајла Пупина

Једна од саговорница са којом је обављен разговор о посластичарници *Цариград*, истакла је, како је од раног детињства до данас „када је већ бака”, стално долазила у Цариград на „најбоље тулумбе, сутлијаш и сладолед од ваниле у граду”. Она се сећа, како је *Цариград* „био главно место за дружење свих који су шездесетих и седамдесетих шетали по корзоу”.

Други информант је, причајући о *Цариграду*, истакао „да су у *Цариград* долазили многи познати глумци и политичари”, као и да је „увек, као и сада”, *Цариград* био „познат по оријенталним колачима и најбољем сладоледу”. Саговорник је такође истакао, како је он у *Цариград* увек „најчешће одлазио на сутлијаш и бозу”, која се према његовим речима „овде увек припремала и још увек се припрема по тајном рецепту мајстора”.

Трећа саговорница са којом је обављен краћи разговор, истакла је да јој је *Цариград* „била поред *Нешића* најбоља посластичарница”, иако су се „оне међусобно разликовале по врстама колача”. Информанткиња је такође истакла „како је у млађим данима са друштвом а касније и са момцима”, када би шетала Корзом „обавезно свраћала на баклаве или тулумбе и одличну лимунаду”, која је, према њеним речима „током врелих летњих месеци била прави мелем колико је умела да окрепи”.

Лична сећања на некадашњу продавницу и радионицу за наливпера у Католичкој порти

Локација: Католичка порта

Један од информаната је, присећајући се ове продавнице и сервиса, истакао да је „његов тата био велики колекционар наливпера и да је јако често куповао у *Пеликану*” како се продавница звала током шездесетих година. Такође, приликом разговора је рекао, да је касније, раних седамдесетих „и он сам куповао и поправљао наливпера у *Пеликану*”, где је према његовим речима „био највећи избор у граду”, с обзиром на то да је продавница била специјализована за поправку и продају „пенкала и наливпера”. Информант је истакао, како му је било „још као дечкићу” веома интересантно „огромно изложбено наливперо дужине од око једног метра” које је било окачено на зиду „изнад улаза у продавницу и које је заправо била реклама за сервис”. Саговорнику је остало такође у сећању да је продавница нудила и поправку наливпера, односно како је „у продавници био мајстор за наливпера који је поправљао пеликане, паркере као и мање квалитетне марке наливпера које су се много чешће квариле од паркера и пеликана”. Сећа се како су људи „носили на поправку своја наливпера”, пошто она нису „била ни мало јефтина као што су данас пластичне хемијске оловке”. Саговорник је испричао, како су „се наливпера оштрила”, па је због тога „продавница и радионица као једина тог типа у граду, била пуна муштерија”.

Лична сећања на некадашњи фризерски салон *Гизела* у Католичкој порти

Локација: Католичка порта

Једна од саговорница са којом је обављен разговор, истакла је да је крајем шездесетих и седамдесетих година одлазила „код фризерке, мађарице Гизеле” која је правила „одличне фризури” и да је њен салон био познат у граду. Она истиче како „се код Гизеле већ тада морао заказивати термин за фризуру дан или чак два раније”.

Други саговорник се сећао како је када је био дете „његова мама једном недељно ишла код тетке Гизеле да прави фризуру” и да „је Гизела била популарна и чувена фризерка у граду”.

Лична сећања на некадашњу продавницу обуће *Васиљев* у Католичкој порти

Локација: Католичка порта

Обућар Васиљев у Католичкој порти је, како је истакао саговорник са којим је обављен разговор, током шездесетих и седамдесетих година једини у граду израђивао „обућу по мери”. Информант се сећа „да је његова мама када није могла да нађе добру готову обућу у продавницама” с обзиром на то „да је имала проблеме са стопалима” увек долазила „код Васиљева да јој узме меру” и изради адекватне ципеле „какве су њој одговарале”.

Лична сећања на продавницу шешира у Поштанској улици

Локација: Поштанска улица

Саговорник са којим је обављен разговор о овој продавници, истиче како је када је он „био дечак”, током шездесетих година, његов „отац куповао шешире код шеширџије у Поштанској”, пошто су се према његовим речима „тада јако често носили шешири”. Он је једном у истој радњи касније седамдесетих година „купио руску зимску капу са шилтовима”, иако му је ипак продавница остала у сећању „по томе што је његов тата често куповао шешире овде” и по томе што су његовог оца „добро познавали продавци и власници” продавнице капа и шешира.

Лична сећања на некадашњу зграду старе Поште

Локација: зграда старе Поште

Један од саговорника причајући о овој локацији је истакао како је као дете почетком шездесетих одлазио у зграду старе Поште где је његов отац радио у техничкој служби, при чему му је у сећању остао „униформисани портир строгог погледа који би обично сваки пут када је дошао, јео паприкаш из црвене лимене кантице са кашиком и хлеб”. Саговорник је према његовим речима „морао сваки пут да се пријави код портира како би портир могао да позове његовог тату да сиђе из канцеларије која се налазила на једном спрату изнад”. Саговорник је кроз шалу истакао „да се увек боље чуо разговор између портира и његовог оца који је одзвањао ходником,

него преко индукционог телефона са којег је портир звао” његовог оца. Односно, у сећању му је остао „увек гладан и увек бесан портир”.

Лична сећања на некадашњу продавницу лова и риболова у Јеврејској улици

Локација: Јеврејска улица

Присећајући се локације некадашње продавнице опреме за лов и риболов која се налазила у Јеврејској улици, један од саговорника се присетио како је „као мали” почетком шездесетих година „узео мами без питања новац из новчаника” и како је од њега „купио једну каму у кожној футроли који је произвела *Фамија* из Призрена и ваздушну пушку”. Према његовим речима „родитељи су га казнили” када им је пријавио „шта је урадио”, али „он је био јако срећан што има ваздушну пушку и нож”. Он се сећа како су му родитељи касније купили „први пецарошки прибор”, односно „пецарошки штап”. Такође, током разговора је истакао „да су се у овој продавници продавали глатки бамбусови штапови за пецање који су стајали у ћошку и да су били скупљи они дебљи од тањих”. Саговорник, који је тада био дете и бавио се, према његовим речима, пецањем „неуспешно и аматерски” објашњавао је „како су се ти штапови од бамбуса секли при врховима” и да „то продавци најчешће нису хтели да раде”. Односно, истакао је „како продавац није хтео да ода тајну сечења штапа”, већ би или упутио на „неког другог пецароша”, уз речи „нек ти то одсече пецарош” или би га повремено ипак сам „кришом одсекао како треба”. Он се такође сећа како је била „читава филозофија око тога где тај врх бамбусовог штапа треба

тачно одсећи” и да је „сваки пецарош о томе имао своју теорију”.

Други саговорник који је за себе истакао „да је риболовац”, сећа се како „је веома често куповао у овој и другим сличним продавницама у граду „пецарошки прибор и квалитетне иностране пецаљке које су седамдесетих биле јако скупе”. Он је у овој продавници најчешће „куповао блинкере”. Он се такође сећа да су у продавници продавани ваздушни пиштољи и пушке и „да је био велики избор”. Истиче „да тада”, односно шездесетих година „није требала дозвола за њих”, али да је продавац често сам „процењивао коме ће да га прода а коме не, пошто су ваздушне пиштоље често куповали и клинци”.

Трећи саговорник се приликом разговора о дечијим играма када је он био мали током шездесетих година, сетио ове продавнице и истакао како су се у њој „продавали спортски пиштољи, популарни плашљивци”. Он је истакао да „је његов најбољи друг имао овакав пиштољ” и да је он месецима такође „желео да га има”, али да „родитељи нису желели да му га купе”. Сећа се да када „га је добио од свог ујака на поклон био пресрећан и да је јако изљубио ујку”, након тога је одмах звао „друга да се играју” у околини њихове зграде. Према његовим речима „он је тада имао око седам или осам година и морао је да користи четири прста да би пуцао”. Саговорник се кроз смех присетио како је пиштољ био „јако бучан” и да су њега и његовог друга „често опомињале комшије када би пуцали, посебно када би пуцали у ходнику”. Сећа се како су „због пуцања пиштољем у ходнику у згради, он и његов друг често добијали батине” и како су им биле „често извучене уши у ходнику зграде од комшија”, да би потом додатно „код куће падали шамари од тате због тога”.

Лична сећања на носаче код зграде Грунтовнице у Јеврејској улици

Локација: Јеврејска улица

Саговорник са којим је обављен разговор о овој локацији, истакао је како су се „на ћошку код Грунтовнице у Јеврејској улици скупљали носачи и да би, када је падала киша, стајали испод надстрешнице код стубова на степеништу испред врата у Грунтовницу”. Саговорник је причајући о њима навео „да су то били већином Албанци са дрвеним колицима који су имали оне своје капице”. Сећа се како су „овде стајали” крајем шездесетих и почетком седамдесетих година и да су „често превозили по пијаци и по граду” различите ствари и намештај, односно да су стајали на овој локацији где „су они којима је требао неки превоз долазили до њих да се договоре о цени”.

Лична сећања на игру по огради око зграде Бановине

Локација: Бановински пролаз

Један о испитаника са којим је обављен разговор о личним сећањима на простору града, истакао је „да су се он и његови школски другови често играли на огради око зграде Бановине”. Описујући карактеристике игре он је рекао како се игра састојала „у томе да су деца ходала по огради која је окруживала Бановину” на тај начин што су ходали по њој и да је циљ био „да се што дуже остане на огради док неко не би изгубио равнотежу и пао са ње или док их портир не би отерао одатле”.

Односно, победник игре би био онај „који је најдуже остао на огради”.

Лична сећања на носаче и тестераше на Рибљој пијаци

Локација: Рибља пијаца

Један од саговорника причајући о Рибљој пијаци почетком и средином шездесетих година, навео је како је она била крајње неуређена, при чему је приликом разговора показао место на крају пијаце на којем су се окупљали надничари, односно *носачи* и *тестерашаши*. Носачи су „били људи који су стајали са широким дрвеним колицима без ограде” која су заправо била у форми „огромне плоче са два дрвена точка која су личила на оне са сеоских кочија само што су била мања”, док су „нешто касније точкови на колицима били другачији пресвучени тврдом гумом”. Носачи су имали „црне згужване капице или беле албанске капице” с обзиром на то да су, како саговорник истиче „и носачи, а посебно тестерашаши углавном били Албанци, муслимани и Горанци који су ако се добро сећа, носили црне капице”. Носачи су нудили услуге превоза робе како купцима, тако и продавцима на пијаци, али „и по различитим деловима града”. Саговорник истиче „како су овде долазили људи којима је требала услуга транспорта робе или ствари због селидбе или нечег другог”. Информант је такође истакао „како су се та колица гурала или вукла и да су тек много касније дошли они који су робу преносили тако што су је вукли мотоциклом, троциклом или бициклом”. Присећајући се такозваних „дрвосеча и тестераша”, саговорник је описао како су изгледали и какве су услуге нудили.

Према његовом сећању „ти људи су били обучени у албанску ношњу и због посла су се увек јако осећали на зној. Имали су те тестере које су носиле закачене на раменима и које су стално подмазивали неком жутом крпицом”. Иако су се окупљали на Рибљој пијаци, „они су према позиву муштерија”, како је саговорник истакао „ишли по целом граду где год да је требало истестерисати или исећи секиром дрва за огрев за зиму”. Такође, они су и самостално шетали „и чим би видели да се негде истовара дрво, одмах би се појавили да тестеришу”. Са собом су носили „и неки двоножац или трonoжац на који су стављали део стабла или цепаницу” које су затим „тестерисали или су их секли секирама које су носили са собом”. Саговорник је истакао како се „цепање секиром истестерисаних стабала додатно плаћало” с обзором на то да се „на тај начин припремао готови огрев”. Такође су „уносили припремљено дрво у подрум”, односно „радили су све што је требало”. Временом су „ове Албанце тестераше, крајем шездесетих” заменили други надничари који су имали „тестере који су покретали рингишпили”, односно мотори. „Они су стајали такође на истој локацији чекајући да неко затражи њихове услуге”, али су се „и кретали по граду тражећи истоварена дрва”. Информант је напоменуо „да су за покретање тих циркулара користили исте моторе које су се на вашарима користили за покретање рингишпила”. Према речима саговорника, он је као дечак „страшно волео да гледа како су те циркуларе возили по граду” с обзиром на то „да су имали трубе и нису имали жмигавце, него би истурили руку када би негде скретали”. Сећа се како је „јако хтео да се провоза са њима”, па је једном његова „мама платила пиво тим људима” и „да се онда провозао са њима”, што му је био „страшно леп

доживљај и посебно уживање”. Испитаник је такође истакао како су „те машине биле ужасно бучне када су их возили, чули су се на километре” пошто их је „покретао двотактни мотор”.

Други саговорник се сећа како су његови родитељи током шездесетих и седамдесетих година поред „воћа, поврћа, меса и домаћих млечних производа, на пијаци куповали грнчарију а понекад чак и конфекцију”. Саговорник је истакао и како се „на почетку пијаце који се налазио ближе Змај Јовиној гимназији куповао нафталин, сапуни против флека на одећи и други производи које су продавци држали у рукама” или на импровизованим „малим тезгама од дрвених кутија у којима су носили робу”.

Лична сећања на некадашње дечије обданиште код Дунавског парка

Локација: Улица Јована Ђорђевића и Дунавски парк

Саговорник који је крајем педесетих година похађао ово обданиште и са којим је разговор обављен на конкретnoj локацији, описивао је у којој се згради оно некада налазило, као и где се налазио простор за дечију игру на рубном делу Дунавског парка. Причајући о овом обданишту, саговорник је истакао како оно „није имало велики дворишни део па су се играли у Дунавском парку”. Поменуо је како се сећа да су се играли „запрега где је један дечко или девојчица играо улогу коњића, док је други био цокеј, тј. кочијаш”. Сећа се како су имали „неке трегере направљене од ужади у које се везивао неко од њих, а други је замишљао да је кочијаш”. Према речима саговорника „мало ко је желео да буде коњић, већ

су сви хтели да буду кочијаши” што је узроковало дечије свађе током игре. Игра се према речима информанта „додатно искомпликовала када је кочијаш почео да користи мали прутић што је било забрањено”, и када је „тим прутићем коњић често добијао ударце”. Прутиће су „налазили у парку” а игра је трајала све „док васпитачица није сазнала шта раде, па им је забранила да се играју те игре”. Односно, како је саговорник кроз смех истакао „игра је престала зато што више нико није хтео да буде коњић који је морао да трпи бичевање кочијашевог прутића”.

Лична сећања на некадашњи ресторан *Злајна їреда* у Пашићевој улици

Локација: Пашићева улица

Саговорник са којим је обављен разговор о овом ресторану, који је такође попут ресторана *Шаран*, *Гурман*, *Палић*, *Акшам*, *Дунавске колибе* и других, представљао део градског угоститељског ланца „Слобода”, сећа се недељних ручкова у „*Греди* током осамдесетих година”. Обично би, како је истакао „у *Греди* волео да једе различита јела са роштиља”, док је у „ресторану *Шаран* јео рибљу чорбу, рибу и дневни мени”. Описујући како је изгледала *Злајна їреда*, информант је поменуо како се „она састојала од неколико просторија у приземној кући”, од којих је „он највише волео ону која је гледала на улицу и која је била јако лепо сређена”, односно која је „имала четири мала старинска прозора из којих се видела Пашићева улица”.

Други информант са којим је, између осталог, обављен разговор и о овом ресторану, рекао је како се сећа

„добре хране” још од шездесетих година када је почео још као дете са родитељима „да повремено долази у *Грегу*”. Међутим, исти саговорник истиче да је у „*Злајну їреду* одлазио далеко ређе него у оближњи *Шаран*”, односно „само када није било места у *Шарану*” због тога „што му се амбијент у *Шарану*, као и избор јела, много више допада” а и „његови родитељи су много више волели *Шаран* због рибљих специјалитета”.

Лична сећања на некадашњи ресторан *Шаран* у Пашићевој улици

Локација: Пашићева улица

Један од саговорника који је веома често од средине шездесетих све до затварања ресторана посећивао *Шаран*, истакао је како је „ресторан припадао ланцу градских ресторана 'Слобода', која је била друштвено предузеће”. Изузев хране која је по његовој оцени „била приступачна и солидног квалитета”, посебно „понула дневног менија” као и специјалитета од рибе, а посебно „рибље чорбе која је служена у лепим бакарним котлићима”, посебно му је у сећању остао специфичан ентеријер ресторана. Описујући унутрашње уређење ресторана саговорник је, између осталог рекао, како се сећа да је био уређен у „лепој тамној ламперији са засвођеним луковима на таваницама и масивним стубовима између лукова у ресторанској сали.” Саговорник је такође истакао како је „под ресторана био од гранита” и како су зидови „у делу изнад ламперије као и таваница увек били окречени неким окер пријатним нијансама боја” које су се „уклапале са столовима за госте”, односно „које су биле од дрвета са правим ресторанским столњацима”. Такво уређење „му

је увек отварало апетит”. Посебно су му у сећању остале „препариране рибе и аласка мреже”, које су „украшава-ле поједине зидове”. Сећа се да је у почетку када је још као дете са родитељима одлазио у ресторан, некада у њему у „великом прозору-излогу окренутом ка Пашићевој” постојао и „велики акваријум са шаранима” који је „касније склоњен”. Саговорник је истакао како је на ручак у почетку одлазио „са родитељима недељом”, а касније „и током радних дана сам или са неким”.

Други информант са којим је разговарано о некадашњем ресторану *Шаран* који је доста млађи од претходног информанта, такође је описивао ентеријер ресторана, како је „помало био кафански, али крајње елегантан” и да „је баш било пријатно седети у њему”. Он се такође сећа „мередова, мрежа и два препарирана велика шарана”, при чему истиче да је у ресторан одлазио средином и крајем осамдесетих година „као дете, најчешће недељом са својим родитељима на ручак” и да „је то заправо први ресторан у којем је ручао у граду”, ако изузме „ресторане у којима је ручао претходно приликом путовања или неких свечаности”. Информант је такође истакао како је највише волео „дневни мени” и „рибљу чорбу коју су конобари доносили у лепим котлићима”, док су тањире били „од грубог порцелана беле боје са плавим штрафтама на врху при ободу”. Све то је „њему било јако лепо” и „једва је чекао сваки пут када би са родитељима ишао у *Шаран*”. На крају, додаје „да су му и сам назив ресторана, његов амбијент, мирис јела и фритезе”, као и „уличица, фасада и изглед зграде, као и ћошак на којој се *Шаран* налазио” увек „деловали гурмански” и да је „увек је постајао гладан када би пролазио поред њега”, иако је заправо као дете био „крајње нејешљив”, односно

„цело детињство су га родитељи, бака и деда, молили и на различите начине терали или подстицали да једе”. Мисли „да су чести одласци у *Шаран* са родитељима”, представљали олакшање и „за њих”, будући да је „тамо заиста све са вољом и ентузијазмом појео”. Саговорник је такође истакао „да је управо захваљујући том ресторану постао и до дана данашњег остао велики љубитељ пикантне рибе чорбе” и да увек када је „данас наручује на различитим местима, негодује у себи уколико она не стигне у котлићу”.

Лична сећања на посластичарницу *Нешић* у Пашићевој улици

Локација: Пашићева улица

Један од саговорника са којим је обављен разговор о овој посластичарници истакао је „како је то била најчувенија посластичарница у граду” и да „када год је долазио Тито у Нови Сад увек су за десерт након ручка имали посланице и колаче из *Нешића*”. Он је напоменуо да је често одлазио у ту посластичарницу, нарочито „као младић са друштвом” током седамдесетих година и да „ретко шта није пробао”, али да су му се највише допадале „различите торте, посебно Реформа” по чему је, како је истакао „*Нешић* и био чувен”.

Други информант је причајући у овој посластичарници, истакао да је крајем шездесетих и седамдесетих година када је он у њу повремено одлазио „послестичарница није била лепо уређена, али да су колачи били квалитетни и јако скупи, дупло скупљи него на другим местима у граду”. Он наводи да је „посећивање и куповина код *Нешића* било показивање статуса”, односно да су колачи

из *Нешића* међу грађанима Новог Сада, представљали неку врсту статусног симбола. Он је приликом разговора истакао да се знало „да ко иде код *Нешића* на колаче или има пара или једноставно рескира да потроши”.

Трећи саговорник са којим је између осталог обављен и краћи разговор о овој посластичарници, истакао је како су се „многи правили важни” када су причали како су били „код *Нешића*”. Он није често одлазио у ту посластичарницу како истиче, али „не толико због цена”, већ зато „што су му ти колачи били сувише кремасти” а он је „далеко више волео оријенталне колаче”, као и оне „које се нису топили у устима већ који су могли лепо да се жваћу и да им се осети прави укус”.

Лична сећања на некадашњи *Музички маџазин* у Дунавској улици

Локација: Дунавска улица

Музички маџазин се налазио у згради у Дунавској улици бр. 5 и од педесетих година XX века био је у саставу београдске „Скале”, затим новосадског „Тона”, па београдске Издавачке куће „Просвета”, да би на крају био под управом „Про музика” из Београда. О њему је разговарано са једном информанткињом и два информанта.

Испитаница је истакла како је у овој продавници још од „када је била девојка куповала различите плоче за које је одвајала новац од џепарца који су јој давали родитељи”. Други информант је напоменуо како је још шездесетих година у „*Маџазину* купио своју прву гитару”, а „касније и бубњеве”, с обзиром на то да је са друговима имао „младалачки бенд”. Он је истакао да је ова продавница, поред „Југотона који је исто био у Дунавској” било

једно од његових омиљених места где „не само да је куповао инструменте и опрему”, већ је и купио „неколико стотина различитих плоча”.

Трећи испитаник, причајући о Музичком магазину се сетио како је у њему купио „жице за гитару коју му је мама донела из Пољске”, као и прву плочу класичне музике „Музику милиона на 45 обртаја”.

Лична сећања на некадашњу фарбару на углу Змај Јовине и Дунавске улице

Локација: угао Змај Јовине и Дунавске улице

Један од информаната са којим је обављен разговор о већем броју продавница које су у граду постојале током периода социјализма, поменуо је и *фарбару* која „се налазила на углу Дунавске са Змај Јовином улицом и у коју се улазило из Змај Јовине”. Према његовим речима, за разлику од већине продавница које су у Змај Јовиној „испред излога имале тенде”, ова *фарбара* „је није имала”. Он се сећа како се током шездесетих година у „тој мањој продавници продавала фарба на килу”, при чему истиче „како му се свиђало када би продавац са висине пустио папирну штаницлу са купљеном фарбом и када се све запрашило”. Односно, истакао је како се продавнице фарбе „најбоље сећа по тој прашини различитих боја од фарбе и по продавцу који је увијао папирне штаницле и пунио их фарбом”. Такође, описао је, како је изгледала вага за мерење у продавници која је имала „аутоматску казальку” што је њему било „необично зато што су тада ваге већином биле свуда са теговима”. На питање да ли је некада куповао у тој продавници, саговорник је истакао да ни његови родитељи ни он „нису куповали фарбе”.

али да је његов рођак „чика Павле из Старе Пазове” када је долазио да их посети у Нови Сад, повремено „свраћао у ту и остале продавнице фарбе да купи нешто”.

Лична сећања на некадашњу продавницу *Лиџар* у Змај Јовиној улици

Локација: Змај Јовина улица

Један од информаната са којим је обављен разговор о овој продавници се сећа да се увек чудило „зашто је много људи волело да купује прехранбене производе искључиво у *Лиџару*”, с обзиром на то да је „таквих и сличних продавница било и на другим местима у граду”. Управо „једна од тих особа” која је куповала „скоро искључиво” у *Лиџару*, била је и саговорникова мајка, при чему је информант истакао „како његова мама никада није знала да објасни зашто иде баш у *Лиџар*, али да је стално у њега одлазила”, иако им није „баш био у близини стана”, односно „иако су имали сличних и већих продавница у околини зграде у којој су живели”. Саговорник је истакао да „мисли да су људи одлазили у *Лиџар* због таквог назива продавнице”, односно да се „људима допадало ваљда то име па су због тога ишли највише у ту продавницу”.

Лична сећања на некадашње књижаре *Вук Караџић* и *Свјетлоси*

Локација: Змај Јовина улица

Обе књижаре су се од раних шездесетих година налазиле у Змај Јовиној улици, једна преко пута друге и

заправо су представљале главне папирнице и књижаре у Новом Саду.

Један од информаната, присећајући се времена када је ишао у основну школу током шездесетих година, описујући ове књижаре, између осталог је навео „да су му остале у сећању када је пре почетка школске године у њима куповао школске књиге”, односно уџбенике, при чему му се „јак допадао мирис свежег папира”. Уједно је напоменуо „да је то једино што му се допадало”, пошто „никако није волео тај период када је почињала школска година”, односно да је био „јак тужан у то време”, тако да га је „једино одушевљавао мирис штампарских боја који се ширио у обе књижаре”.

Лична сећања на Снешкоград на простору Католичке порте

Локација: Католичка порта

Информант са којим је обављен разговор о некадашњој дечијој манифестацији која се у оквиру новогодишњих празника шездесетих година одржавала на простору Католичке порте, истакао је како је „раних шездесетих као дете посећивао” ову манифестацију. Иако се саговорник „не сећа у чијој се организацији Снешкоград одржавао”, истиче „како није дуго трајао”, као и да је на манифестацији, између осталих свирао и „неки музички састав Естера” који је био из његове основне школе, односно ОШ „Ђорђе Натошевић” и чији су чланови „свирали на електричним гитарама”. Сећа се како је тај састав „свирао Ринге, ринге, Раја у рок тј. у бит варијанти”, што је њему тада деловало јако занимљиво, али и помало чудно с обзиром на то да је „главни гитариста имао дугачку

косу”, односно да је њему тада „као малом” деловало „импресивно”. Описујући Снешкоград, саговорник је напоменуо да су у оквиру њега изузев различитих перформанси били и различити штандови за продају, затим „како су у различитим перформансима и карневалима учествовала деца”, али да је он био „помало уплашен и није се најбоље сналазио” у тој „маси деце”. Посебно су му били интересантни „костимирани глумци”, нарочито „велики Снешко Белић”. Такође, саговорник је истакао, како су „поједина предузећа пред нову годину у Снешкограду делила новогодишње пакетиће деци запослених у тим фирмама”, као и да су том приликом били „глумци обучени као Деда Мраз и ирваси”. Због снега „којег је”, како наводи „тих година било далеко више”, све је деловало „бајковито и идилично”.

Лична сећања на некадашњу кафе-посластичарницу *Зајреб*

Локација: Трг слободе

Кафе-посластичарница *Зајреб*, налазила се на месту данашње посластичарнице *Ајшина* на Тргу слободе код Катедрале. Након Другог светског рата, када је једна од најстаријих посластичарница у граду која се звала према презимену њеног власника *Дорншијетер* национализована, преименована је као *Москва*. То име је носила само три године, односно до 1948. године, тј. до политичког разлаза комунистичких партија ФНРЈ и СССР-а. Након тога, добила је назив *Зајреб*, који је задржала све до распада СФРЈ, када је из актуелних политичких разлога преименована у *Ајшину*.

О овој локацији је разговарано са неколико информаната. Сви они су истакли како су током шездесетих, седамдесетих или осамдесетих година као деца, а и касније, одлазили у *Зајреб* на „чувене мињоне” и „укусне сендвиче”.

Један од саговорника који је одлазио у *Зајреб* још од детињства односно од раних шездесетих година сећа се како је „намештај у *Зајребу* био интересантан, пресвучен плишем црвене боје”, као и да „су биле велике столице, као неке полу-фотеље са великим наслоним”. Такође, сећа се „угаоних клупа пресвучених плишем” које су постојале „у ћошковима *Зајреба*”.

Други саговорник је описивао различите колаче који су постојали у понуди, при чему је истакао „како су га највише одушевљавали мињони који су били преливени преливима разних боја који су били лепо украшени чоколадним и другим украсима”. Истакао је, да су „мињони били у разним облицима”, односно „у облику пирамиде, купе, круга, квадрата” који су служени на тањиру упаковани „у рецкастој папирној фолији” тј. „у рецкастим папирним тацницама”. Саговорник је такође напоменуо како је „скупљао те рецкасте тацнице, носио их кући и играо се са њима на разне начине”, односно да су у његовој игри „ти папирчићи били најчешће чамци које је пуштао да пливају у напуњеном лавабоу”.

Информанткиња са којом је вођен разговор о овој посластичарници, истакла је како је она „највише волела fine сендвиче”, при чему су јој најбољи били „са краставчићима и са руском салатом”. За „њу су”, како је саговорница истакла „гарнирани сендвичи са фантастичним намазом у *Зајребу*, били једно од омиљених јела”. Сећа се да је „*Зајребом* управљало хотелско-туристичко преду-

зеће Варадин”, као и да „је *Заїреб* био нека мешавина кафеа, посластичарнице и ресторана”. Она се такође сећа „како је поред чувених гарнираних сендвича, у *Заїребу* често јела сутлијаш са циметом, запечене палачинке, али и воћне купове, колаче и банана-сплит, уз обавезну топлу чоколаду”.

Четврти саговорник који је причао о *Заїребу*, односно о понуди јела у њему током седамдесетих и раних осамдесетих година, истакао је како се сећа „беле кафе која је служена у керамичким криглама” и коју је „увек наручивао уз гарниране сендвиче”. У сећању су му такође остале и „сендвич-кифле са белим мајонезом и саламом које су биле упаковане у целофан”.

Пета информанткиња која се сећала сендвича из *Заїреба* истакла је „да је као средњошколка чекајући аутобус код Катедрале” по правилу „свраћала у *Заїреб* на сендвиче и белу кафу”. Сендвичи су њој, како је весело кроз смех истакла „били празник за непце. Ја сам тамо свраћала и увек се враћала по још. Сећам се тог тананог белог папира у које су били увијени, мириса белог чувеног *Хлебовој* хлеба”. Такође је напоменула како је у *Заїребу* касније када је „већ студирала” сваки пут када би ишла „на матине у Народни биоскоп, свраћала на падобранце”.

Лична сећања на некадашњу продавницу обуће *Борово*

Локација: Трг слободе

Присећајући се како је током шездесетих година „као дете заједно са оцем ишао да купује ципеле”, саговорник са којим је обављен разговор о овој продавници је истакао „како није волео да проба различиту обућу у

више радњи” и како је због тога „скоро увек са татом започињао и завршавао трговину у *Борову*”. Испитаник се присећао куповине обуће за себе са смехом, истичући да без обзира на то „што је у Пашићевој, Јеврејској и Змај Јовиној улици био велики број радњи са обућом”, он „није никако волео да испробава различите ципеле”, тако да је за њега „постојало само *Борово* и ништа друго”. Једино је „једном или двапут купио нешто у некој продавници у Пашићевој”, зато што у „*Борову* нису имали његову величину ципела”. Информант је такође напоменуо да се „и данас с муком сећа, како му је то испробавање у више радњи, јако тешко пало”.

Други саговорника са којим је обављен краћи разговор о *Борову*, истакао је „да је продавница имала одличан избор квалитетне гумене обуће”, а да је касније на њеном месту отворена продавница „*Узор-акустика*, где су се продавале грамофонске плоче, игле, грамофони и остала аудио-техника”. Испитаник је такође истакао „како су му у *Борову* родитељи купили прве праве патике”.

Лична сећања на телефонску говорницу испред Хотела Војводина

Локација: Улица краља Александра

Информант који се присећао старих телефонских говорница у Новом Саду током шездесетих и седамдесетих година, навео је како му је телефонска говорница испред Хотела „Војводина” остала најбоље у сећању из разлога што је „као дечак чекао поред док је његова мама телефонирала”. Сећа се како се „у апарат стављао новац, једна, две или касније три банке”. Објашњавајући какве

су номинале биле коришћене и да ли су биле алуминијумске или месингане, саговорник је истакао „како се у почетку досађивао испред говорнице док је његова мама телефонирала”. док није видео мале Роме „како се завлаче испод говорнице, траже и сакупљају ситан новац” који је повремено „неким људима испадао док су телефонирали”. Након тога и „он је почео да се завлачи испод и да тражи новац” и практично „никада ништа не би пронашао”, али је зато „по правилу испрљао руке и гардеробу”, на шта се његова „мама љутила” а често би од ње „због те акције” добио и „пацке по рукама” а још је „остао и кратких рукава”, будући да ништа није пронашао. Саговорник је истакао како су кабине говорница биле постављене на малим стубићима „око 20 цм висине” и да је „често била гужва испред њих”. Сећа се како су „његовој мами због тога што је волела да дуже разговара они који су чекали испред увек куцали на врата” телефонске кабине уз приговоре да заврши на шта је она увек „пријатним гласом” љубазно одговарала „одмах, сад ћу”, при чему се извињавала и говорила „да мора да заврши разговор”.

Други испитаник причајући о телефонским говорницама у граду током шездесетих година, истакао је како се често испред њих чекало у реду, као и да је присуствовао различитим ситуацијама када су „неки дуго причали”, па су „им они који су чекали испред добацивали, лупали, отварали врата говорнице” и да је једном чак „видео када је онај који је дуго чекао истргао некој жени слушалицу из руке и залупио је” зато што је био револтиран њеним дугим разговором. Према његовим речима од краја шездесетих и током седамдесетих „било је све мање неприлика око говорница”, зато што их је у међувремену по центру града „постављен већи број”. Међутим,

како саговорник напомиње „у почетку нико није квариио телефонске говорнице а касније када их је било више, мало, мало, неко би намерно покварио по неку од њих”. Односно, саговорник је револтирано истакао „да како су године одмицале, све је било мање реда испред говорница, али је било све више оштећених и уништених телефонских апарата”, при чему су по његовим речима „неки дрипци откидали слушалице са њих”.

Лична сећања на Експрес ресторан у Хотелу Војводина

Локација: Улица краља Александра

Саговорник који је износио своја сећања на Експрес ресторан који је током шездесетих година постојао у склопу хотела „Војводина”, навео је да је он у њега „одлазио са родитељима још као дете”. Сећа се да је храна „била ужасна”, односно „да му је било мучење да је једе”. Ресторан је према његовим речима функционисао по „принципу самопослуживања” и у њега је често одлазио са родитељима током радних дана будући да „они због посла често нису стизали да припреме ручак”. Саговорник се сећа како је у њему јео најчешће „супе, мусаку, филовану паприку” и много тога другог, при чему истиче „како му се ништа није допадало”, али да је јео силом „зато што је уколико поједе порцију” на крају од родитеља у истом ресторану добијао десерт који је волео и „жељно ишчекивао”. Десерт који је најчешће био „крем са сирупом од вишње и дивном вишњом на врху” му је, како је кроз смех истакао „давао снаге и воље да поједе порцију некукусне хране”. Сећа се и како би често појео „по четири или пет комада тог колача уместо ручка”, док је његов

отац са којим је у ресторан најчешће одлазио „појео остатак безукусне хране” коју он „није могао да једе”.

Лична сећања на Узор

Локација: Улица Модене

Робна кућа Узор је била лоцирана преко пута Танурџићеве палате дуж Улице Модене на углу са Тргом слободе.

Једна од информанткиња са којом је обављен разговор о *Узору* и *Пројресу* је истакла како је годинама куповала у „обе робне куће”, али да је „више волела *Узор* зато што је роба била лепше и прегледније послогана и зато што ју је познавало особље”. Према њеним речима „роба која се продавала у *Узору* била је иста или јако слична као и у *Пројресу*”.

Информант са којим је обављен разговор о *Узору* и *Пројресу*, сећа се како су се поред многих других артикала у *Узору* средином шездесетих година „могли купити слаткиши на граме, као и у паковању”, тако да је он једва чекао „да родитељи крену у *Узор* или у *Пројрес*”, пошто је „знао да ће сигурно добити неки слаткиш”. Он је са чуђењем описивао како је невероватно шта се „све могло купити у *Пројресу* и *Узору*, од фарби, преко технике, одеће, обуће, посуђа, беле технике, играчака до прехранбених производа”, односно како је кроз шалу саговорник додао „од игле до локомотиве”. Још увек данас размишља „како је све то стало на тако малом простору”. Саговорник истиче да се током шездесетих година продавала у обе продавнице „махом домаћа роба” а касније „и роба из увоза”, при чему је напоменуо како је његов отац у *Узору* купио „мали јапански транзистор” који је био „јако

квалитетан”, и који је имао „своју кожну футролу”. Он је такође навео да се сећа „немачке техничке робе” која се продавала у *Узору*, попут „магнетофона марке грундинг” и „много тога другог”. Према његовим речима, иако је техника била страна „конфекција и остали производи су били домаћи”.

Трећи информант са којим је обављен разговор о новосадским робним кућама се присећа како се стално „качио са татом да ли је бољи *Узор* или *Пројрес*”, пошто му је отац, како истиче био „узоровац, а он је био прогресовац”, док се такође расправљао и са сестром која је била „стотексовка”, односно која је преферирала куповину у Стотексу.

Четврти саговорник са којим је обављен разговор о *Узору*, напоменуо је да је робна кућа „популарна штрафта” како су је због издуженог облика звали, „имала три улаза. Први за намештај и технику, други за текстил и конфекцију а трећи за парфеме и козметику”.

Лична сећања на *Пројрес*

Локација: Улица Модене

Робна кућа *Пројрес* се налазила на углу Улице Модене и Змај Јовине у приземном делу, као и у сутерену Танурџићеве палате.

Један од информаната је истакао како је *Пројрес* раније отворен од *Узора*, али да је још од „детењства почетком шездесетих година најпре са родитељима а затим касније и сам” посећивао оба продајна места која су по његовим речима „имали јако сличну, практично исту робу као и исту количину робе у понуди, иако је просторно *Узор* био нешто већи од *Пројреса*”. Саговорник је истакао

како је постојао извесни „ривалитет између људи који су куповали у *Проџресу* и оних који су куповали у *Узору*”, односно да су се многи стално „препирали која је продавница боља” иако је по његовим речима то „било просто невероватно и необјашњиво с обзиром на то да је асортиман робе скоро у потпуности био исти”. Исти саговорник је кроз смех истакао да је његова „мама више волела *Проџрес*, а да је тата више волео *Узор*” а он је „подржавајући маму, исто више волео *Проџрес*”. Према његовим шаљивим речима, он је „остао одан *Проџресу* до његовог последњег даха”, односно док продавница није затворена. Саговорник је истакао да су цене у *Узору* и *Проџресу* биле јако сличне, скоро исте, али „да су се многи расправљали” која продавница је јефтинија. Испитаник је такође навео како се „он највише задржавао на штанду на којем су биле играчке”.

Друга испитаница са којим је обављен разговор о робној кући *Проџрес* је истакла да је имала познатика који када је Норк отворен, није желео никада да одлази у њега тврдећи да у њему „купују напувани”, односно они који се праве важни и да је он увек из принципа и „ината” стално куповао у *Проџресу*. Она је такође описала како су се „људи стално расправљали” да ли „је бољи *Узор* или *Проџрес*, а касније Норк и Стотекс”. Такође је исти случај био, наводи она „и када је отворен Базар”.

Трећи информант са којим је обављен разговор о *Узору* и *Проџресу* је истакао како је као дете током шездесетих у *Проџресу* куповао слаткише, односно „бомбоне са лешником обливане чоколадом, бомбоне од целог зрна сувог грожђа обливеденог чоколадом и бомбоне од целог зрна кафе са ликером обливане чоколадом”. Саговорник је напоменуо да су се „све ове бомбоне куповале

на граме”. Он се такође сећа и различитих производа, односно слаткиша које је производио, *Kraš* (из Загреба), *Kandit* (из Осијека), *Звечево* (из Пожеге), а касније и *Соко Штарк* (из Београда). Овај саговорник је причајући о слаткишима у *Пројресу* и *Узору*, истакао како се слатки производи које је производио *Банани* „уопште нису продавали ни у *Узору* ни у *Пројресу*”, да су били лошег квалитета „пуни шећера, са мало какаа и гадним млеком” и да „их је јео само код родбине по селима где су они били популарни”, односно у којима су се, по његовим речима „најчешће куповали”. Он је причајући о *Пројресу* како је у њему куповао слаткише и играчке као дечак, истакао да „и дан данас има осећа носталгију и да са сузама гледа на локацију на којој се *Пројрес* налазио”.

Лична сећања на некадашњу робну кућу Норк

Локација: угао Јеврејске улице и Булевару Михајла Пупина

Испитаник са којим је обављен разговор о овој робној кући истиче „како је она била хит када је отворена” као и да је „била јако популарна нарочито седамдесетих година”. Он је истакао како је „Норк био савремени пандан *Пројресу* и *Узору*” и да су се, када је отворен „сви чудили због покретног степеништа које је имао”. Према његовим речима „Новосадска организација робних кућа је била популарна и што је имала два спрата”, односно због величине продајног простора.

Други саговорник истиче да су се након што је отворен Норк, као што су пре тога постојали „љубитељи *Пројреса* или *Узора*”, појавили и „љубитељи Норка”, иако да нико „од њих није знао да објасни зашто су љубитељи

Проїреса, Узора или Норка”. Он се присећа како је током седамдесетих година стално „слушао по граду међу пролазницима” или од „својих познаника о Норку”, односно о томе „како иду у Норк”. Према његовим речима, када је отворен Норк, многи више нису желели да „одлазе у *Проїрес* и *Узор* тврдећи да су застарели” у односу на Норк у којем је био већи избор производа.

Испитаница са којом је обављен разговор о Норку, истиче да је „он био прави хит међу Новосађанима када су га отворили”, али и да су „цене биле више него у *Проїресу* и *Узору*”. Такође, сећа се, да су се „људи хвалили да су неку ствар купили у Норку”. Међутим, према њеним речима, бројни људи попут ње на пример који су волели *Проїрес*, или они који су волели *Узор* „нису се продавали лако”, односно нису „правили фаму од Норка”. Сећа се како „њен познаник који је волео *Проїрес* намерно није куповао у Норку”, при чему је тврдио „како неће да купује у Норку зато што тамо купују сви напувани”.

Сећања на некадашњу продавницу, такозвану пролазну Наму

Локација: простор између Позоришног трга и Улице краља Александра

Такозвана пролазна Нама, продавница одеће, налазила се између данашњег Позоришног трга и Улице краља Александра, односно имала је два улаза из две паралелне улице, те је стога међу грађанима Новог Сада популарно називана „пролазна”.

Једна од информанткиња са којом је вођен разговор о овој продавници, објашњавала је на којој се локацији она налазила истичући да је „један од улаза био на месту

Париској маџазина". Она је у продавници куповала „различите ствари од осамдесетих година па све док није затворена”. Саговорница је истакла „како је Нама била у граду позната по бољој роби него у *Проџресу* или *Узору*”.

Информант са којим је обављен разговор о овој продавници сећа се да је као дечак још током шездесетих година „често са мамом одлазио” у ту продавницу и да ју је звао „пролазна Мама”, с обзиром на то да је његова мајка „вечито била у тој продавници”. Такође, сећа се како је волео самостално да пролази кроз њу, користећи је као „пролаз и пречицу између две улице”. Сећа се, да се у кругу његове породице „јак често причало о пролазној Нами” и да је она „била појам”.

Лична сећања на посластичарницу *Сити* на Позоришном тргу

Локација: Позоришни трг

Један од испитаника са којим је обављен разговор о некадашњој Сити (*City*) посластичарници истакао је „како је она била посве другачија од оне које се данас налази на истом месту”. Сећа се како је још од детињства и годинама касније повремено одлазио „на чувени ригојанчи колач” који је „јак волео”. Такође повремено би куповао и „кестен-пире и крем”. Приликом разговора испричао је занимљивост која се дешавала када би од продавачице која је према његовим речима „била Мађарица” наручивао крем. Наиме, продавачица у *Ситију* га је, током шездесетих година сваки пут када би као „мали дечак наручивао крем”, увек упитно питала да ли „хоће крееема” са специфичним „мађарским нагласком”. Зато је он „мислио да се тако каже правилно”, па је увек

пред друговима „причао како је јео креему у *Ситијију*”, на шта су га „школски другови чудно гледали и задиркивали”. Сећа се расправе са његовим најбољим другом о томе како се правилно каже, при чему је он на другов аргумент „да је крема оно што се маже на ципеле и са чиме се чисте зуби”, одговарао „какав крем, ваљда крееема, ваљда знају они шта продају”. Чак и након што је сазнао да се заправо заиста каже крем, он је тај „колач и даље звао крееема зато што му се допадало како је то звучало”. Тако је и „годинама касније када се променила продавачица”, испитаник истакао како би увек када је наручивао тај колач „који је био у чаши у виду шлага”, увек приликом наручивања говорио „једну крееему молим”. Испитаник је у ову посластичарницу одлазио од средине шездесетих година до краја седамдесетих или почетка осамдесетих година, док се према његовим речима „није променио њен власник”, односно „док није опао квалитет колача”.

Лична сећања на некадашњу продавницу *Јујојласџика* на Позоришном тргу

Локација: Позоришни трг

Информант који је описивао некадашњу продавницу *Јујојласџика* која се налазила на данашњем Позоришном тргу, односно у једној од зграда преко пута Српског народног позоришта, истакао је како је „углавном та продавница била страховито активна током летње сезоне” и да су се у „продавници пластичних производа фабрике *Јојојласџика* из Сплита куповале ствари за море”. Сећа се како је од најранијег детињства, почетком и средином шездесетих година током летњих месеци, пре одласка на море одлазио са родитељима у ову продавницу

где су куповали „углавном гуме за пливање које су биле у облику круга, пластичне папуче, јастучиће и душеке за лежање на плажи, онда лопте на надувавање” итд. Испитаник се сећа да је већина производа која се продавала у овој продавници „била на надувавање од тврде пластике која је била квалитетна, али је била лоше лепљена”, па су се купљени предмети „често одлепљивали по шавовима”, односно да производи нису трајали дуже „од две сезоне”. Зато су, како се сећа, купљене предмете „јачо често лепили флексицама за бицикл”, односно флексицама за „гуме за бицикл, тигар и другим лепилима”. Посебно му је остао у сећању „мириси пластике” који му је пријао па је „увек када би ушао у продавницу дубоко удисао мирисе”, при чему је напоменуо да је уласком у продавницу „већ осећао мирис и мора, Сунца и слане воде”. Односно како је истакао испитаник „чим би осетио мирис пластике у радњи, већ је знао да ће ускоро да се купа”. Цене и квалитет производа је према речима саговорника варирао и „било је понешто за свачији џеп”.

Друга саговорница са којом је обављен разговор о овој продавници се сећа како „су продавци увек јако били нервозни и непријатни”, да се „увек чекало у реду” и „да су сви били нервозни, и купци и продавци пошто су сви једва чекали да оду на море”. Испитаница се сећа да је као дете са мајком често чекала током јула „у реду испред продавнице који се протезао и неколико метара испред улаза” у продавницу. Описујући атмосферу у продавници, испитаница је истакла како су „сви били нервозни и сви као да су већ више били на мору него у продавници”.

Лична сећања на некадашњи *Комисион* у Змај Јовиној улици

Локација: Змај Јовина улица

Информант са којим је разговарано о комисионима у граду, истакао је да је као дете у комисиону који се налазио „поред некадашње продавнице *Зенић* и књижаре *Свјетлосић*”, средином шездесетих година „попут све остале деце у њима најчешће куповао жваке” и како је „то било нешто невероватно”. Посебно се сећа „цигарет жвака”, као и „базока жвака у облику квадрата – мале плочице”, које су према његовим речима „биле укусне с обзиром на то да су биле из увоза” за разлику од свих жвака „домаће производње код којих се највише осећао шећер”. Саговорник је истакао „да су те жваке биле јако скупе, да су доношене из Америке” и да су „се продавале на комад или чак на пола комада”. Испитаник је истакао да су оне заправо представљале „углавном имитацију камел цигарета” с обзиром на то да им „је и кутија била слична камел цигаретама”. Такође, напомиње како су базока жваке „имале сличице, док их цигарет жваке нису имале”. Сећа се како је жвакање тих жвака представљало неку врсту „имица у основној школи”, као и да су „деца развлачиле те жваке како би се видело да су розе боје” за разлику од „домаћих које су биле беле боје”. Причајући како је куповао жваке у комисионима, сетио се како је његов друг из разреда једном „украо новац од родитеља” и како је „купио целу кутију тих жвака” о чему је „причала цела школа”. Напомиње да су га приликом куповине „цигарет жвака”, „пет пута питали да ли он има пара, пре него што су откуцали на регистар машини то паковање жвака”. Испитаник је такође навео како

су домаће жваке које „су се звале фаворит” најчешће он и његови другови „куповали у *Пројресу*”, као и да су оне биле у облику „малих танких плочица и јако тврде са неким сличицама фудбалера”. За разлику од увозних жвака, према речима саговорника „Фаворит се тешко жвакао и на крају се гутао јер није имао еластичност”. Причајући о куповини иностраних жвака саговорник је такође истакао „како су многи жваке преко ноћи држали у чаши или шољи воде”, односно да их нису бацали „и по неколико дана”, као и да су „многи, као и он и његова сестра” често „дрвеним розе или црвеним бојицама бојили обичне жваке” како би се „у школи хвалили да жваћу базоку”

Лична сећања на некадашњи *Комисион* на Позоришном тргу

Локација: Позоришни трг

Информант са којим је обављен разговор о овом комисиону, објашњавајући и покушавајући да се сети тачне зграде у којој се он некада налазио, истакао је како је његов отац волео да посећује све комисионе у граду „купујући различите ствари, пре свега ручне сатове”, при чему је напоменуо како су „поред овог који је био на Позоришном тргу, током шездесетих година постојали комисиони у Змај Јовиној улици поред некадашње продавнице *Зенић*, у Милетићевој улици близу часовничарске радње *Курањи*”, као и „у Дунавској, близу угла са Змај Јовином”.

Други испитаник је истакао како је у овом као и у осталим комисионима „углавном било техничке робе”, као и „нешто увозне италијанске гардеробе”, односно

да су сви били карактеристични по „роби са Запада”. Према његовим речима „одлазак и куповина робе из комисиона је представљало неку врсту статусног симбола”.

Лична сећања на некадашњи ресторан *Гурман* у Његошевој улици

Локација: Његошева улица

Саговорник са којим је обављен разговор о овом ресторану, истакао је да је још као дете са родитељима одлазио повремено недељом на породични ручак у овај ресторан. Према његовим речима посебно је био „квалитетан роштиљ”. Саговорник је такође навео да је на исти начин одлазио и у ресторан *Палић*, али да је *Гурман* био нешто „бољи што се тиче хране”, као и да су у оба ресторана „пуштани преноси спортских утакмица са радија”. Саговорник је такође навео да је „ресторан *Гурман* био мало скупљи од *Палића*”, као и да је био „лепше сређен”, односно да је изгледао „класичније и господскије” за разлику од ресторана *Палић* који је према његовим речима био уређен „попут полу-бифеа”.

Друга саговорница, бивша студенткиња књижевности на Филозофском факултету, била је мало детаљнија у описима ресторана *Гурман* у Његошевој улици, преко пута Филозофског факултета, који се некада налазио у строгом центру града. „Овде су се окупљали студенти, али и професори са тог факултета. *Гурман* је био ’продужена рука’ Трибине младих, али не треба прескочити ни лист *Index*, чији су се сарадници, као и Уредништво састајали баш у *Гурману*. Овде је утврђивана концепција листа, довршавани уводници, расправљало се о слободи, правди, истини, књижевности. ... Радо виђен гост, био

је и чувени професор светске књижевности, Сретен (Срета) Марић, француски ђак и касније професор и његов асистент Ђорђије Вуковић (познати, тврди шездесетосмаш). Студирали смо југословенску књижевност, али светска је била главна. Овде смо први пут чули за Волта Витмена, француске авангардисте, али и сликаре, музичаре... Они одважнији, рецитовали су (тада био је популаран Бранко Миљковић), говорили наизуст и целе странице Достојевског, Кафке, Мана, Хакслија... имали смо и кружок за тумачење светске поезије. Занимљиво је, да су ту долазили и Београђани, *Гурман* је био 'култна кафана' резервисана за слободоумне, али искључиво 'филозофе' (студенте Филозофског факултета), како су нас звали келнери. Било је то време кад је било престижно читање и то што више, а нарочито на француском и немачком, руски није био тада у моди, али Достојевски јесте. *Гурман* је немогуће освежити у сећању без славног професора Филозофског факултета, Петра (Пере) Мужичевића и његовог асистента Слободана (Бобе) Милетића, први увек с лулом, други увек удешен према грађанској моди, са свиленим шалом испод оковратника снежно беле кошуље.

Ми, студенти, надметали смо се у знању, тада је било важно бити обавештен о свему што се дешава не само на Факултету, граду, већ и у целој земљи, било је престижно обилазити антикваријате у Загребу, Будимпешти и Бечу. Такође, путовати у Лондон. О томе смо затим опширно причали у *Гурману*, уз чај од липе, а путовања смо сматрали ширим образовањем. Познавање европских токова у књижевности, али и култури уопште, било је на листи приоритета добрих, најбољих студената. Најзанимљивија је прича, која је ушла у легенду о овој кафани,

да је један од студената сатима тако бриљантно тумачио Раблеа, да је професор тражио индекс да му упише оцелу. *Гурман* је био нека врста 'училишта', боравак у њему, макар на кратко, био је статусни симбол не сам новосадских, већ и београдских студената." На крају је истакла: „У *Гурману* је на ручку, давне, 1962, био и нобеловац Иво Андрић, приликом посете чувеном Издавачком предузећу Матице српске (више не постоји) у друштву Мире Јовановић, техничког уредника Предузећа, легенде српског (и југословенског) издаваштва. Присутни студенти су се тискали само да га поздраве. Причало се међу студентима о томе и деценијама касније, био је то прворазредни догађај. Као нека потврда о *Гурмановом* престижу у књижевним круговима”.

Лична сећања на некадашњи ресторан *Палић*

Локација: у околини данашњег Српског народног позоришта

Информант са којим је разговарано о овом ресторану, истакао је да се „он налазио на месту данашње зграде Српског народног позоришта”, као и да је „још од раног детињства одлазио недељом послеподне на породичне ручкове са родитељима и сестром у њега”. Остао му је у сећању и по томе „што су са радија емитоване спортске емисије и преноси утакмица”, што је за њега „деловало некако депресивно, нарочито када је дан био тмуран”. Посебно га је иритирало што је радио био пуштен „јак гласно, чак до те мере да се није могло нормално разговарати”. Сећа се такође, да су појединци „током ручка чак и навијали”. Испитаник је такође навео како су се бројни појединци често расправљали „да ли је био бољи

ресторан *Палић* или *Гурман*, исто као што су се расправљали да ли је био бољи *Пројрес* или *Узор*". Према речима саговорника, оба ресторана су имала „сличну храну”, па му је било чудно што се „људи расправљају који је од та два ресторана бољи”.

Лична сећања на *Млечни ресџоран* и каснији *Грил 11* у Танурџићевој палати

Локација: Улица Модене

Један од саговорника са којим је разговарано о некадашњем млечном ресторану, истакао је како је он био познат по „масном буреку” и како је овај ресторан био један од „највећих млечних ресторана у граду”. Одлазио је редовно у њега „све док није затворен средином седамдесетих година када је преуређен у *Грил*”. Сећа се како је у овај ресторан одлазио као дете „почетком шездесетих година” и како никада није могао „да поједе цео буреку”, тако да је остатак бурека обично после њега „јео његов отац”. Испитаник је такође истакао да се сећа „алуминијумских виљушки које му се нису допадале” и да му се много више допадао „млечни ресторан код биоскопа *Звезда* у којем су биле виљушке од *ростфраја*”. Касније је „*Млечни ресџоран* преуређен када је постао електрични *Грил ресџоран*”, истакао је саговорник.

Друга информанткиња са којом је обављен разговор о некадашњем млечном ресторану, односно како га је она звала 'млечњак-грил', истакла је да је „седамдесетих година долазила као девојка са друштвом да једе разноврне ствари које су припремане на грилу”, као и да „се сећа редова за погачице и мекике” којима је „цена била јако ниска” и које су „се продавале у великим количинама”.

Трећи испитаник са којим је обављен разговор о млечним ресторанима и кафе-посластичарници *Заїреб*, истакао је како су „најбољи сендвичи” били управо у овом ресторану, односно, како га је он назвао млечњак. Према његовом мишљењу, они у „тринаестици и *Заїребу* нису били ни до чланака онима у млечњаку”.

Лична сећања на *Млечни ресторан* и каснији *Грил 13* на месту данашњег *Аполо центра*

Локација: данашњи *Аполо центар*

Један од испитаника са којим је разговарано о овој локацији, истакао је да је *Млечни ресторан* код „биоскопа *Звезда* постојао до осамдесетих година”, односно до преуређења објекта на овом потезу приликом изградње *Аполо центра*. Саговорник је описујући ентеријер некадашњег ресторана истакао како је раних шездесетих година „ресторан имао столове са мермерним плочама” и како су „постојала и два или три нижа сточића, намењена за децу”. Испитаник се сећа како су се „у ресторану правиле мекике и бела кафа”, које је она најчешће куповао, али да је било „и много тога другог”. Напоменуо је да је бела кафа „била одлична” и да данас „нигде више не постоји таква”. Касније је „током седамдесетих овде отворен први грил у граду”, истакао је информант, при томе описујући како је изгледала „велика метална електрична плоча на којој је припремано месо и различити омлети”.

Другом испитанику који је причао о гриловима у *Новом Саду*, односно о млечним ресторанима, остало је у сећању је како је „волео да уз погачице или мекике пије јогурт које је особље служило у стакленим чашама

и које су стајале поређане у витринама са пецивима”. Према његовим речима, овај простор је касније био *Грил 13*, који је „лично на некакву студентску мензу где је вечито била галама и где је већином долазила омладина” којој је и „он тада припадао”.

Испитаница која се присећала *Грила 13* седамдесетих година, истакла је како јој је „ресторан остао у сећању по укусним сендвичима са мајонезом које су у ресторани спремали по својој тајној рецептури”.

Четврти испитаник је истакао како је као „средњошколац у *Грил* долазио на буреке којег је таманио у великим количинама”. Такође, сећа се и „невероватно добрих сендвич-кифли са домаћим мајонезом” који су имали „божански статус” међу његовим друговима.

Пети саговорник са којим је покушан разговор о овом ресторану, само је рекао „*Atheist Rap* све је фино објаснио, и атмосферу и масу, једноставно све „само одслушај песму и одмах ћеш осетити мирис и укус *Грила* са све људима у њему”. Онда је револтирано и неодређено опсовао оне који су га срушили и уместо њега направили место, где, како је истакао „данас продају пластичну храну”.

Лична сећања на некадашњи Народни биоскоп у Танурџићевој палати

Локација: Улица Модене

Један од информаната са којим је обављен разговор о некадашњем Народном биоскопу на простору на којој се некада налазио, детаљно је описивао како се у њега улазио и где је била благајна, као и где су најчешће стајали тапкароши карата и „људи који су продавали у

цегерима сунцокретово и бундевино семе у различитим фишецима”. Он је истакао да је овде гледао први „колор филм у животу”, за који истиче да мисли да је „био први колор филм који се појавио у граду и који се звао *Певач луџалица*”. Саговорник је истакао како је овај „амерички филм о мексичком певачу” представљао „право чудо и да су сви долазили да га виде зато што је био у боји”. Према његовим речима, он је „приказиван негде 1962, или 1963. године”, не сећа се тачно, али „сећа се да је *Певач луџалица*” на њега „због колора оставио јак утисак”. Управо је овај филм, како је саговорник напоменуо био „први филм” који је погледао „са другом” с обзиром на то да је пре тога „на филмове ишао само са родитељима”. Уједно, тада се пре пројекције и догодио један инцидент, због којег се „јако добро сећа тог филма”. Наиме, према речима саговорника често су „око биоскопа стајала ромска деца са Клисе која су крала карте мањој деци”. Информант је истакао, да се управо тада „догодило да га је један мали Ром ударио по руци, да му је узео карте за филм и почео да бежи”. Како саговорник истиче, затим су „он и његов друг Миле трчали за лоповом” и на његову „срећу, малог лопова је ухватио неко од пролазника, извукао му уши и вратио је њему и његовом другу карте за филм”, тако да су стигли „срећом на време да се врате до биоскопа да гледају филм”. Испитаник се, причајући о градским биоскопима, сетио и како је „његова мама ненамерно увек обавезно каснила на почетак филма” и да ју је затим „теткица са батер-лампом уводила у салу и спроводила до њеног нумерисаног места”. То је према речима саговорника често изазивало негодовање публике и његова мајка се због тога „увек наглас извињавала свим присутним у публици”. Испитаник је кроз смех наводио

како су „бројни гледаоци попут његове маме каснили на представе”, да су „пропуштали журнал” и да је то „изазивало негодовање публике уз различите повике”. Испитаник се присећа да су чак „неки уживали да улазе накнадно са батеријом у биоскопске сале”, односно да је повремено и „он сам то радио” с обзиром на то „да је волео да га тетка са благајне доводи са батер-лампом до његовог места” у биоскопској сали.

Један од испитаника је истакао како је Народни биоскоп спадао у „лошију категорију градских биоскопа”, односно да је најбољи „био Јадран, па Звезда, па Народни, па биоскоп ЈНА”, док у биоскоп Дунав у Петроварадину „није ни одлазио”. Испитаник је такође истакао, како је владала општа незаинтересованост за журнале касних шездесетих година и да су они временом укинута.

Лична сећања на некадашњи биоскоп Јадран у Поштанској улици

Локација: Поштанска улица

Испитаник са којим је обављен разговор на овој локацији истакао је како му је Јадран био „омиљени биоскоп зато што је имао најлепшу салу”, као и да је још од шездесетих година па све до затварања биоскопа крајем деведесетих или након 2000. године „веома радо одлазио у њега”. Саговорник је, између осталог, истакао како су шездесетих година док је „био дечак и тинејџер” у Јадрану, као и у осталим биоскопима „све биоскопске представе почињале журналом који је био у црно-белој техници, као и сви тадашњи филмови”. Описујући тзв. филмске новости, које су се популарно међу грађанима звале „журнал”, испитаник је навео како је он заправо

представљао „преглед вести које су трајале око десет минута и које су почињале обично са вестима о Титу, где је био, шта је радио и како су га дочекивали на путовањима”, тј. према његовим речима, журнал је започињао „Гитовим догодовштинама”, након тога су следиле „политичке теме, вести са естраде”, као и из „света моде” а завршавао је прегледом спортских вести. Према речима испитаника, журнал је престао да се емитује „када су почели да се пуштају филмови у колор техници”. Саговорник истиче да су први колор филмови „били прави бум и неописив доживљај”, као и да су „многи само о томе данима и недељама причали”.

Једна информанткиња са којом је обављен разговор о овом биоскопу истиче „како је често морала да купује карте од тапкарроша за дупло већу цену”, пошто су тапкарроши за „боље филмове често умели да купе тридесет и четрдесет карти”, тако да их је „често нестајало”. Сећа се да су „момци који су дошли са девојкама”, јако често да се „не би обруkali, куповали од тапкарроша много скупље карте” с обзиром на то да су за поједине филмове карте „брзо биле разграбљене”.

Један од испитаника, истиче да је „код неких млађих из публике” често био обичај да не сачекају сам крај филма, већ да непосредно пред крајем пројекције „када већ виде да је филм пред крајем устану са свог места и крену да напуштају салу”, што саговорник објашњава тиме да су такви појединци „волели да се праве паметни како они знају када је филм пред крајем”, односно да завршава. То је према његовим речима често изазивало негодовање публике. Саговорник, причајући о пројекцијама филмова у биоскопима наводи како су често приликом различитих сцена у филмовима појединци из

публике „често наглас реаговали”, при чему су му најупечатљивија сећања остала да су приликом емотивних сцена „љубљења у филмовима, многи довикивали шиц или миц”. Такође, сећа се да су приликом одређених сцена неки „чак и плакали” или ако им се није нешто у филму допадало да су „гласно коментарисали”. Саговорник је приликом разговора истакао да је Јадран, као „уосталом и сви биоскопи вечито био присут остацима семенки” и да је особље „често опомињало људе из публике да не грицкају семенке”, односно да не бацају „остатке семенки на под”. Он се сећа да је чак и пре пројекције у оквиру филмског журнала постојала напомена да посетиоци „не бацају семенке на под”.

Лична сећања на некадашњи биоскоп Звезда на месту данашњег Аполо центра

Локација: Позоришни трг

Саговорница са којом је разговарано о овој локацији, сећа се како су током шездесетих година испред биоскопа „стално стајали семенкароши и тапкароши карата”. Она је приликом разговора о некадашњим биоскопима у граду истакла, како нису „цене улазница у биоскопе биле свуда једнаке”, односно да су се разликовале „како према биоскопима тако и по месту седишта у њима”. Она је навела да је најјефтинији „стално био биоскоп Дунав у Петроварадину”. Информанткиња је такође истакла „да су у сваком од биоскопа најскупље биле ложе које су се углавном налазиле на ћошковима балкона биоскопа”. Према њеним речима, ложе су постојале „не само у биоскопу Звезда, већ и у Јадрану, као и у Народном биоскопу”. Описујући ложе, информанткиња је истакла „како

су се у њима налазиле покретне дрвене столице, и зато су се филмови могли удобније гледати”. Према њеним речима, она је „док је била млађа током шездесетих и седамдесетих година најчешће куповала карте за ложу са породицом а затим касније са својим пријатељима”. Према њеним речима, ложе „су се разликовале према величини и броју столица” а „када је била млада, посебно су биле популарне међу паровима”. Саговорница је истакла и како су најскупље карте изузев у ложама биле „у првом реду балкона”, док су „најјефтиније карте биле оне које су се налазиле у првом реду у партеру до платна”.

Један од испитаника са којим је обављен разговор о градским биоскопима током шездесетих и седамдесетих година је истакао да је за „Звезду било карактеристично да је постојао матине”, односно да су постојале пројекције филмова и „током дана”. Према његовим речима „изузев три пројекције између 16 и 20 часова, биоскоп Звезда је имао пројекције филмова и преподне. Саговорник се сетио како је „често бежао са друговима са часова из школе и одлазио на матине у Звезду”.

Лична сећања на некадашњи биоскоп ЈНА код данашњег Српског народног позоришта

Локација: дворишни део управне зграде Војвођанске банке

Један од информаната са којим је обављен разговор на локацији некадашњег биоскопа је детаљно описивао где се налазила благајна као и сала биоскопа Југословенске народне армије. Данас простор овог биоскопа представља двориште Војвођанске банке. Овај саговорник је навео „како је то био један од мање популарних биоскопа

у Новом Саду, али да је он поред тога што је посећивао биоскопе Звезду, Јадран и Народни, веома често као основац, а и касније током шездесетих година, веома често одлазио у биоскоп ЈНА". Присећа се да је у „њега увек одлазио Његошевом улицом". Испитаник је истакао, како су испред овог, али и осталих биоскопа пре пројекција филмова увек „стајали продавци семенки који су били интересантни људи различитих профила, од тоталних џабалебароша и нерадника, преко вредних људи и пензионера до социјалних случајева". Многи од њих су према речима саговорника „били људи који су долазили из околних села и пре свега са периферије града". Респондент је описао како су „семенкароши у рукама држали велике цегере са дршком у којима је било сунцокретово и бундевино семе". Навео је како су цегере продавци „увек држали испод пазуха, тако што је цегер био прислоњен уз њихов стомак". Саговорник је такође описао како су продавци семенки увек имали у понуди „више сунцокретовог него бундевиног семена које је било скупле" и како су са „чашицама од ракије са дебелим дном, најчешће стакленим" које су се разликовале по величини (запремини) „продавали семенке у папирним фишецима". Према његовим речима „постојало је неколико мера и најчешће је продавац имао две до три чашице које су користиле као дозе за количину". Приликом куповине, купци су тражили одређену количину мерену према запремини чашица. Саговорник је описао како су „семенкароши стално плуцкали семенке правећи зазубице купцима", односно да су приликом продаје „вечито грицкали семенке". Саговорник је кроз смех причајући о продавцима семенки такође навео „како су сви ти људи који су продавали семенке код свих градских биоскопа били

некако жути у лицу са задебљалим стомаком и танким ногама” и да су га родитељи када је био мали, стално плашили да „ако буде јео стално семенке, да ће бити жут и да ће изгледати као семенкароши”. Испитаник је причајући исцрпно о продаји семенки испред биоскопа ЈНА, испричао како су се временом међу „људима појавиле приче да је бундевино семе тако слано зато што продавци мокре по њему и да имају јачи урин који због тога што једу стално семенке садржи више соли”. То је по његовим речима „изазивало свакакве реакције и теорије, од тога да штеде на соли, до тога да намерно то раде из пакости”. Саговорник је истакао да су након ширења тих прича неки појединци, које је познавао „чак престали да купују семенке”, док су други и даље „куповали збијајући различите шале око тога”, или су „пак појединци куповали искључиво само од неких њима знаних и проверених семенкароша”. Према речима саговорника „сво семе је упркос разноврсним теоријама, увек било распродато”.

Други испитаник са којим је обављен разговор о некадашњем биоскопу ЈНА је истакао, да је то био једини биоскоп у „којем нису постојале посебне ложе”, већ да су сва „седишта била обична”. Он се присећа бројних „малих циганчића која су крала основцима карте”, затим „семенкароша”, али и бројних „тапкароша”, који су „често у договору са благајником”, покуповали „скоро све карте за популарније филмове” па су их онда „продавали скупље” грађанима који су дошли „да виде филм а затекли су распродате карте”. Саговорник је истакао „како је једном морао да купи много скупље карту” од тапкароша за филм *Винетту*. Испитаник је сликовито уз специфичну интонацију описао понашање тапкароша истичући како „су се кретали између људи у реду и како

су викали карте, карте, карте...”, што је, према његовим речима „било делотворно” с обзиром на то да у тим тренуцима „карте код продавачице на каси, већ није било”. Испитаник је такође навео да је често долазио у овај биоскоп „на матине”, односно на пројекције преко дана, које су изузев у биоскопу ЈНА, постојале и у биоскопу Звезда. Он се присећа подневних „биоскопских представа”, истичући да су понекад преко дана била „два до три термина” биоскопских пројекција.

**Лична сећање на први семафор у граду,
пешачки пролаз и милиционерску кућицу
на Тргу слободе**

Локација: Трг слободе

Један од информаната са којим је на овој локацији обављен разговор, објашњавајући где се шта налазио, опширно и детаљно је описивао како је цео простор изгледао током шездесетих година и како се постепено мењао. Саговорник је испричао како је „он, као и сви остали имао страх од тог семафора”, с обзиром на то да је био „велики саобраћајни промет на тој релацији”. Истиче да је „прелазећи семафор као дечак са другом Синишом”, увек пажљиво чекао „зелено светло”, при чему су се њих двојица „чврсто држали за руке да не би случајно кренули на црвено”. Затим су, када је „било зелено светло брзо претрчавали пут”. Испитаник је напоменуо како тада још увек „није било жутог светла” и да је семафор најчешће прелазео средином шездесетих година одлазећи у Народни биоскоп. Сећа се како су светла на семафору „била мала, неких 10 цм у пречнику, незаштићена и испупчена”, као и да „нису била добро видљива”. Такође,

истакао је „да је црвено трајало целу вечност”, као и да је зебра на пешачком прелазу била „направљена од шамотних опека”. Напомиње, како су касније „због клизања по киши”, шамотне опеке биле замењене „интересантно исцртаним зебрама”.

Други испитаник са којим је обављен разговор о овој локацији истакао је како се сећа „да када је постављен семафор, много људи није умело да се снађе, па су често чекали и да се два до три пута промени светло, док би схватили о чему се ради”, односно како семафор функционише. Сећа се како је често посматрао како су „деца и људи који су долазили из околних села имали великих проблема са преласком семафора”, као и да их је „на тај начин, изузев по гардероби, било лако препознати”. Исти испитаник истиче како су „увек знали која су деца из унутрашњости” с обзиром на то да су „била кратко ошишана са широким и кратким панталонама и обично са жвалама у ћошковима уста”. Наводи како су „та деца” имала великих проблема приликом преласка овог семафора, односно да су „стајали укочени и чекали неколико пута да се промени светло на семафору јер нису знали шта да раде”, док им није неко показао или док „није пиштао милицајац” који је „стајао на пролазу или је седео током кишних дана у милиционерској кућици”, која је била постављена на тргу. Према речима саговорника „милиционерска кућица је била киоск у облику ваљка суженог у доњем делу са враташцима” и била је „уздигнута на малом стубићу”. Сећа се како је „тај милицајац” био „страх и трепет за све”, што је њему појачавало утисак „ионако страшног прелаза са семафором”. Истиче „да је све то њему деловао јако опасно као малом основцу”. Саговорник је детаљно описивао униформу „милицајца који је

имао навлаке на рукавима попут зебри”, односно „сигнализирајуће штрафте”, као и „пиштаљку” и да је „то било страшно пошто је пиштао и када треба и када не треба”. Истиче да му је „звук пиштаљке улазио у кости” колико је „био страشان”. Он се сећа једне ситуације да су деца из унутрашњости на звук пиштаљке „стала укопана на сред пута”, истичући колико су била „преплашена и збуњена од семафора, милиционера, огромног промета аутомобила, камиона и аутобуса”, као и „целе страшне ситуације”. Односно, по његовим речима „милицајац који је током лепих дана стајао на посебној платформи за њега је „пиштањем уносио тоталну пометњу”. Истиче, да је као дечак гледајући „тог милицајца” за њега он „био светиња” и да је „мислио да је то најшколованији човек на свету”, колико му је деловао ауторитативно, односно „самоуверено и опасно”. Истакао је кроз смех, да би понекад „из прикрајка одлазио да гледа милицајца како маше рукама”, односно како регулише саобраћај и да је „имао страх да им се погледи случајно не сусретну”.

Трећем саговорнику су на овој локацији поред семафора и „бучног милицајца који је стално звиждао”, остале у сећању различите марке аутомобила који су овом саобраћајницом пролазили при чему истиче како му се највише допадао „опел олимпија рекорд, који није имао жмигавце већ је кроз прозор избацивао штапић са мачијим оком када је скретао лево или десно”. Такође се сећа, да су исту марку возила са „пепита траком на странама и по средини” користили оновремени „таксисти по граду”.

Четврта испитаница се сећа како ју је „као дете шездесетих на овом пешачком ударио мотор, па је у школи пред школским другарицама и друговима морала да прича како пешак учествује у саобраћају”.

Пети саговорник истакао је да је „када је имао две-три године”, једно време у диспечерској кућици „радио његов тата”. Он се не сећа тог периода, али му је отац „касније причао”, како је било „прилично напорно, нарочито лети, зато што су носили униформе које су биле јако лоше, због грубости тканине”. Он је такође истакао, да се сећа када је овај простор „преуређен у пешачку зону приликом изградње Спенса почетком осамдесетих, када су све фасаде у Змај Јовиној биле свеже и лепо окречене”.

Лична сећања на некадашње стајалиште за градске аутобусе на Тргу слободе

Локација: Трг слободе

Информант са којим је обављен разговор о овој локацији је истакао како је на овој локацији било главно стајалиште за градске и приградске линије током раних шездесетих година XX века и како су коришћени „аутобуси на спрат”, тј. „дублер аутобуси”, као и аутобуси „који су имали приколицу” тако да су у сваком „оваквом аутобусу била два униформисана и строга кондуктера”.

Други информант истиче како је са овог терминала често са родитељима путовао аутобусом „у посету својим рођацима у Бегеч”. С обзиром на то да је „био јако мали” истиче да се не сећа да ли је „постојала директна линија за Бегеч или да ли су преседали у други аутобус негде на Футошкој улици”. У сваком случају, истакао је да се сећа да су „улазили у дублер који је њему био јако интересантан” и да му је било жао што касније када је „стајалиште почетком седамдесетих година измештено на Трифковићев трг, није више било аутобуса на спрат”.

Једна од саговорница је навела како јој је „најинтересантнија била мала диспечерска кућица са диспечером који се правио важан, а која је била лоцирана у оквиру терминала”.

Један од старијих саговорника са којим је обављен разговор, истакао је како је као младић крајем четрдесетих и почетком педесетих на овом месту увек чекао трамвај који је често користио „возећи се по целом центру града”. Приликом разговора, исти саговорник је истакао „да је био јако тужан и бесан” када је донета одлука да се „укине трамвај у Новом Саду” и „да је то била чиста глупост”.

Пети саговорник причајући о трамвајима истиче како их се само „магловито сећа, јер је док су возили он био јако мали и ситан”. Ипак, остало му је у сећању да је једном „једва уз помоћ тате који га је подигао, успео да уђе у трамвај” и да су „ушли у њега код Катедрале у Змај Јовиној улици”. „Не сећа се куда су ишли”, пошто је био „уплашен од тог уласка у трамвај”, с обзиром на то да се, како наводи „спетљао на дрвеном степенику”, приликом уласка у трамвај, због чега га је отац на крају заправо „унео у њега”. Испитаник истиче како је био толико уплашен тим „уласком у трамвај” да је током целе вожње „био парализован од страха”.

Лична сећања на некадашње стајалиште за градске аутобусе на Трифковићевом тргу

Локација: Трифковићев трг

Једна од саговорница са којом је разговарано о овој локацији сећа се како је веома често користила овај терминал када је самостално као дете одлазила у посету

својој баки. Информанткиња је истакла, како је тада била у раним разредима основне школе и како јој је „све то деловало велико, бучно и хаотично”, односно како је „имала велики страх сваки пут када је долазила на ово место”, као и да се „стално бринула да ће погрешити аутобус или да ће изгубити карту”.

Други информант се сећа како је овај терминал био релативно кратко у функцији након измештања терминала са Трга слободе и да су на њему били већ „новији и другачији волво аутобуси”, за разлику од аутобуса који су користили раније стајалиште на Тргу слободе где су према сећању саговорника „стајали дублер аутобуси на спрат и аутобуси са приколицом”.

Лична сећања на апотеку на углу Његошеве улице и Трифковићевог трга

Локација: Апотека на углу Његошеве улице и Трифковићевог трга

Саговорник са којим је обављен разговор о овој локацији је истакао како су се током шездесетих година у овој апотеци у којој је његова мајка куповала лекове док је он био основац, могли купити слаткиши у форми „пуслица које је вероватно апотека производила”. Присећа се како су он и остала деца док су чекали њихове родитеље да „преузму лекове на рецепт”, будући да су били „немирни и несташни, често добијали те пуслице” и да су на тај начин били „умирени” од стране својих родитеља с обзиром на то да су се бавили конзумирањем купљених „слаткиша”, док њихови родитељи нису дошли на ред за лекове.

Лична сећања на ђачку поликлинику у Његошевој улици

Локација: угао Његошеве и Улице Јована Суботића

Један од информаната са којим је вођен разговор, присећа се како је почетком шездесетих година XX века као ђак ОШ „Ђорђе Натошевић” одлазио на школске систематске прегледе у ђачку поликлинику на углу Његошеве и Улице Јована Суботића. Приликом разговора, саговорник је посебно истакао како се сећа да су пре самог систематског прегледа обично имали улогу „да жарачем прочисте каљеву пећ” која је била у функцији. Саговорник наводи како су се он и остали ученици „утркивали ко ће први доћи до жарача” како би имали „то задовољство да прочачкају каљеву пећ”. Сређивање пећи је била нека врста обавезе коју је ученицима давала дежурна медицинска сестра која је присуствовала систематском прегледу ученика. Саговорник наводи да је „болничарка давала ово задужење, како она не би морала то да ради”. Према сећању информанта, једном приликом је дошло до тога „да је испао жар из пећи на под, приликом чишћења”, након тога су се затим он и његови вршњаци играли тим жаром, односно навео је „да је било разних догодовштина са тим жаром”.

INTRODUCTION

The *Remembrance Culture on the Territory of Novi Sad and Petrovaradin* publication is dedicated to researching and presenting different aspects that deal with remembrance culture on the territory of Novi Sad and Petrovaradin. The book unifies all the results of the current research, and in that sense this publication corresponds to the current analyses of remembrance culture, on the territory of the city, that were conducted and published, or more specifically with the research that was conducted as part of the “Mapping of Places of Remembrance and Researching Remembrance Culture of Novi Sad” project, whose realization began at the end of 2014.

The project dedicated to the mapping places of remembrance and researching remembrance culture of Novi Sad represents a years-long project dedicated to mapping, recording, interpreting and presenting different locations – places of collective remembrance and commemoration, as well as other locations that are important for the remembrance culture, collective memory and the identity of the city as a whole. The project was started with the basic goal of affirming and researching remembrance culture, nourishing its critical aspect, as well as researching different forms of the city’s collective memory. While aiming to accomplish the specified goal, by the end of 2014, and as part of the realization of

the first phase of the project, a specific internet presentation (www.kulturasecanja.com) was created which focuses completely on the different segments of the researched topics. As part of the uniquely conceptualized internet presentation, there exists an interactive map and database of all the currently mapped locations that is constantly being updated and arranged. On the project's website, there exists a specific library consisting of scholarly and professionally written texts that deal with different aspects of topics relating to remembrance culture on the territory of the city. Actually all content that is available on the website deal with different aspects of topics relating to remembrance culture and the city's collective memory and as such, they contribute to the affirmation of these topics on a general level. The database and the library of texts, that are available on the website, enable the visitors, through a whole variety of critically examined information and educational texts, to get to know the different aspects of remembrance culture, or more specifically the places of remembrance and the official locations of commemoration on the territory of Novi Sad and Petrovaradin.

With regard to the noted personal memories of citizens, or more precisely, the mapped locations of personal memories that are likewise located in the database, they represent a special kind of valuable documented material created thorough anthropological research. When we take into consideration the length and complexity of the analysed topics, the complexity of the methodological work of interdisciplinary research and the mapping process, as well as the conditional dynamic of its realization, the project itself will be years-long and carried out in periods.

The first phase of the project was carried out from June 2014 to June 2015 in cooperation with the *Centre for Collective*

Identity and Political Mythology Research from Novi Sad and the *Cultural Centre of Novi Sad*. The realization of the first phase of the project, whose results are published as part of the content available on the internet presentation, as well as this publication, included mapping that was conducted on locations of war atrocities which took place on the territory of Novi Sad and Petrovaradin during the First and Second World War. In other words, the mapped regions that are placed in the database on the website include the largest number of locations (places of remembrance and commemoration) on city territory and its surroundings which are connected to the First and Second World War. During the process of mapping different locations (places of remembrance and commemoration) where citizens were murdered, and in accordance with the concept and methodological framework of the project, names of victims were not mentioned, or in other words, personalization of victims was not conducted. Personalization was avoided solely because of the conceptualized idea of the project that is aimed at mapping places of atrocities in the city area while focusing on the importance of locations as a whole, or in other words, to note the importance of different locations as actual areas in the city that are connected to tragic events that played out in the past. In that sense, taking into consideration the methodological approach, the project did not focus on identifying the victims on specific locations, but rather on noting the importance of individual places (territorial entities) as locations that have a highlighted memorial character that is important for the past and the collective memory of the city as a whole. With this approach, even if the personalization of the victims is omitted, the need for nurturing and the affirmation of critical remembrance culture on the territory

of Novi Sad and Petrovaradin is noted, whereby due respect is given to the tragic victims.

The realization of the second phase of the project was carried out in the second half of 2017. Part of the required assets were provided by the *Secretariat for Culture of the City of Novi Sad*. As part of the activities of carrying out the second phase of the project, whose institutional leader was the *Centre for Collective Identity and Political Mythology Research*, there have been significant increases in the existing database, or in other words, dozens of new locations were mapped, whereby the focus was towards the mapping of locations connected to personal memories of citizens, of places from the socialist period, on the territory of Novi Sad.

As of January the 16th 2019, the implementation of the project was handed over to the *Archives of Vojvodina* whereby a new period in project development has begun. The database, as well as content on the existing internet platform, will be expanded in succession, in accordance with the activity plan for the project, research on archival records and anthropological field work.

The methodology in the first phase of the project was, in significant measure, based on a critical interpretation of existing materials, published in scholarly and professional works, and to a lesser extent on the analyses of archival records. Likewise, during the mapping of certain locations, some analyses were, to a lesser extent, based on collecting individual memories of the citizens of Novi Sad, or in other words, they were also based on collecting materials related to the so called oral history. In that sense, activities regarding the project were partially focused on critical interpretations of different types of narratives of the citizens. The research methodology, during the second phase of the project, included

---

anthropological field work and writing down the citizens' narratives (personal memory) about different locations in the city area from the socialist period. In other words, in the context of implementation of the second phase of the project, interviews were conducted with over forty informants, via the method of unstructured interviews, about a few dozen different locations that were included by the mapping.

This publication represents the result of the research conducted up until this point (in periods from 2014 to the end of 2020) and is conceptualized to be comprised out of two basic parts. The first part of this book is called "Remembrance Culture of Novi Sad and Petrovaradin" and it contains three scholarly articles that deal with the basic aspects connected to specifics of the official remembrance culture in the city area. The second part is called "Mapped Places of Remembrance" and includes all the currently mapped locations. In accordance with the chronological principle of the mapped locations, it's divided into several individual parts. Each of the individual parts is comprised of certain mapped locations, while some have an additional introductory text.

Taking into account the concept and its complexity, as well as the lack of any serious previous research of the topics in the given territorial context, the project with its internet presentation, as well as this publication, has a pioneering characteristic. In other words, by creating the internet platform, a unique database was formed and with that a basic starting point for further and more complex interdisciplinary research of the remembrance culture in the city area. By taking into consideration the importance of the project, or more specifically the results of the years-long research, the ISSN National Centre for Serbia deemed the project an "integrative source

of special significance for Vojvodina”, and gave it a special ISSN (online) number, whereby the internet platform was, with its project database, listed in the National Register of the National Library of Serbia as well as the European ISSN (online) publication base.

While taking into consideration the aforementioned importance of the project, this publication actually represents a printed version of the www.kulturasecanja.com website. In that sense, this book presents and unifies all previous results of the remembrance culture research conducted on the territory of Novi Sad and Petrovaradin.

Author

About the Book

The *Remembrance Culture on the Territory of Novi Sad and Petrovaradin* publication by Kristijan Obšust, published by the Archives of Vojvodina, represents a synthesis of the results or the research, that has been carried out and published up until this point, regarding *remembrance culture* on the territory of Novi Sad and Petrovaradin, which was created as part of a years-long multi-phase project titled “Mapping Places of Remembrance and Researching Remembrance Culture of Novi Sad”.

The content of the monograph is composed of two sub-parts that are logically connected which thereby enables the reader to understand the aim of the research in its entirety. In the first chapter, titled “Remembrance Culture of Novi Sad and Petrovaradin”, three scholarly articles have been published that deal with the topics concerning basic aspects

connected to specifics of the official remembrance culture on the territory of Novi Sad and Petrovaradin. The author, starting from the theoretical approach, which says that *remembrance culture* is “a cultural and social construct and as such is closely connected to the construction of memory politics and the process of creating an identity”, puts emphasis on the fluidity of the noted term, highlighting that it is important to view it as a “complex dynamic category that often changes, rearranges, gets supplemented, negated and reconstructed depending on the framework of the active social, cultural and most of all political constellations at certain times and in certain places”. After the introductory remarks, in continuation of the first part, the author reviews the dynamics of formation, the characteristics and certain aspects of the change of remembrance culture on the territory of Novi Sad and Petrovaradin, and does so by reviewing: general local specifics with regard to *city memory and the memory of its citizens* (from the end of the XVIII century to today), *historical cemeteries* (as places of remembrance) and *odonyms* (in the sense of historical memory and collective memory of the city). Mapping the places of remembrance is the second chapter in which the author, in the sense of official *remembrance culture* on the territory of Novi Sad and Petrovaradin, locates key “places of remembrance”, specifically those connected to: The First World War, the process of emancipation of Serbs on the territory of the Hapsburg Monarchy, the mass execution of civilians from the 13th to the 23rd of April 1941, the Novi Sad Raid, the suffering of Jews during the Second World War and the period of socialism. Putting aside the analysis of aesthetic characteristics and historical models or the establishment of authorship attribution and style classifications of the viewed *land markers*

of collective and/or individual memory (monuments, memorials, memorial crosses, memorial plaques, memorial cemeteries etc.), the author views the (re)shaping of the “memorial map” of Novi Sad and Petrovaradin in light of the *political discourse*.

When taking into consideration the length of the analysed topics, the complexity of the methodological approach of the interdisciplinary research and the complexity of the mapping process, the contribution of this manuscript may be viewed from several positions: as a contribution to the field of *remembrance/memory culture* which directly or indirectly, in several disciplines while approaching it from all directions and with different goals, is researched by a continuously growing number of researchers; as a contribution to the field of *urban anthropology* which focuses on processes of (re)shaping the symbolic (public) areas of the city; and lastly, as a contribution to the field of *political anthropology* that starts from the basic view that “the city is the broadest framework for events of all aspects of political life in a society”.

Dr. Bojana Bogdanović, Research Associate
Institute of Ethnography, Serbian Academy
of Science and Arts

*

*

*

The *Remembrance Culture on the Territory of Novi Sad and Petrovaradin* book by Kristijan Obšust represents a detailed scholarly monograph from the interdisciplinary field of remembrance studies, or memory studies, that has become very prominent in the European cultural and academic world in the past few decades. Obšust’s book adds to this

---

European “memorial mosaic” a new “pebble of knowledge” that deals with the capital city of the AP Vojvodina, mainly in the form of memory culture that is connected to public urban areas, collective and, to a lesser extent, personal memory that is transmitted to public memorial markers, both institutional as well as personal and informal ones.

In accordance with reoccurring thematic tropes, during the research of memorialization of public places and in other cities, this narrated “memory map” encompasses numerous elements relating to memory culture on the territory of Novi Sad and Petrovaradin. This is most apparent in the first chapter of the book that represents a very well done synthetic study about official memory cultures in the city area of modern-day Novi Sad, from the beginning of the modern era to today, in which the author mostly speaks about the most prominent area markers of political and collective memory such as monuments, memorials, memorial crosses, memorial plaques, memorial cemeteries and street names.

In the second chapter Obšust focuses on historical cemeteries of Novi Sad as specific places of remembrance that speak about the continual multi-national and multi-cultural character of Novi Sad and Petrovaradin, since the distant past up until today, including among them chapels and certain prominent monuments and memorial crosses. After these “cities of the dead”, the author proceeds to the third chapter and once again into the “city of the living” and its busy streets, and gives a summarized overview of the historical development of toponyms (hodonyms), or more specifically the names of streets in Novi Sad which, in accordance with the already established academic tradition, views the onomastic symbols that inscribe specific memory cultures and particular political and other values into the public city area.

A further walk down the city landscape of memories leads us to the great segment titled “Mapping Places of Remembrance” in which Obšust in detail presents key places of remembrance with regard to victims of the First and Second World War (and especially the Novi Sad Raid and Holocaust) and other significant historical events.

The author also demonstrates “personalized” city memory via testimony and memories of “regular” citizens towards certain locations and places from everyday urban life from the socialist period, whereby the pages of this book demonstrate city locations that are not layered with political and ideological meanings, but mainly personal and private meanings, such as esplanade, pastry shops, restaurants, movie theaters, factories, department stores and other commercial buildings, etc. This book is recommended to a variety of readers, both the academic and scholarly as well as the wider public, since it’s grounded in adequate scientific paradigms of memory research, and is likewise based on rich empirical evidence which creates a precise image of Novi Sad and Petrovaradin through its palimpsest memory. This monographic publication, apart from scholarly, also has significant documentary value, and I am sure every citizen of Novi Sad (and Petrovaradin) may discover in it something that they have not known before, no matter how well versed in the city’s history they may be, which especially holds true for all other readers that aren’t citizens of Novi Sad but who find this urban corner of the Pannonian plain interesting, endearing and close to heart.

Dr. Srđan Radović, Senior Research Assistant
Institute of Ethnography, Serbian Academy
of Science and Arts

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Архив Војводине, Ф. 76, Народна управа за Банат, Бачку и Барању – Нови Сад (1918–1919) 1918–1919; Ф. 78, Бачко-бодрошка жупанија – Сомбор (1918–1929) 1918–1929; Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине – Нови Сад (1929–1941) 1929–1941, подфонд Кабинет бана; Ф. 74, Заповедништво утврђеног места Петровадин – Нови Сад (1914–1915) 1914–1915; Ф. 23, Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат – Темишвар (1849–1861) 1849–1861;
- Историјски архив Града Новог Сада, Ф. 1, Магистрат слободног краљевског града Новог Сада (1748–1918) 1748–1918;
- United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC (www.ushmm.org)
- The Holocaust History Museum – Yad Vashem, Jerusalem (www.yadvashem.org)
- Jevrejska opština Novi Sad (www.jons.rs)
- Jevrejski istorijski muzej, Beograd (www.jimbeograd.org)
- ЈП Лисје, Нови Сад (<http://lisje.com/content/category/2-groblja>)
- Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада (www.zzskgns.rs/kulturna-dobra-online)
- Споменици културе у Србији (<http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/mapa.php?ops=80284>)

Литература

- Arijes, Filip. 1989. *Eseji o istoriji smrti na zapadu*. Beograd: IP Rad.
- Asman, Alaida. 2011. *Druga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Asman, Alaida. 2002. *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*. Biblioteka XX vek.
- Assmann, Jan. 2011. *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta.
- Assmann, Jan. 2006. „Kultura sećanja”. U *Kultura pamćenja i historija*, ur: Brkljačić Maja i Prlenda, Sandra, 45–78. Zagreb: Golden Marktenig i Tehnička knjiga.
- Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra. 2006. „Zašto pamćenje i sjećanje. Kultura pamćenja i historija”. U *Kultura pamćenja i historija*, ur: Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra, 7–18. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Franković, Eugen. 1966. Javnost spomenika. *Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture* 2: 17–24.
- Gaon, Aleksandar. 2005. *Mi smo preživeli 2 – Jevreji o Holokastu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej; Saveza jevrejskih opština.
- Gillis, R. John. 2006. „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa”. U *Kultura pamćenja i historija*, ur: Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra, 169–196. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Golubović, Zvonimir i Kumanov, Živan. 1976. *Novi Sad u ratu i revoluciji 1941–1945*. Knjiga I. Novi Sad: Institut za istoriju Vojvodine.
- Golubović, Zvonimir i Kumanov, Živan. 1981. *Novi Sad u ratu i revoluciji 1941–1945*. Knjiga II. Novi Sad: Institut za istoriju Vojvodine.
- Голубовић, Звонимир. 1992. *Раџија у Јужној Бачкој 1942*. Нови Сад: Историјски музеј Војводине.
- Група аутора. 2010. *Име и њрезиме: Нови Сад*. Нови Сад: Прометеј.

- Huyssen, Andreas. 2003. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- Katroga, Fernando. 2011. *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd: Clio.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja.
- Mihelj, Sabina. 2008. The Media and the Symbolic Geographies of Europe: The Case of Yugoslavia. In *We Europeans? – Media, Representations, Identity*, ed. William Uricchio, 159–176. Bristol: Intellect.
- Nora, Pierre. 1989. Between Memory and History: Les Lieux des Mémoire. *Representations* 26: 7–24.
- Nora, Pierre. 2006. „Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta”. U *Kultura pamćenja i historija*, ur: Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra, 21–43. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Његован, Драго. 2009. *Раџија: III јруџа масовних злочина: злочини окуџајџора и њихових јџомајача у Војводини*. Нови Сад: Прометеј; Мало историјско друштво.
- Обшуст, Кристијан. 2020. Прилог проучавању званичне културе сећања Новог Сада у контексту истраживања антропологије града. *Гласник Ејџнојрафској инстџиџуџа САНУ* 68 (1): 131 – 148.
- Peitler-Selakov, Mirjana. 2013. „Memorijalna plastika u Srbiji od Balkanskih ratova do danas”. U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur: Brumund, Daniel i Pfeifer Christian, 14–17. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst (forum-ZDF).
- Pejić, Vojana. 2013. „Jugoslovenski spomenici: Umetnost i retorika moći”. U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur: Brumund, Daniel i Pfeifer Christian, 10–13. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst (forumZDF).
- Пушкар, Војислав. 2008. *Приче варошких улица*. Нови Сад: Прометеј.
- Радовић, Срђан. 2012. *Градски тџекстџ и тџојџонимија и констџрукција локалној иденџитџиџеџа*. Докторска дисертација.

- тација. Филозофски факултет – Универзитет у Београду.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Салатић, В. Душан. 2010. *Крстјови Новој Сади и Пејћоварадина*. Нови Сад: Прометеј.
- Салатић, В. Душан. 2013. *Новосадске кателе*. Нови Сад: Прометеј.
- Shrader, Lutz. 2013. „Spomenici i politika identiteta na zapadnom Balkanu”. U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur: Brumund, Daniel i Pfeifer Christian, 4–9. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst (forumZDF).
- Smit, D. Antoni. 2010. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Šosberger, Pavle. 2001. *Novosadski Jevreji: iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu*. Novi Sad: Prometej.
- Toma, Luj Vensan. 1989. *Smrt danas*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Toma, Luj Vensan. 1980. *Antropologija smrti*, I. Beograd: Prosveta.
- Toma, Luj Vensan. 1980. *Antropologija smrti*, II. Beograd: Prosveta.
- Veljić, Aleksandar. 2007. *Racija: Zaboravljen Genocid*. Beograd: Metphysica.
- Veljić, Aleksandar. 2010. *Istina o Novosadskoj raciji*. Novi Sad: Eden.

О АУТОРУ

Кристијан Обшуст је социјални антрополог и археолог, мср (Msc). Завршио је студије на Одељењу за археологију, као и на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Независни је истраживач, оснивач Центра за истраживање колективних идентитета и политичке митологије, стручни сарадник неколико установа културе и научних института, невладиних организација, научних часописа и интернет портала у земљи и иностранству. Аутор је две научне студије (научне монографије) и три књиге. Написао је неколико радова публикованих у научним часописима, као и већи број научно-популарних чланака, стручних радова, критика и новинских текстова. Координисао је и учествовао у реализацији неколико научних, едукативних, културних и научно-популарних пројеката у земљи и иностранству (Република Чешка и Република Словачка). Живи и ради у Београду и Новом Саду. Запослен је у Архиву Војводине, а од јула 2020, ради на месту помоћника директора Архива Војводине.

Области академског истраживања: колективни идентитети (етнички, национални, паннационални, регионални, верски); политичка митологија; студије национализма; измишљање традиције; конструкција словенства и словенских национализама; етнички, национални

и паннационални идентитети славофоних заједница; колективна меморија, култура сећања, антропологија смрти и танатологија.

Остала поља академског интересовања: политичка антропологија; словенске и балканске студије; оријентализам; национализам у археологији и политички аспекти археолошке интерпретације; етногенеза Словена и ранословенска археологија; културна историја и археологија Старог истока; симболика, религија и култ у праисторији; материјално наслеђе социјализма; заштита и презентација културне баштине.

Комплетна биобиблиографија аутора, доступна је на: <http://www.cikipm.org/obsust>

САДРЖАЈ

Увод	5
Уместо предговора	
<i>Др Бојана Бојдановић</i>	11
<i>Др Срђан Раговић</i>	13

КУЛТУРА СЕЋАЊА НОВОГ САДА И ПЕТРОВАРАДИНА

ПРОМЕНЉИВО ЛИЦЕ СЕЋАЊА ГРАДА	19
Укратко о настанку и развоју културе сећања	19
Поједини аспекти промена у званичној култури сећања на простору Новог Сада и Петроварадина од краја XVIII века до 1918. године	24
Званична култура сећања у Краљевини СХС/Краљевини Југославији	37
Процес декомеморације и поједини елементи културе сећања током Другог светског рата	64
Идеолошка позадина званичне културе сећања током постојања ФНРЈ и СФРЈ	72
Култура сећања на простору Новог Сада и Петроварадина током постојања ФНРЈ и СФРЈ	81
Култура сећања у Новом Саду и Петроварадину од распада СФРЈ до данас	99

ИСТОРИЈСКА ГРОБЉА НОВОГ САДА И ПЕТРОВАРАДИ- НА КАО ПРОСТОРИ СЕЋАЊА	115
Историјска гробља Новог Сада и Петроварадина као места сећања и сведочанства верске и конфесионал- не припадности некадашњих становника града	118
Историјска гробља Новог Сада и Петроварадина као простори сећања	170
ОДОНИМИ НОВОГ САДА	179
Кратак преглед имена улица у контексту историјског памћења и колективне меморије града	179
Укратко о одонимима на простору Новог Сада: исто- ријски пресек	181

МАПИРАНА МЕСТА СЕЋАЊА

Меморија града: Кључна места сећања везана за Први светски рат	201
Меморија града: Места масовних страдања цивила од 13. до 23. априла 1941. године	214
Меморија града: Кључна места сећања на Новосадску рацију	221
Меморија града: Два места сећања на страдање Јевре- ја током Другог светског рата	249
Меморија града: Остале мапиране локације	255
Меморија града: Лична сећања грађана на локације из периода социјализма	262
Introduction	335
Извори и литература	345
О аутору	349

Кристијан Обшуст
КУЛТУРА СЕЋАЊА НА ПРОСТОРУ
НОВОГ САДА И ПЕТРОВАРАДИНА

Издавач

Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача

Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Лектор и коректор

Весна Башић

Прелом

Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

500 примерака

ISBN 978-86-81930-10-6

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
930.85(497.113 Novi Sad)
930.85(497.113 Petrovaradin)

ОБШУСТ, Кристијан

Култура сећања на простору Новог Сада и Петроварадина /
Кристијан Обшуст. - Нови Сад : Архив Војводине, 2021 (Београд :
Службени гласник). - 352 стр. ; 20 см. - (Библиотека Посебна издања)

Тираж 500. - Библиографија.

ISBN 978-86-81930-10-6

COBISS.SR-ID 36853769

ISBN 978-86-81930-10-6

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

